M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 820

Title: Vidhi Rasayanam

820

विधिरसायनमुखयोजिनी

Sukhayojini

Vidhi Rasayanam		Title
Appaya Dixit		Author
		Editor
		Year. Vols.
		Publisher
820		Remarks

श्री विधिरसायनं १

श्रीगोपीजनवल्लभायनमः॥ उद्यद्योगकलयाहृद्याब्जकोशंधनैर्ब्रह्मिष्ठादृष्टियथारुचिगृह्यमाणः॥ यःप्रमुखत्यविरतंपरिपूर्णरूपः श्रेयःसमेदिशतुशाश्वतिकंमुकुंदःजन्मक्षेमलयंसमस्तगजतांयस्मैवलीलायितंयस्मिन्नायतते नवस्तिरमहापाशात्तयःप्राणिनः॥ तद्वत्सादिन्निरप्यगम्यविनयंविघ्नाधिकंप्राग्वतंसांबंत्रहरसाजमूलरसिकंपश्येयमंतर्दृशा॥१॥ यत्कुमारिलमतानुसारिणानिर्मितंविधिरसायनंमया॥ पद्यरूपमनलिस्फुराश्रायंतत्प्रथावगतयेविवच्यते॥२॥ प्रारिप्सितप्रकरणविघ्नपरिसमाप्तयेसूत्रकारस्यमहर्षेरनुस्मरणंकंपंगलमाचरन्नेवशास्त्रकारणंनंतावदाह॥ विख्यातामुनिवर्यसूक्ष्मऋषिधार्तिस्त्रोविधिस्तोतसामाचार्यैर्विशदंविविक्तविषयास्तास्व्यवस्थापिताः॥ किंतत्रास्तिविचार्यमार्यमयिनेमार्गेनिसर्गोज्ज्वलेनानोदाहरणैस्तुताःप्रविशदीकर्तुंप्रवर्तामहे॥ मुनिवर्यस्यभगवतोजैमिनेःसूत्रेषुविधिर्द्वास्याद्पूर्वंयात्तन्नियमार्थंवाप्राप्तिरूपेपरिसंख्येत्येवमाद्यिष्टुचयेविधिप्रकाराःप्रसिद्धाः॥ प्रपूर्वंविधिर्नियमविधिःपरिसंख्याविधिश्चेतिचत्रहुपारेःपरस्परासंकीर्णविषयतयास्पष्टमेवोपपादिताः॥ तत्रचतएवचत्रयविधेयप्रकारेश्वत्रहूनिश्चयैर्निष्कर्षःप्रापितेऽपूर्वविध्यादिवित्तागेनूतनंकिंचिद्विचारणीयंनास्तेवयद्यप्येवंतथाप्यपूर्वविध्यादीनांद्वादशस्वप्यध्यायेषुविप्रकीर्णैरिहापूर्वविध्यादिलक्षणविचारव्याजेनतत्रतत्रप्रदर्शनायैकदेहरणविशेषैस्तमेवार्थंमुनिस्मृष्टकर्तृप्रकरणमिदमोरस्तदुत्पर्यः॥ अथविधिरत्यंतमप्राप्तिनियमःपाक्षिकेसतिनत्रचान्यत्रचप्राप्तेपरिसंख्येतिगीयतइतिश्लोकेनाचार्यैरपूर्वविध्यादिनालक्षणमुक्त्वे

नविनागःकृतःतत्रत्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्रापूर्वविधिःएतद्वाक्येहिदर्शपूर्णमासिकेषुव्रीहिषुप्रोक्षणंकर्थमपिनप्राप्नोति॥ व्रीहानवहंतीतिनियमविधिःएतद्वाक्येपिपुरोडाशार्थमुपात्तेषुव्रीहिषुनुषविमोकेलोकसिद्धकारणेहानूतत्तद्विशेषतयावघातःप्राप्नोत्येवकिंतुलोकसिद्धकारणेहाविशेषात्॥ कदाचिन्नरयविदलनमपिप्राप्नोतीतिपाक्षिकंतस्यत्रेपनःप्राप्तिःदृमामग्रहणेनरशनामंत्रेसमाम्नायेधानीमारुत्तदृतिपरिसंख्याविधिःएतद्वाक्येप्यग्रहणेनरशनामंत्रेलिंगदृत्तिचयनप्रकरणेश्रूयतेतोमंत्रस्तत्रत्यैश्चरशनाग्रहणेनियतमेवप्राप्नोतिकिंतुलिंगविशेषात्त्रैगृहीतरशनाग्रहणेपिप्राप्नोतीतितत्रचान्यत्रचप्राप्तिःयद्यपिनियमपरिसंख्योदाहरणयोःपाक्षिकनियतावप्राप्तिर्वस्तुतोनास्त्येवनुषविमोकेनकार्येणत्रिनायाघवर्योस्तस्यपाक्षिकीप्राप्तिर्व्यक्तव्याःप्राक्त्रेषात्प्राग्वेवव्रीहानवहंतीतिप्रत्यक्षशास्त्रंदृष्टंत्रियवंत्तेतदनंतरंप्रत्यक्षशास्त्रमुत्सृज्यनैराकांक्ष्यादनियतोपायोत्रेषणयनप्रवर्त्ततेएवंप्रत्यक्षशास्त्रेणश्वरसनाग्रहणेदृष्टंतिनितियुक्तस्यमंत्रस्यतेनैवनैराकांक्ष्याद्दृशनाद्वयसाधारण्येननत्वंगिकविनियोगकल्पनंनप्रवर्त्ततिएवंचनियमपरिसंख्ययोरप्यपूर्वविधिवद्बलीयस्त्वंताप्राप्तएवविषयस्तथापिनियमपरिसंख्याशास्त्रप्रयोरप्रवृत्तौप्रथमेपिनरयविदलनस्यापिकदाचित्प्राप्यावघातादेवलस्यपाक्षिकेवप्राप्तिःस्यात्मंत्रस्यचलिंगाविशेषेणगृहीतरशनाग्रहणेपिविनियोगःस्यात्तयोःप्रवृत्तौत्वाक्षेपमंत्रलिंगावतारप्रतिबंधादवघातस्यनियतंतामंत्रस्यगृहीतरशनालोनियतश्चजन्मलदृतिनियमपरिसं

विधि

॥२॥

या
ज्ञा

ख्याविधोः प्रवृत्तावपूर्वविधयविशेषेपि प्राप्तेपमंत्रस्यैगवतारप्रतिबंधद्वारावघातनियमेनगर्हनर
शनायांमंत्रवर्जनेनचफलवत्त्वात्फलतोनियमपरिसंख्यायपदेशइत्युपपूर्वविधितस्तथेतिदृः यद्यपिनियमे
नरवचिदलनादिनिवृत्तिःपरिसंख्यायांगर्हनरशनादिनिवृत्तिरितिरनिवृत्तिवान्तउभयत्राप्यविशि
ष्टःअवघातेनैवतुषविमोकःकार्यःअध्वरशनायामेवमंत्रःकार्यइत्येवकारेणपूर्वविवरणमप्यविधि
ष्टंतथाप्यवघातप्राप्तस्त्रेणावघातनियमस्यात्तेपतोवघातप्राप्यत्वेशेषेणअवघातप्राप्तरूपस्याक
रणेउपायांतरसाधारणेनात्तेपेणपातनउपायांतरस्यनिशकलनशक्यतयातन्निवृत्यसम्भवेनेनियम
स्यप्रथमोपस्थितत्वाद्विधेयगतत्वेनप्रत्यासन्नत्वाच्चौत्पत्तिकांशपूरणरूपोनियमएवफलउपायांतर
निवृत्तिस्तुचरमोपस्थितत्वादविधेयगतत्वेनविप्रकृष्टत्वाच्चनदुष्यतीतिनफलोपरिसंख्योदाहरणेनुद्वयो
रपिनित्यप्राप्तिसंभवेनस्वरूपेप्राप्तेनियमस्यवाफलत्वायोगादिनरनिवृत्तिरेवफलंएवंनियमपरिसंख्यावि
धेःफलत्वेदर्शितएवकारेणफलविवरणमेकत्रायोगव्यवच्छेदार्थमन्यत्रान्ययोगव्यवच्छेदार्थमितिविशेषो
दृष्टव्यएवमाचार्यफलोद्धारार्थमनसिनिधायतत्रकस्मिंश्चिदर्थेनात्तेपसमाधानान्यांविचारयितुंनदुष्क
मपूर्वविधिलक्षणेतावदाह्रियते।-प्रसंतात्प्राप्तियुक्तेविधिरितिविषयसप्तमीवर्णनेचेत्-अप्राप्तिःप्रा
प्तियुक्तेविषयमुपगतेप्राप्तिविधौस्यात्र।-अग्नेदृष्टेचसप्तम्यविषमगतयेयाप्यतेचेत्।अनोद्वा
नाजोरग्नेर्विधौः-प्रथमपदसुपोस्यात्तद्व्याप्तिदोषः-प्रसंतमप्राप्तेविधिरिपूर्वविधिलक्षणम्

॥२॥

विधिविषयः

युक्तंतत्रयप्राप्तइतिविषयसप्तमीसंगतिसप्तमीवास्यात्।-प्राद्येयोविधिविषयश्चेनान्वेतितस्यैवाप्राप्ति
र्वक्तव्याद्वितीयेविषयस्यप्राप्तिस्त्वचिन्नरस्यस्यकस्यचिदप्राप्त्याजक्तेनमुपपद्यतइतिविशेषः।न
त्रविषयसप्तमीपक्षेविधिविषयश्चेन्नानिमंतस्यसर्वथाप्राप्तिर्विवक्षिताउद्देश्यसंबंधिचेनवा-प्राद्येयएवं
विघ्नन्नग्निंचिनुतेःअग्निहोत्रंजुहोतिदधिमधुघृतधानाउदकंदुहलास्संसृष्टंप्राजापत्यमित्यादिविधिनि
स्वरूपेणप्राप्तानस्यनग्निहोत्रप्राजापत्ययागादिनांकर्तुनिमित्तफलादिसंबंधार्थेश्रुत्यानोग्निमग्निष्टोमेना
नुयजेतिवायजेतेतिवाजुहोतिचित्रयायजेतपशुकामइत्यादिविधिषुश्लोकतःस्वरूपेणप्राप्ता
नांविवेदनार्थानांरात्रिसूयादिसंबंधार्थंचैरीयतीत्यादिविधिषुचाव्याप्तिःस्यात्।द्वितीयेवैतेषुनिवि
धिनिष्ठानिष्ठाघविधिषुचाव्याप्तिःस्यात्।तथाहियएवंविघ्नन्नग्निंचिनुतइतिप्रकृतस्यश्रूयतेःप्रधानोग्निनग्निष्टो
क्तेनानुयजेतितमुद्दिश्यनतमनि।शत्रेणतंहिरात्रेणतंत्रिरात्रेणेत्यादितत्राग्निंचिनुतइतिचयनेनाग्निसं
स्कुर्यादित्यर्थःयेचेननिष्पादितेस्तंहुतेग्निंस्थापयेदितियावत्।स्तंहितनिष्पादकस्यचवचनस्यसाक्षा
दग्निसंस्कारकत्वयोगादप्यानोग्निमित्यादेश्चयननिष्पादितेस्तंहुतेप्राहवनीयाग्निस्थापनानंतरंतस्मिन्नर्थे गता
वग्निष्टोमादिनिर्यजेतेत्यर्थः।तथातिरात्रोयानामकेचनयज्ञाःतानधिकृत्यश्रूयतेउक्थ्येगृह्यादिष्व
तिरात्रोघाइत्यादि।तत्राग्निस्तावत्स्वर्गेतावत्प्यस्ति।-अग्निष्टोमेनायजेतेतिनिधानात्तुनचत्रत्यर्थः कु
त्राकरणिकौत्तरवेद्यवरोधात्तत्रानारभ्यविहितोग्निर्नानियमेसतीइतितत्राग्निष्टोमपदंविकृत्यग्निष्टो

मपरं स्यादिति वाच्यं। प्रकरणेन बाधायोगात्। नचयथा सन्नदृशासमिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्या
धीतं साग्नदृश्यं प्राकरणिकपांचदृश्यविरोधात्। प्रकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोर्निविश्यमानत्वमानं मित्रावरुणादि
तेनक्रतुसंबंधस्तस्यैवपर्यायपरिहारार्थमप्यतिचरितक्रतुसंबंधिसमिधेनादिलिंगेनक्रतुंप्रत्यागम
प्यकल्पयितव्यः पांचदृश्यस्यतुप्रकरणवशात्तत्रैव बद्धदृष्टिविपरिवर्त्तमानेनक्रतुनासंबंधःक्लृ
प्तरूपियुक्तमेवतत्रप्राकरणिकस्यबलवत्त्वंदृष्टम्। अग्नितेमशरदृक्रतुमेवाग्निधत्तइतिसंब
धेवाकोनस्तेप्रकरणेनबाधोनयुक्तः। तस्मादनारभ्याधीतोप्यग्न्याधारस्रुचिरूपोग्निःप्रकरणाद्यं मात
तियाद्याःप्रपिठपर्त्तनंवाएतद्यस्यायदग्निराधादूनिमंत्रयतेतिविहिताःसंतिमंत्रदृष्टेसंतश्रौत्याद्याः सर्वासुवि ग्यति
कृतिषुदर्शनेवप्रापुवंतीतिकासुचित्तेषांश्रवणेनतत्रश्रौत्यर्थाकिंतुतदाश्रितगुणकामप्राप्त्यर्थाःप्रत्याद्या
श्रिताहिगुणकामाभूयंते। श्येनचित्तंचिन्वीतस्वर्गकामइत्यादयःयूस्तेचोदकान्नप्रापुवंति। प्रंगम्यहिसत न
प्रादकात्कथंनाधाकंचाकल्पात्प्राप्तिर्नत्वंगाश्रितानाफलार्थगुणनो। तथानिर्णीतंचाष्टमाध्यायेगुणए ॥३१॥
कामेष्वाश्रितहात्प्रवृत्तिःस्यान्निवृत्तिर्वाकर्मत्वेदृष्टिनिपूर्वेचेत्तिरपक्षसूत्रान्त्याएवंचाग्नयेतियाद्याएंगप्रक
तोकामुचिद्विहितेषुचउपदेशेनसामान्यंविधेयंतितदाश्रिताःफलार्थगुणाःप्रकृतावितासुविहितेषुपि
न्य

प्रापुवंति। नचप्रकृतावग्नेरुत्तरवेद्यासहविकल्पितत्वात्। काचिद्विहितेषुःप्रगग्नपदेशस्तेनित्यमार्थोस्त्वि
तिवाच्यं। प्रकृतारभ्याधीतमग्निप्रकृत्यथातोग्निमुग्निष्टोनत्यादिवाक्यैस्तस्यप्रकृतिविहितरूपक्रतुसंबंधःक्रिय
तेनतुतंतंक्रतुप्रकरणेतत्तद्यविहितेषुप्यग्नपदेशस्यप्रयोजनाकांक्षायामग्निप्रकरणंप्रकृतंतत्यासंन्नि
हितानांनदृश्रितगुणकामानांप्रवृत्तिःप्रयोजनमित्येवकल्पयितुमुचितेनचसंनिहितंतद्विहितेप्रकरणव्य वैश्वताग्नि
वस्थितचोदकगणात्प्राप्ययोत्तरवेद्याग्नेःपाक्तिकत्वप्रसक्तेस्तस्मान्नियमःप्रयोजनमितिकल्पयितुं। नचवा विधिषु ८
च्यपुत्तरेहनूद्विरात्रस्यरथंतरसंज्ञेषुद्विरात्रेषुत्रिरात्रेसंज्ञेषुत्रिरात्रेषुत्रिरात्रसंज्ञेषुत्रिरात्रेषुत्रिरात्रसंज्ञेषु
स्तत्रद्विरात्रप्रकरणेवस्थितचोदकगणेप्राप्येनषोडशिग्रहणेनषोडशीग्रहस्यपाक्तिकत्वप्रसक्तेरुपेक्षेतस्मा
येहापिस्यादिति। तत्रसंनिहितप्रयोजनालाभेनतुल्यत्वात्तथाकल्पनात्। इहस्यान्निहितबुद्धिर्विपरिवर्त्तमानप्रयो
जनसंनवेदूरस्थितंबुद्धावविपरिवर्त्तमानेविषेकल्पितानेकचोदकानुसंधानमपेक्षमर्थंदृश्यमागम्यप्र
योजनकल्पनानोचित्यात्। एतेनद्विरात्रादिषुचोदकेनप्राप्तानांमंगलत्रयेणनिवृत्यर्थंद्विरात्रादिष्वग्नेरवनं
गंहरतीतिवाद्विरात्राद्यनिरिक्तविकृतिषुचोदकात्प्राप्तस्याग्नेर्निवृत्यर्थंद्विरात्रादिष्वाग्नेर्नाधेयेषु न्या ४
चिद्वनिष्ठितिवापरिसंख्याविधिरस्त्वित्यपिशंकानिरस्ता। प्रकरणसन्निधापयितप्रयोजनसंनवेद्वि
रात्रादिचोदकपर्यालोचनालाभस्यविकृतंत्तरचोदकपर्यालोचनालाभस्यवाप्रयोजनत्वकल्पनायोगात्।
प्रकृतिसमानविधानस्यचोदकपरिसंख्यानुपपत्तेश्च। नथाहिनत्तावरुणंतरपरिसंख्योपपद्यते

साहिग्रहमेधीयपंचमपक्षमाश्रित्योदकप्राप्तपरिसंख्याबाधस्यात्। तदृष्टमूलमाश्रित्योदकपरित्यागेऽपि
नाप्राप्तपरिसंख्याबाधस्यात्। नाप्तेः वैश्वताग्निविधानकालएवप्राङ्नाग्निविधेर्निष्पद्यमानतयालत्पूर्वक
स्याग्नेरंगांतरसाधारणस्य-चोदकस्यतदानीमाक्षलोपाभावेनततःप्राप्त्यभावात्। प्राप्तपरिसंख्यायेस्वा
र्थत्यागः प्रसज्यग्रहणंप्राप्तबाधश्चेतिदोषत्रयापत्तेश्च। अगेवचोदकतः प्राप्तत्वेपाग्निर्नविधातव्यः
चोदकतःप्राप्तानिचेंगांतराणिस्वयमेवननिवर्त्तंतइतिप्रतिषेधानर्थक्यंवैश्वताग्निप्रयोगस्या
ग्निविधिरूपस्वार्थपरसंत्यक्तव्यं। अंगांतरनिवृत्तिरूपपरार्थत्वंत्वकल्पेचांगीकरणीयं। चोदकप्रा
प्तानिचांगांतराणिबाधितव्यानि। यदिहिरात्रानाहानपरिसंख्याविधिवदप्राप्तपरिसंख्यास्यात्त
देवविधिश्रवणस्याग्नेप्राप्तस्वार्थविधायकत्वस्यतेनैवनैराकांक्ष्यमापाद्यप्राप्यपरिसंख्येयसाधारण
प्रवृत्तिप्रतिबंधकतयाफलतःपरिसंख्याचमित्रंदोष्णेनापद्येत। अप्राप्तपरिसंख्येतिद्वितीयपक्षेपिनोप
पद्यतेगृहमेधीयेष्वाज्यभागौयजतीतिदार्शपौर्णमासिकयोराज्यभागयोर्ध्रौवत्कात्। सेनचवनप्राप्तिकयोः
पुनःश्रवणंह्रस्वोपकारायैज्यभागसंबंधेनगृहमेधीयप्रयोगविधिनैराकांक्ष्यमापाद्यचोदकल्पना
प्रतिबंधकत्वेनगृहमेधीयस्यप्रवृत्तिरहित्यरूपापूर्वतापरमित्यंगकलंनचेहप्राप्तावग्निवि
धेःश्रुत्युपकारोनास्ति। प्राप्तेग्निविधेरपिवैश्वताग्निविधानूकालएवनिष्पद्यमानत्वात्। अतए
वऋंचंतरपरिसंख्येतिपक्षेपिनोपपद्यतेद्विरात्रादिष्वग्निविधानसमयेनसमसमयविधानस्य

प्राकृतस्याग्नेर्विकृत्यंतरेचोदकतःप्राप्त्यभावात्। नचतत्राप्राप्तपरिसंख्यांशंकितुंशक्यंद्विरात्रादिष्व
ग्निविधानेनविकृत्यंतरप्रयोगविधिनाऽनैराकांक्ष्यापादनासंभवात्। नचचोदकसंकोचासुचित्यनुग्रा
हकंअर्थमात्रादिसंनिधिप्रयेचोदकस्यावज्ञापकंसमर्थतःपरिसंख्यास्मारितिवाच्यं-अंगांतरसाधारणस्य
चोदकस्यनिवारयितुमशक्यत्वात्। अग्निमात्रेप्रत्येकंचोदकप्राप्तेरभावात्। तस्मात्प्रकृतौविकल्पेनाग्नियाज्ञा
त्यैवद्विरात्रादिष्वविरुद्धानांद्विरात्रादिसंगांतराणिकिंतत्रैतरेषुचाग्निंचापगम्यसंचक्षाणंनावेत्तानांनाम
ग्निविधीनामतिग्राह्यविधीनांचगुणकामप्राप्तिरेवप्रयोजनेतथाचैव। स्थापितेचास्मिन्लिंगाख्यस्यविच्छे
त्तुंपक्षस्याभ्युपेक्षणीयत्वात्तिरात्रेपिकाधिकरणे। तत्रप्यनिर्देशप्राप्तविषयत्वेनाप्राप्तविषयत्वाभावा
त्तानामप्राप्तगुणकामप्राप्तिफलानांतेषामपूर्वविधेयत्वंतन्नावश्यंनावादन्यथातेषांनियमपरिसंख्ययोर
प्यनेतन्नावेनविधित्रैविध्यमंगापत्तेः। नन्वस्तुसप्तसप्तमीतिद्वितीयपक्षः नियमःपाक्षिकेसतीत्यत्रो
तनेनसप्तम्यैवरूप्यलाभात्। तथासतिनोक्तोव्याप्यवकाशःनचवाच्यमग्न्यादिविधिविषयस्यप्राप्तत्वे विधिवृ
पिशेषेणाकृत्स्नगुणेनप्राप्तइतिखल्वव्याप्तिपरिहारंमन्यसेनकृतेविधिसमेतंतस्यापिशेषेणाचितिचित्यीत
स्वर्गकामइत्यादिवाक्यंस्वरूपेणस्वस्योद्देश्यस्वर्गादिसंबंधित्वेनचप्राप्तत्वादितितोप्यन्यस्यायस्यकस्यचित्।
संज्ञाविलामप्राप्तिमात्रायत्वलक्षणेनुगमनोपपत्तेः। लक्षणीयविधुद्देश्यसंबंधित्वेनाप्राप्तिविवक्षायांतस्या

प्यंशाग्निसंज्ञवाच्य। नघग्नेर्विकृतिसंबंधोपदेशान्नावेतद्विकृतिगुणकर्मानोविकृतिमध्येनुष्ठानप्रसक्तिर
स्तीति तदुच्यते। यस्मच्चात्रावेनशब्दलक्षणमितिसूत्रानुशिष्टयास्तिसृणामाम्नायस्याज्ञाप्तिर्विधिप्रदत्तावुपलक्ष
णत्वेननिर्दिष्टतत्साप्तिफलकत्वपर्यंतंलक्षणमितिविवक्षितंनवा। तद्विवक्षायांहेत्वाप्तिनियमविधिश्चा
प्तिप्रसंगः। दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयाजयेदित्युपदेशोपजीविपाक्षुकचोदनाधीनप्रवृत्तेरपेक्षेनतोपशोक
शोतीत्यत्रनागतनिषेधेतुक्तचोदनाधीनप्रवृत्तिप्राप्यपेक्षेणादृष्टप्रयाजान्यजतीत्यादिशब्दविहितेप्रयाजे
कादृष्टाद्यप्तिगुणेचस्वस्वोदृष्टमप्राप्तएवाज्यादिधर्मोविकल्पनादोषप्रसक्तेन,विधुदृष्टमप्राप्तएवचत्रीहानुवादेनत्वा
दृष्टनियमविधिप्रवृत्तेः। अतस्तत्परिहारायतत्साप्तिफलकत्वपर्यंतमवश्यंविवक्षणीयं। तथासतिअनीकान्नेजो
राधेयोरग्नतावित्योरव्याप्तिः। तथाहिदृष्टाहेअनीकान्नतानाएंइवायवाग्नेप्राय्यएतीयोदयनीयोदृशमेंचाहरयेत्
रेषांनवानामहूतेमें। इवायवाग्नंप्रथममहरथमुक्काग्नमथाग्नेमथेंइवायवाग्नमथमुक्काग्नमथाग्नयएणग्नमथै
इवायवाग्नमथमुक्काग्नमथाग्नयएणग्नमितिं। अनंतरेषांनवानामहूतानुक्रमेनीकान्नंसमाहारइतिमुत्पत्तेः। अत्रअनीकायामाद्यहनीरथंतरबृहत्सा
मनीलयाचलयोरेइवायवमुक्काग्नतेप्रकृतितोज्योतिष्टोमादवप्राप्तुतः ज्योतिष्टोमेयदिरथंतरसामासोम
स्याहेइवायवाग्नान्नयहान्नरहूयात्। यदिबृहत्सामामुक्काग्नाएकेतिरथंतरसामसेनबृहत्सामस्येनचनिमित्ते

पदेश्यव्यपूर्वा बलीयः ॥२॥ यद्यप्याप्तिः परिसंख्या प्राप्तानामप्यप्राप्तानामपूर्वविशेषसाधनत्वोपपत्तेर्नाप्राप्तिलक्षणमर्थत्वेनकल्प्यमस्तिदृष्टेषांचिदेवप्राप्तिप्राप्तानामपूर्वविधिनासंग्राह्यत्वेनिदंलक्षणमुक्तमिति तल्लक्षसंकोचविवक्षयानुपरिहारादध्याप्तिदोषादायत्तलक्षणहानिकरस्यनियमविध्यनित्याप्तिदोष्या घ्रस्यवहनेइदंलक्षणंव्ययानिर्हितंस्यात्। व्रीहीनवहंतीतिनियमविधावपिव्रीहीणामपूर्वसाधनत्वोप हितानामेवोद्देश्यतयाउद्देश्यतावच्छेदकरूपेणप्राप्तिसत्वात्। तत्रहिद्वितीयाश्रुत्याव्रीहीणांप्रोक्षणमेवविधा तसाध्यत्वेप्रतीयतेनचतेषांव्रीहित्वरूपेणतत्साध्यत्वमस्तिप्रागेवसिद्धत्वात्। नापिव्रीहीनवहंतीतिलौकि कव्रीहिवहननानुवादकाइयात्रानुपपत्तिः कार्यविशिष्टोहेनरूपेणसाध्यत्वंद्वितीयायाश्चेदितिवक्तुंयुक्तं॥ विदलनेनापिसंस्कृतेनतस्मिन्नत्रविवक्षितस्यावघातनियमस्यानुपयोगात्। तस्मादपूर्वसाधनत्वा कारेणैवतेषांतत्साध्यत्वंवाच्यं। नचयथाग्नीनादधीत्यत्राग्नीनांस्वरूपेणाधानसाध्यत्वंतथाहापिस्या दितिवाच्यं। तत्राहवनीयेजुहोतिगार्हपत्येहविर्निश्रपयतिदक्षिणाग्नावन्वाहार्यपचतीतिवाकांति रेहमात्रेषुविनियुक्तानांसंस्कारविशेषविशिष्टात्मिकरूपाणामाहवनीयादीनांसाधनाकांक्षायामाधान विधानात्। तेषांसंस्कारविशेषावच्छिन्नस्वरूपेणगार्हपत्येपदोपात्तानामाधानसाध्यतायुक्तानन्वेहव्री हयःसंस्कारविशिष्टरूपतोविनियुक्ताःयेनाहवनीयवहनेनवाकेपितेषांतद्विशिष्टतयोपाद्दानात्। तेनरूपेणा वहननसाध्यतायुक्तास्यात्। व्रीहिभिर्यजेतेतिजातिमात्रेणहिव्रीहयःश्रूयन्तेविनियुक्ताः। नचात्र

सप्तम्यायेनविनियोगपंगुत्वमस्यापिसव्यःपूर्वसाधनत्वलक्षणायामात्रेणप्रधानद्वितीयाश्रुतिनिर्वाह्यत्वा कांक्षितइष्टेफलत्वेनियमस्यात्रविषयतयाविधिलाघवेचसंभवतिद्वितीयाश्रुतिबाधस्यानाकांक्षितदृष्टफल कल्पनस्यायंताप्राप्तप्रापकपूर्वविधित्वानुपपत्तिश्चस्यवायुक्तत्वात्। नचैवंमपूर्वसाधनत्वलक्षणायामाजा सान्नाप्यनुवादस्यवाक्षतिनामप्यवघातप्रसंगः व्रीहीणांह्यवगतमपूर्वसाधनत्वंलक्षणीयंतेषांवाक्षेयाद्यपूर्व साधनत्वंतदुभयनिरूपितसाधित्वरूपंव्रीहित्वमित्येवंप्रकारकंव्रीहित्वमित्यत्रलक्षणायांयवसाधारणस्या त्रलक्षणेपिकुत्रचित्प्रसंगः। नचैवंचावघातंलक्षणीयमवघातस्यदृष्टफलत्वनिर्वाहायतदेतत्सर्वंतेषामर्थे नसंबंधइतितात्पर्यतीयाधिकरणेद्रव्यसंस्कार्यहेतुसमुदायेवाश्रुतिसंयोगादिनिरवधिकाधिकरणेचस्यदृष्टसि तिर्जायतइत्यवघातनामपिरूपेणाश्रयणेनाश्रुतिमपेक्ष्यलक्षणानुगमनेव्रीहिपदलक्षिताकाराश्रयणेनाव घातनियमविधावतिव्याप्तिकुक्कुटोशंकाकाराश्रयणेनान्यत्रनियमविधावतिव्याप्तिमुद्धरति। यूपःसर्वोप्यपूर्वःस्वयमपिविविधादृष्टसंस्कारयोगात्तत्तस्मिन्दृष्टेचदृष्टेनियमनंतत्रकाप्राप्तिना तस्मात्तत्स्वरूपेपरमनवगतंरूपंतेविहायकथमपितेहाव्याप्तिदोषान्मुक्तिः॥७॥ यूपःप्राकृतोवैकृतःसर्वोपिनावश्यंहवनीयादिवदलौकिकःप्रोक्षणजन्यादृष्टछेदनलक्षणादृष्टस्त्रीकर णादिजन्यनियमादृष्टरूपानेवादृष्टसंस्कारविशिष्टस्यैवयूपशब्दार्थत्वात्। तत्रप्रकृतिरव्यनियमविधिः श्रूयते। दर्शादेर्यूपोभवतीतितत्रालौकिकयूपस्यावछेदनंदर्शादेरप्राप्यनावादपूर्वविधिलक्षणस्यतत्रा

प्तिर्व्याप्तिः स्यात्। न ह्याहवनीयादुद्देशेनाधानविधेर्वद्युपोदेशेन खदिरविधिरप्यपूर्वविधिरस्तु यूपाहवनीययोरेकविधित्वाविशेषात्। खदिरादिविधौ नियमविधित्वं प्रसिद्धमस्तु बहुतरविधेर्विषयास्यात्। विहितावधिहि नत्रतत्रश्रूयते खादिरे यूपे न बलीति। तस्मन्नक्तं नैवंविकल्पिता नोखदिरपलाशादीनां विहिततीव्रयेवचोदकतः प्राप्तौ खदिर एव तत्र श्रूयते नियमविधित्वमुपपद्यत इति चेदुच्यते। दैक्षे रात्रासु यूयंचिन्नतीतिदीक्षाकर्तव्यछेदनेशाकुनयूपे खदिरविधिरपि नियमविधिरेवा। तद्भावेत्तेक्षण दिगाकल्पयतीचनथाकृतमयत्नेनावगतस्ययूपस्यप्रकृत्याकाष्ठायामनियतानेकद्रव्यात्तेपस्यानिवार्य त्वात्। तत्क्षणेशास्त्रीकरणादिविशिष्टेनयूपस्यदृष्टरूपेखदिरादीनांप्रकृतिचयोग्यतायालोकतोवधारितत्वात्। आधानंत्वाहवनीयादीनांदृष्टेज्वलनाकारेणनिष्पाद्यंकिंतुतन्निष्ठापूर्वसंस्कारमात्रद्रव्यनियुक्तं द्विधेःक्षत्तेणादिविधेरिवापूर्वविधित्वं। तस्मात्प्राकृतखदिरादिनियमविध्यतिव्याप्तिरप्यनिवार्यैवेत्यव मुद्दिश्यगतविवक्षितरूपोदाहरणेनाग्निसमर्थनस्यातिव्याप्तिदुष्टत्वात्तत्परिहारायययावर्तिकं तन्नद्विध्यनावेविधेयत्वात्तिमतस्याप्राप्तप्राप्तिविधिवचनेनैवनियमापूर्वविधित्वव्यवस्थापपादनीया। न चायमतिप्रसाहेत्यनीकविध्यनावेपि प्राप्तयोरङ्गयोरेकादेर्वायवेशुक्रामन्थतेप्राप्तुतः ग्रहणमयनेषा चाद्ययोरङ्गयोः प्रतिस्विकविध्यनावेपिस्वस्थानविवक्षितमन्यनीकाविधिबलादेर्वायवंवायतेप्राप्तुत इ मुद्दिश्यनाप्राप्ततविधिबर्तुयाव्याप्त्यासतिसप्तमीपक्षेश्रयमविकल्पेदुष्टएवेत्यर्थः। अस्तिनैवविकल्पे

स्वकांतरेष्वव्याप्तिरूपत्तेरविवक्षयानिरसिष्यमशक्या मुदाहरंति। अव्याप्तिः पोर्णमास्यामपियुक्तनवि धाज्ञत्रकल्पेप्रसर्पेत्। प्राप्तोदृश्यप्रस्तेनाधिगतफलतोपांशुयाजस्यजन्मा। स्यात्किंचैषापराग्मुहूर्ति पुफलसमायोजनार्थंप्रकृतेनिष्प्रत्यूहाग्नि होत्राहुतियुगुप्सिताघोरसंकिर्तनेधि॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽग्नीषोमीयपशुविधौ यतेतावब्रूतामग्नीषोमावाजुस्येवंतावुपांशुपोर्णमास्यांजयेदितिति। अत्रवाक्येकर्त्तृतानायागतदपेक्षितानी षोमदेवताजस्यद्रव्योपांशुत्वंगुणपोर्णमासीकालानांमध्येकालव्यतिरिक्तानांतत्तद्विध्यनुगुणश्रुत्याया दृमतःसंभवत्प्राप्तिकानोतेषांपुनःश्रवणस्यनिःफलत्वाच्चकालस्येवविधिः॥ नह्यग्नीषोमकर्तृकवाक्या गतस्ययजतिस्यस्ययागविधौषष्ठीचतुर्थीसाधारणस्यतावित्यस्यदेवताविधावाज्यस्येतिषष्ठ्यंतस्य द्रव्यविधौवाप्रकृतेवानुगुण्यमवगम्यतेसंनवतिचोपांशुयाजमंतरायजतीतिस्वरूपविधिनायागस्यय ज्यदेवताप्रकाशनेकप्रयोजनकेनाग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगुजेनुदेवतायास्तस्मिन्वाक्येतद्व ज्ञायगृह्यतइत्यादिनाद्रव्यापेक्षायांसर्वयागार्थंतावियायकर्तव्याकृत्तेनधौवाज्यविनियोजक वचनेनद्रव्यस्यप्राप्तिः। उपांशुत्वस्यापियागोत्पत्तिवाक्यलएवप्राप्तिः संनवति। अतोनपुराकल्पसमूपार्थ वादेनकल्पःकालस्येवविधिः तद्गुणसंपन्नमीक्षितंक्रियावणंत्। तद्धिध्यनुगुणंस्वफलंवहाच्च। तथाहि। यद्यपितद्धानमुपांशुयाजस्यपोर्णमासीकर्तृकोकालसिध्यर्थंनैवतितस्योपांशुयाजमंतरायजतीं त्यत्तिवाक्येनैवपोर्णमासिकर्तव्याग्नेयाग्नीषोमीययागद्वयांतरालेऽपांशुयागविधानेनार्थंतःसि

द्वंद्वात्तथापि उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यधिकारवाक्योद्देश्यफलसंबंधसिध्यर्थं न
वेदेव॥ एतदभावे विद्वद्वाक्यस्थेनाधिकारवाक्यस्थेन च पूर्णमासपदेन यदाग्नेयोष्टाकपालो मावास्यायां पौ
र्णमास्यां चाच्युतो भवति अग्निषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदित्युत्पत्तिवाक्येनावगतपौर्णमासीका
लयोराग्नेयाग्नीषोमीययागयोरेव झटिति प्रवृत्तिनिमित्तावगत्या प्रथमगृहीतयोः फलसंबंधकरणादर्था
वगम्य पौर्णमासीसंबंधस्योपांशुयाजस्य विलंबितप्रवृत्तिनिमित्तप्रतीतिकतया विद्वद्वाक्याधिकारवाक्य
गतपौर्णमासीपदागृहीतस्य फलसंबंधो न सिध्येदिति। यत्तु भवदेवेनास्य विधेः प्रयोजनमुक्तं यद्यंतराल
विध्यर्थलभ्य एवोपांशुयाजे पौर्णमासीकालस्यात्तदानीमाग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया सोमेनेष्ट्वाग्नीषो
मीयो भवतीति श्रुतेरसोमयाजिनोग्नीषोमीयपुरोडाशाभावेन तदीयायामेकपुरोडाशायां पौर्णमास्यां
पुरोडाशद्वयांतरालाभावात्। उपांशुयाजेन प्राप्नुयात्। प्रातिस्विककालविधिसद्भावे त्वंतरालानपेक्षै
व पौर्णमास्युपांशुयाजांगमिति सिद्धेस्तदनुसारेणांतरालश्रवणमाग्नेयोत्तरकालमात्रोपलक्षणं भवे
दित्येकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजः प्राप्नोति अश्रुतस्तस्यामुपांशुयाजप्राप्त्यर्थः पौर्णमासीविधिरिति॥
तदसारं उपलक्षणापायेप्युपलक्ष्यानपायन्यायादेवैकपुरोडाशायामपि तत्प्राप्तिसंभवेन तदर्थविध्यं
तरानपेक्षणात्। उपलक्षणं हि पुरोडाशद्वयमुपांशुयाजांगभूतस्य कालस्य न तु स्वयमुपांशुयाजांगं ये
न तदभावे तद्वैगुण्यं स्यात्। न च तदभावेंतरालकालस्यांगस्यालाभाद्वैगुण्यं उपलक्षणापायेप्युपलक्ष्या

॥९॥

॥९॥

नपायस्य प्रतिदिनं शंखवेलायामागंतव्यमित्याद्यौ प्रसिद्धत्वात्। न हि कालविशेषोपलक्षणतयोपात्ते
शंखध्वनौ क्वचिद्दिवसे दैवाद्दृष्टे सति तदुपलक्षितः कालो नास्तीति गम्यते। ननु द्विपुरोडाशायां स्यादं
तरार्थत्वादिति दशमांत्याधिकरणे अंतरालश्रुतिबलाद्द्विपुरोडाशायामेवोपांशुयाज इति पूर्वपक्षे प्राप्ते
उभयोस्तु विधानादिति सिद्धांतसूत्रेणोपांशुपौर्णमास्यां यजन्निति पौर्णमासीविधानमेव हेतूकृत्य द्विपु
रोडाशायामेकपुरोडाशायां चोपांशुयाजः समर्थितः। सत्यं। उत्पत्तिशिष्टांतरालकाले वैगुण्ये सति सहेतुर
साधक इत्यस्वारस्यादेव तदनंतरमनपायो हि कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशाविति सूत्रांतरेण तथैव पूर्वहेत्व
स्वारस्यं वर्णयता तद्भाष्येण च लक्ष्यानपायन्यायमेव हेतूकृत्य कालवैगुण्याभावः समर्थितः। तन्न्यायापेक्ष
णे च तत एवैकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजप्राप्तिर्भवतीति न सा पौर्णमासीविधानमपेक्षते। अवश्यं चोपलक्ष्या
नपायन्यायमात्रा हि विध्यंतरमनपेक्ष्यैवोपलक्षणराहित्येपि प्राप्तिर्न भवतीति त्वयापि स्वीकरणीयमन्यथा
पौर्णमासीविधिबलादेकपुरोडाशायां प्राप्नुवन्नप्युपांशुयाजोग्नीषोमदेवत्य एव प्राप्नुयात् विष्णुदेवत्यप्रजा
पतिदेवत्यश्च न प्राप्नुयात्। पौर्णमासीविधौ तावब्रूतामग्निषोमाविति श्रवणात्। एकपुरोडाशायामुपांशु
याजसामान्यप्रापकविध्यंतराभावाच्च। तस्मात्तत्राग्नीषोमयोरुपलक्षणत्वाद्देवतांतरवतोप्युपांशुयाज
स्याग्नीषोमोपलक्षितयागत्वानपायादेवैकपुरोडाशायां प्राप्तिः समर्थनीयेति तत एव लक्ष्यानपायन्याया
दुपांशुयाजमंतरा यजतीति विधिमारोपितादेकपुरोडाशायामपि तत्प्राप्तिः सिध्येत्तीन पौर्णमासीविधेः प्रयो

जनमित्तिप्राप्तस्यैकोपांशुयाजस्यफलसंबंधसिद्धिःप्रयोजनं।तदेवप्रयोजनमुपांशुयाजाधिकरणेऽग्नयोवच
नाच्चेतिसूत्रेणतद्वृत्तिकेनचस्यस्थितं।तत्राप्यधिकरणेविष्णवेऽपांशुयष्टव्योजामित्वायाग्नीषोमाभ्यांपांशुय
ष्टव्यावजामित्वायप्रजापतिरुपांशुयष्टव्योजामित्वायेतित्रयाणांयागानांविधयःअंतरावाक्यंतुतत्समुदायानु
वादेविद्वद्वाक्यवद्वृत्तिपूर्वपक्षनिराकरणार्थंसूत्रेप्राग्वचनाद्विति।शिरोवाएतद्यज्ञस्ययद्दाग्नेयःइदंयमु ॥१०॥
पांशुयाजःपादावग्नीषोमीयइत्युपांशुयाजस्यप्रधानप्रायपाठात्प्राधान्यावगतेर्विष्णवादिवाक्यैस्त्रयाणांया
गानामुपांशुयाजशेषपरामर्शानांविधावुपांशुयाजमात्रप्राधान्यावगतिबाधप्रसंगादंतरावाक्यंविधेयएक
एवोपांशुयाजस्तदर्थत्वाद्विष्णवादिवाक्यानांतिसूत्रस्यास्यन्याय्येतात्पर्यमुक्तंकथंयागत्रयंविधिपक्षेतत्प्राधान्यबाधःस्यादित्याशंक्योपपादितंचार्त्तिकेविष्णुप्रजाद्यस्यग्नीषोमदेवत्ययागत्रयविधिपक्षेता
वन्मूलाग्नीषोमावित्यादिनाग्नीषोमदेवत्यस्यैवयागस्यपौर्णमासीविधिरितिस्यात्तथाचस्यैवविद्वद्वा
क्यफलवाक्यस्थपौर्णमासीपदरहितस्यफलसंबंधेनप्राधान्यंसिध्येत्।नतुतत्पदरहितयोर्विष्णुप्रजापतिदे
वत्ययागयोरितरावाक्येनैकस्यैवयागस्यविधिस्तत्रैवशास्त्रांतरेणदेवतांतरेयज्यानुवाक्यायुगलैःप्रा
पितावित्यादिविकल्पेनइतिसिद्धांतपक्षेतुविष्णुप्रजापतिदेवत्यस्याप्येकस्यैनाग्नीषोमीयपुरोडाशस्य ॥नी३
नपायादुपांशुयाजसामान्यस्यपौर्णमासीकालसंबंधलाभेनसिध्यतिप्राधान्यमित्यनेनपौर्णमासीविधि ॥१०॥
नैवफलतःफलसंबंधोनांतरालविधिजन्यइत्याशयःस्पष्टएव।अन्यथाविष्णुप्रजापतिदेवत्ययोराहत्य

पौर्णमासीविधिनावेप्यंतरालकालतयार्थप्राप्तपौर्णमासीसंबंधेनैवफलविधिगृहीतयोःप्राधान्यंसिध्येदिति
प्राधान्यसंगदूषणमसमंजसंस्यात्।नचांतरावाक्यंयागत्रयसमुदायानुवादकमितिपूर्वपक्षेनांतरालेयागविधौ
यकंचिच्चिह्नंनास्तीतिविष्णुप्रजापतिदेवत्ययोःफलसंबंधार्थंपूर्णमासीविधिरेवशास्त्रैकशेषीयःअतोयागत्रयंदे
तस्मान्नीषोमीयमात्रविषयत्वेननयोःफलसंबंधोनसिध्येदितिंतदूषणसामंजस्यमितिचेत्।नांतरावाक्या
नमनुवादइतिपक्षेपिजामित्वदोषपरिहारार्थंमंतराश्रुतेरनालंबनत्वपरिहारार्थंचत्रिष्वपियागेष्वंतरालप्राप्ते
रवश्यंवक्तव्यत्वात्।नचैवंत्वेनैवोपांशुयाजाधिकरणपूर्वपक्षेकथमंतरावाक्यस्यसर्वात्मनानुवादकत्वमंत
रालस्यैवाप्राप्तस्यविधेयत्वादित्याशंक्याजामितादोषोपक्रमेऽग्निर्विश्वादिवाक्येष्वजत्वैकमजामित्वानुवादे
नचतेष्वंतरालप्राप्तिमुत्क्रामतिचानुवादस्तोपिस्थाननियमोयथानग्निराग्निरितिबूयादितिग्निरपद
निषेधानुवादबलाद्ग्निरपदस्यग्निरपदस्थाननिवेशिवंइतिसदृष्टांतमुपपादितत्वात्।नचैतुविश्वादि
वाक्यानियागविधयइतिपक्षेतत्प्राधान्यबाधमंतरासमर्थयंतेविश्वादिवाक्येष्वतव्यप्रत्ययात्तत्प्र
मेयगुणकर्मबोधनेवतिकर्मांतरानुपयोगानुसंधानेनतुप्रधानकर्मतावगंतव्या।अतःशास्त्रावगतप्रधा
नकर्मणोमेवाधिकारानुप्रवेशादुपांशुयाजस्यतत्तुप्रवेशेनप्राधान्यावगतिर्विरुद्धेतअंतरावाक्येया
गविधिरितिपक्षेतुतत्रतव्यप्रत्ययान्तावेनगुणकर्मबोधीत्तलचित्वंलाप्रत्यक्षेराग्नेयादिवद्वाधिका
रानुप्रवेशात्प्राधान्यावगतिर्नविरुध्यतइतितेषामधिकारानुप्रवेशोपयोग्यर्थवतीतिशेष्यमोघ

कृ कृततदनुप्रवेशाननुप्रवेशन्यायस्य संमतत्वादुपांशुयाजस्य आहत्य पौर्णमासीविध्यभावे तु श्रुतपौर्णमासीका
लयोराग्नेयाग्नीषोमीययोरेवाधिकारानुप्रवेशः स्यादित्युपांशुयाजस्य तदनुप्रवेशलाभफलक एव पौर्णमासी
॥११॥ विधिः सिध्यति। स्यादेतत् यदि पौर्णमासीसंबंधप्रतीतिशैघ्र्यमांद्याभ्यामधिकारानुप्रवेशाननुप्रवेशौ स्यातां
तदोपांशुयाजस्योत्पत्तिवाक्यप्रवृत्तिसापेक्षेण वाक्यांतरेण पौर्णमासीसंबंधलाभेप्युत्पत्तिवाक्यावगतपौर्ण
मासीसंबंधयोराग्नेयाग्नीषोमीययोरेव तदनुप्रवेशः स्यादिति सदोषस्तदवस्थः। न च वाच्यमनन्यप्रयोजनः पौ
र्णमासीविधिर्विलंबितोपि तस्याधिकारसंबंधमापादयिष्यति। अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसंगात्। एकपुरोडा
शायामुपांशुयाजप्राप्तेर्लक्ष्यानपायन्यायलभ्यतयैतद्विधिप्रयोजनत्वाभावादिति। अमावास्यायामुपांशुयाज
व्यावर्त्तनेनापि पौर्णमासीविधेश्चारितार्थ्यात्। उपांशुयाजोत्पत्तिवाक्यपर्यालोचनया ह्यमावास्यायामपि सप्रा
प्नोति। यथा पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयौ पुरोडाशौ तथामावास्यायामाग्नेयैंद्राग्नौ स्त इति पुरोडाशद्वयां
तरालस्य द्वयोरपि सत्वादमावास्यायां सोमयाजिन ऐंद्राग्नाभावेनैव पौर्णमास्यामसोमयाजिनोग्नीषोमीया
भावेन पुरोडाशद्वयासावैत्रिकत्वस्य तयोरविशिष्टत्वात्। तस्मात्पौर्णमासीविधिरमावास्याव्यावर्त्तनेनाच
रितार्थः स्यादेव। अत एव दशमेऽपि वा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्दसंयोगान्मंत्रो यथा प्रधानं स्यादिति
सूत्रेण प्रधानस्योपांशुयाजस्योपांशु पौर्णमास्यां यजन्तीति शब्देन पौर्णमासीकालसंयोजनात्पौर्णमास्या
मेवोपांशुयाजः कार्य इति पौर्णमासीविधिबलादेवामावास्याव्यावर्त्तनं कृतमिति चेत् उच्यते। उपांशुया

॥११॥

जमंतरा यजतीत्युत्पत्तिवाक्यं पौर्णमासीरूप एतावंतरालकाले उपांशुयाजं विदधाति उपांशु पौर्णमास्यां यजन्तीति प्र
कृत्यजामि वा एतदित्याम्नानादिति दशमांत्याधिकरणभाष्यकृद्टीकयोरुक्तं। अत उपांशुयाजस्योत्पत्तिवाक्यावगत
पौर्णमासीकालत्वाविशेषान्न कश्चिदधिकारानुप्रवेशेंतरायः। एवं च यद्यप्यत्र पौर्णमासीविधिरमावास्याव्याव
र्त्तनेन परिसंख्यारूपस्तथापि तदनंतरमाम्नातोत्पत्तिवाक्यश्रुतमंतरालकालं पौर्णमासीरूपतां नयन्। उपांशुया
जस्य फलसंबंधार्थोपि भवतीत्यपूर्वविधिरूपताप्यस्यावश्यंभावीनि। ततश्चात्रानुपादेयत्वेनोद्देश्ये पौर्णमासी न५
काले विधेयस्य यागस्य प्राप्तिरेतदभावेप्युत्पत्तिवाक्यपर्यालोचनयार्थाल्लभ्यत इति तस्याः फलत्वाभावात्तां विहा
य विधेयस्यानुद्देश्यधिकारवाक्योपात्तस्वर्गप्राप्तिफलत्वेनोपादानेस्मिन्विधौ रूपभेदविवक्षायामप्यव्याप्तिरनि
वार्या न ह्यत्र पौर्णमासीत्वोपहिते काले उपांशुयाजस्याप्राप्तिरस्ति अंतरालविधिसामर्थ्येन तत्प्राप्तिसंभवान्न
वा तदन्येन केनचित्रूपेणोपहिते तत्र तस्याप्राप्तिमुपपाद्य तत्प्रापणार्थमिदं वचनमिति कल्पने किंचित्प्रयो
त्वो५ जनमस्ति पौर्णमासीपहित एव तद्विधानस्य फलसंबंधसिध्याप्रयोजनवत्त्वात्। तस्मात्रूपभेदविवक्षाया
मप्युक्तविधावव्याप्तिः स्यादेव। अपि च द्वे आहवनीये च तस्रो गार्हपत्ये च तस्रो न्वाहार्यपचने दश संपद्यंते
दू३ दशाक्षरा विराड्य एवं विराट्संपन्नमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र द्वे आहवनीय इत्यस्मिन् द्वयोरग्निहोत्राहुत्योर्य
दाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रप्रमिताहवनीयरूपाधारसंकीर्त्तनेप्यव्याप्तिः। इदं द्वित्वं हि नाहवनीयस्या
हुतिद्वयसंबंधप्राप्त्यर्थं सामान्यशास्त्रेण प्राप्तत्वात्। नापि तदन्यस्य कस्यचित्संबंधप्राप्त्यर्थमनेन कस्यापि तत्सं

बंधप्राप्तजात्यनुवादेनापि विरुद्धसंपत्तिवाक्यानुसारेणदर्शसंख्यानामग्निहोत्राहवनीनामध्येष्टेरेवाहवनी
येनत्वष्टाविलग्रहणेपरिसंख्यार्थमष्टानांगार्हपत्यान्वाहार्यवचनरूपाधिकरणेतरविधानादेवाहवनीयका
वृत्तिसिद्धेः किंतुतासामष्टानामाहुतीनामाहुतिद्वयवदग्निहोत्रंजुहुयात्।स्वर्गकामइत्यधिकारवाक्यबोध्यफ
लसंबंधप्राप्त्यर्थंतयाहिहेत्वाहवनीयइत्येतदष्टावेगार्हपत्येचतस्रोचतस्रोन्वाहार्यपचनइतिवाक्येसंख्या
धिकरणविशिष्टकर्मविधायकेस्थानेनाग्निहोत्रंजुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यविहितकर्मानुवादेनगुणविधायकेप्राप्ते
कर्मणिसंख्याधिकरणरूपानेकगुणविधानेबाधकेनेदापत्तेः नचवाक्यंयथाश्रुतंयेचप्रजापतयेचसायंजु
होतियत्सूर्यायचप्रजापतयेचप्रातरितिवाक्ययोः कालदेवतारूपानेकगुणश्रवणेऽग्निहोत्रवाक्योत्पन्नहो
मानुवादेनगुणमात्रविधानमितितस्यैकस्यैवहोमस्यसायंप्रातःकालयोरग्निप्रजापतिसूर्यप्रजापतिरूप
देवताद्वैविध्यात्तद्वैविध्यंस्यादितिवाच्यं।एवमिहाप्यनेकगुणश्रवणेपिनात्रहोमेगुणमात्रविधान
मितिन्यायेनाधिकरणेतेदनचतुश्चत्वारिंस्यादितिसोप्यनुपपन्नइतामितिवाच्यं। सायंजुहोतिप्रातर्जुहोतीतिविधि
र्न्यायोसायंप्रातःकालयोरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहासूर्योज्योतिर्ज्योतिःसूर्यःस्वाहेतिचतत्तत्कालाग्निहो
त्रमंत्राभ्यामग्निसूर्ययोश्चप्राप्तयेनयदग्नयेयत्सूर्यायेतिवाक्ययोः कालद्वयेपिप्रजापतिमात्रविधिस्वी
कारेतत्यागयोर्गुणमात्रविधानेपिवाक्यभेदप्रसंगात्। दृहत्यादिसंख्याधिकरणयोरप्यनयैवरीत्यानगुण
मात्रविधानेबाधकत्वेदानिंबाधकत्वात्। एवंचगार्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्ययोसंख्याधिकरणविशिष्ट

दूयो २

।।२२।।

होमविध्यवश्यंत्वाभ्यांनेष्टावपिहोमाग्निहोत्रवाक्यविधेयसायंप्रातःकालयोर्देवताभेदेनद्वैविध्य
स्यसंभवेसादृश्यवस्तुविहितस्यविधानायोगादितिननेष्टोमग्निहोत्रमितिनामसिध्यतिनिमित्तं च
ग्निहोत्रवाक्यविधेयस्यैकस्यैवहोमस्यतन्नामेतिप्राप्तेरितुत्पत्तिवाक्यगतत्वात्। अग्निहोत्रवा
क्यविहितस्यसायंप्रातर्होमस्यगार्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्यविहितानांहोमानांचानुवादेनविरु
द्धसंपत्तिवाक्येतावत्साधारण्येनाग्निहोत्रशब्दप्रयोगसंभवेपितस्यछत्रिन्यायेनयत्किंचिदाग्नेयोपपत्ते
रग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मणिप्रथमावगतेशब्दावश्यंत्वाभ्यांतत्संबंधाद्विरुद्धसंपत्तिवाक्येतत्संबंधाद्विरुद्धसंपत्ति
वाक्यस्यैकत्रशक्तिकल्पनस्यान्याय्यत्वात्। अतएवदर्शपूर्णमासाग्नेयंपुरोडाशंनवतीतुत्पत्तिवाक्ययोर्महा
दृस्तोत्रनामत्वेनप्रथमावगतएष्टशब्दस्यसप्तदशानिरूढानीत्यनुवादवाक्येमहादृष्टिषुचतुर्षुस्तोत्रेषु
प्रयोगोलक्षणिकइतिप्रत्यनीतोपिष्टबहुत्वंनास्तीतिप्रपंचितंसप्तमेविश्वजित्तिसर्वपृष्टेतत्पूर्वकत्वात्सो
त्तिकौमिकान्यस्तिचपृष्टशब्दस्याधिकरणेएवंचाधिकारवाक्यस्थेनाग्निहोत्रनाम्नोग्निहोत्रवाक्यवि
हितस्यैवहोमस्यसमर्पणान्तस्यैवफलसंबंधःसिध्येन्नतुगार्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्यविहितानांहो
मानांदर्शाहवनीयइतिवाक्यसद्भावेतुद्विरात्रसंपत्तिवाक्यानुसारेणदृशधाकृत्वसनीयस्याग्निहोत्रहो
मस्यदृशानामभ्यासानांमध्येष्टानामभ्यासानांदर्शाहवनीयेइत्सनेनाहवनीयंपरिसंख्यायतेष्टा
नपेक्षितमधिकरणमेवगार्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्यान्यविधीयतेतयोश्चयनुःसंख्याश्रवणंतुसमं

स्यादश्रुतत्वादिति न्यायप्राप्तानुवादकमिति लभ्यते। एवमग्निहोत्रवाक्यविहितस्यैव होमस्य देवतान्तरे
नाधिकरणान्तरेण चसायंप्रातश्च दर्शपूर्णमासाः॥ ननु तद्यन्तिरेकेण होमांतराणि संतीति पर्यवसाने
धिकारवाक्यगतमग्निहोत्रनाम सर्वविधानासहितस्याग्निहोत्रस्य समर्पकमिति सर्वसाधारणो
न फलसंबंधः प्राप्नोति। यथा सोमेन यजेतेति वाक्योत्पन्नस्य देवतान्तरे नाम्नश्रुतीयस्य सोम
याग स्य ज्योतिष्टोम फलंपदं नामेति सर्वोत्पासहितस्य सोमयागस्याकारवाक्येन फलसंबंधः। न
च दर्शपूर्णमासाहवनीयइतिवाक्यान्तर्विधिविशेषसंपत्तिवाक्यमग्निहोत्रहोमस्य दर्शाधान्यासं विधायक मस्तु
पूर्णमासतो। तथासतितन्त्रत्वदुष्करीत्वाणनामत्रासानामधिकरणमात्रविधायकयोर्गर्हपत्यान्वाहा
र्यपचनवाक्ययोः संख्याश्रवणन्यायप्राप्तानुवादकेन नीष्यतिसापराग्निक होमानामग्निहोत्रहोमा
त्मासरूपशेषेनफलसंबंधः सिध्येदिति वाच्यं। यद्दिहाहवनीयवाक्येनस्यात्तदागार्हपत्यान्वाहार्यपचन
वाक्ययोस्तदधिकरणविधायकत्वेदर्शनामपितदुत्पासानामधिकरणविधायकत्वापत्त्याचतुःसंख्या
नुवादसंतत्वेनतयोः संख्याधिकरणविशिष्टकर्मतिरविधायकत्वस्यावश्यंभावितयाविरुद्धपत्ति
वाक्यमग्निहोत्रानग्निहोत्रहोमानोप्रचयशिष्टसंख्यानुवादकमित्यत्रापिस्वीकरणीयं। तस्माद्दा ह
वनीयवाक्यस्थवत्स्थधीनएवपरागग्निकहोमानोफलसंबंधः एवंचास्मिन्दर्शाहवनीयइतिविधौ-प्रवि
धेयानामापरग्निकहोमाज्यासानांतदनुद्देशेपस्वर्गसंबंधप्रापणेनैवफलमित्यविधिकुद्देशेविधेय

॥१२१॥

स्यनित्यप्राप्तत्वात्तस्यामन्त्रतन्त्रान्यस्यप्रकृतविधूद्देशतावच्छेदकहोमत्वावच्छिन्नेप्रकृतविधिविधेय
स्याहवनीयनैवंतत्वात्तस्यप्राप्यहेनियमेचनिवर्त्यहेवानास्ति। तस्यप्रकृतविधिविधेयस्यप्रमन्त्रप्रक
तविध्यनुद्देशेनाप्यस्यनियमस्यनिवर्त्यस्यवाऽभावात्। तत्रप्रकृतविध्युद्देशेप्रमस्यप्रकृतविध्यविधे
यस्यप्राप्यस्यनियमस्यनिवर्त्यस्यवाभावादित्यर्थः। वाप्राप्यस्यनियम्यस्यनिवर्त्यस्यवाभावाच्चकेव
लंपरफलसंबंधबोधनार्थो-प्रत्रायं संग्रहः। दे-प्राहवनीयश्रुतिश्रुतो विधिर्यत्रिहोत्रमधिकृत्य। पर
संबंधविधानंविनास्यनस्यात्फलंकिंचित्। प्राप्तेतत्प्रापणेयंकियत्यदिहक्रियान्यूरणीयोस्तिनांशोना
निष्टवानिवर्त्तेनिजविषयतयादृष्टेतेचिदस्यकिंतुव्यापारमेवप्रथमंयतिफलसंयोजनार्थपरेषांप्राप्त
पुरुषेरगत्यैपिवविबुधगणेवैकटस्तोलिपालं। तस्मादस्मिन्नपिविधावव्याप्तिरनिवार्यैतिभावः। प्रथान
त्राप्यव्याप्तिमुदाहरति। प्राक्तुहार्यवादादुपनमतिफलेकर्मणेयद्विधानंतत्राप्येषातरंगीभवन
मतिप्रवेत्। संनिधानश्रुतानां। यत्किंचिद्धन्त्रकृत्राप्यनधिगतवतीस्वबलादस्तिनिश्चेतुंत्याद्यो
पुरुषस्तेनियमविधिरपिस्यादपूर्वविधाने। वैश्वदेवीसांग्रहायणीनिर्वपेद्यमकामोवैश्वदेवावै
सजातानिश्वानेवदेवान्स्वेनभागधेयेनोपधावतितएवास्मैसजातान्प्रियंछंत्यात्मैवयजतानि
क्रयते। तत्रसंग्रहणीष्टयामफलेयद्विधानं। तन्नतस्यास्तत्प्राप्त्यपेक्षेत्रिसन्न्यायेनसन्ननंतरपठि

फु 13

॥कर्मणः यत्फलसंबंधविधानमित्यर्थः। तत्रापिनियोएषाःप्रयाप्तिर्नवेदित्यन्वयः। किंभूतेतत्रसंन्निधि
॥श्रुतानामामीनहोमानांतस्मात्संग्रहणेष्टिधर्मइत्येतत्फलं।

तार्थवादादेव तत्प्राप्तिसंभवात्। आकांक्षितो ह्यत्र विधिनार्थवादस्तुतिलाभाय विशिष्य चात्र
ग्रामशब्दोयं बह्वर्थ इति माहात्म्याभ्योक्तेरनेकार्थस्य फलसमर्पकस्य ग्रामशब्दस्य विवक्षितार्थनि
र्णयलाभाय। किंतु संग्रहायण्यास्तदर्थवादात्फलकल्पनायामामनमस्यामनस्यदेवा इति
॥१४॥ तिस्र आहुतीर्जुहोति एतावंतो वै तजाता ये महांतो ये क्षुल्लकायास्त्रियस्तानेवावरुंधे त ए
नमवरुद्धा उपतिष्ठंते इति तत्संनिधिपठितानामामनहोमानामपि तदर्थवादात्फलार्थत्व
कल्पनाप्रसक्त्या तेषां सांग्रहण्यंगत्वं न प्राप्नुयादिति तत्प्राप्त्यर्थं। एतत्सत्वे हि प्रत्यक्षेण विधिना
सांग्रहण्याः शीघ्रं फलसंबंधेवगते फलवदफलन्यायादामनहोमानां तदंगत्वं प्राप्नोति। ए
वं चात्र विधेयायाः सांग्रहायण्याः केनापि रूपेणोद्देश्यग्रामसंबंधाप्राप्तिर्नास्तीत्यत्राप्यव्याप्तिर
निवार्या। ननु लक्षणे प्रकृतविध्युद्देश्यमप्राप्ते सतीति न विशेष्यते किंतु विधिविषयेन्यस्मिन्वा
प्र प्रकृतविध्युद्देश्यमन्यद्वा किंचिदप्राप्ते सतीति तथा च नैतासामव्याप्तिनामवकाश इति चेत्
एवं व्रीहीनवहंतीत्यादिषु प्रसिद्धो नियमविधिरपि अपूर्वविधिः स्यात्। दार्शपूर्णमासिके
प्रयाजादौ सौर्यादिविकृतिमप्राप्ते सति तद्विधिप्रवृत्तेरतस्तथा विवक्षानौचित्यादव्याप्तिः

॥१४॥

मनुद्देश्ये स्वर्गप्राप्तेः

स्यादेवेति भावः। स्यादेतत्। विधिरत्यंतमप्राप्त इत्यस्य तद्विध्यप्रवृत्तावप्राप्तिः प्रसक्तिमतीति पर्यवसितोर्थ
स्तस्य श्लोकस्य व्याख्यानसमये सूचितस्तेन तस्य विधिस्तत्प्राप्तिफलकत्वमर्थाल्लभ्यते। अतो यस्मिन्कस्मिंश्चि
द्यत्किंचिदप्राप्ते सतीति विवक्षायामपि तस्य तत्प्राप्तिफलक इत्यधिकांशस्य लक्षणे निशैवेनान्नावहनेनियम म३
विधावतिव्याप्तिप्रसंगात्तस्य सौर्यादिषु प्रयाजादिप्राप्तिफलकत्वाभावात्। एवं च वैकृताग्न्यतिग्राह्यविधिष्वपि
धेयानामपि गुणकामानां तत्तद्विध्युद्देश्यासु विकृतिषु प्राप्तिर्द्वादशाहिकगावामयनिकत्र्यनीकांतर्गततदनंत
द्वि६ र्गतविधिषु विधेयानामेवाग्रतानां तत्तद्विध्यनुद्देश्यासु विकृतिषु प्राप्तेः उपांशुपौर्णमास्यां यजन्निति विधौ विधेय द्वादशाह६
स्योपांशुयाजस्य तद्विध्यनुद्देश्ये स्वर्गप्राप्तेः द्वे आहवनीय इति विधानविधेयानामपराग्निकहोमानां)) सांग्रहायणी
फलविधावविधेयानां तत्संनिधिपठितानामनुद्देश्ये तद्विधेये कर्मणि प्राप्तेश्च फलस्य सद्भावान्नाप्यव्याप्तिशंका
वकाशोपीत्याशंक्याह। उद्देश्येन्यत्र वा यद्विधिपदमितरद्वापि न प्राप्तिमत्स्यात् तत्प्राप्तिं तत्र तन्वन्विधिरिति कर
म५ णेप्येवं व्याप्तिरेव ज्योतिष्टोमादिकानां त्रिदिवगतिफले सर्वकामोक्तिसिध्यै किं प्राप्यं धर्मजाते प्रकरणगमनं स्वर्गका
मश्रुतिभ्यां॥५॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति च श्रूयते इदं वाक्यद्वयं ज्यो
तिष्टोमशब्दगृहीतस्य सोमयागस्य दर्शपूर्णमासशब्दाभिधेयानामाग्नेयादियागानां च न स्वरूपप्राप्त्यर्थं
सोमेन यजेतेति वाक्येनाग्नेयादिवाक्यैश्च तेषां प्राप्तत्वादिति तावत्स्पष्टमेव नापि तेषां स्वर्गफलसंबंधप्राप्त्य
र्थं एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामायाह्रियंते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामायाह्रि

क

यंतेसर्वेनिष्पद्यंतेस्वर्गोदर्शपौर्णमासाविति वचनाभ्यांतेषांपश्वादिफलकत्ववत्। स्वर्गफलकत्वस्यापिआप्ति
संपन्नवात्। नाप्यंगसंबंधबोधनार्थंप्रकरणकल्पनवाक्येनतत्प्राप्तिसंपन्नवात्। नहिस्वर्गकामवाक्ययोरंग
संबंधबोधकत्वमपितूचितशेषत्वकल्पनांविनासंपन्नवतितयोरंगसमर्पकशेषत्वानुवात्। नचदीक्षणीयादि
समिदादौवाक्यविशेषितयोस्तयोस्तसंबंधेबोधेप्रमंत्रेतोविशेषणमनुक्त्वाइहदर्शेवदत्तायहंवर्त्ततेद्वारोपां
तेविधिवेतशंस्यपशोस्तःनिःकुठेपंपकाःसंतीत्येतावत्सुक्तेपिगृहस्यप्रकाराकांक्षायाप्रकारोपदेशस्यप्रयोज
नाकांक्षायाचतदुचितशेषकल्पनयाएकवाक्यत्वंकल्प्यतदुत्पत्तेरेवमेवोपपादितंतंत्ररत्ने। तथाचस्वर्गकाम
वाक्ययोरंगसंबंधबोधकत्वानंगीकारेपिप्रकरणबलात्तबोधकंवाक्यंकल्पयितुंशक्यं। तथाहियद्य
पिसर्वकामवाक्ययोरंगव्याप्तिरहितयोर्यागत्वावगतिर्नानभ्युपेयतेतथापिचतुर्थ्याज्योतिष्टोमस्यदर्शपूर्णमा
सयोश्चसर्वकामार्थत्वंप्रतिपादनात्ज्योतिष्टोमेनेष्ट्वाधकत्वंसंपन्नवतीतिवाच्यं। दीक्षणीयादिवाक्येष्वपिय
ष्टेपबंधरहितस्यतंत्रारंभासंभवेनस्यतस्तेषामसविशेषणत्वाभावात्। तस्मात्स्वर्गकामवाक्ययोरंगसं
बंधबोधकत्वंगंगकारेपितयोर्दीक्षणीयादिसमिदादिवाक्यानांचाप्रत्यक्षमप्येकवाक्यत्वंप्रकरणबलेनैववा
क्यतापादेदृष्टकल्पनयोपपादनीयं। तथाहि।ज्योतिष्टोमेनदर्शपूर्णमासाभ्यांवास्वर्गीपूर्वंनावयेदित्युक्तेनवति
प्रकाराकांक्षाकथंतेनतान्यावाक्यानिबाधेरन्नितिनअनिर्णीतप्रकारत्वात्। नहिगोधूमैर्मंडकाःकार्याइत्युक्तेतत्व
कारानभिज्ञस्यनियोज्यस्याकांक्षानवतिकथंगोधूमैर्मंडकाःकर्त्तव्याइतिकुठारेणछिंधीत्युक्तेतत्प्रकारा

ननिज्ञस्यनवत्येवलक्षा। तंप्रतिहस्त्याद्यांकुठारंगृहीत्वातदुधमनादिनिपतनव्यापारायत्नंनेतिवक्तव्य
मेव। एतत्प्रकारस्यलोकेप्रसिद्धत्वात्तायेतत्रनानवत्याकांक्षा। इहतुज्योतिष्टोमादिभिःस्वर्गपूर्वसं
पादनस्यासंतालौकिकत्वात्प्रकाराकांक्षावशंपन्नाविनीतयादीक्षणीयादीनामप्यस्तिप्रयोजनाकांक्षातदिह
परस्पराकांक्षात्तदेकप्रकरणसन्निवेशवतीषुवारवतीयमग्निष्टोमसामकल्पाप्रकाशोह्येतेनयजेतेति
वत्दीक्षणीयादिवाक्यानांप्रत्यक्षेज्योतिष्टोमादिवाक्येकवाक्यत्वे। सतियेनशब्देनदीक्षणीयादिव्यापारेण
ज्योतिष्टोमादिविशेषणंतोच्यते। तादृक्शब्दकल्पनेनाप्रत्यक्षमेकवाक्यत्वंप्रकरणबलेनकल्पनीयं। य
थावादृशंक्षेयंदेवदत्तगृहमितिप्रकाराकांक्षायांद्वारोपांतसिद्धितशंस्यपशोर्निबहुत्वेचपकालंहनि
स्फुटंदेवदत्तगृहमित्यभिधानेन। दर्शपूर्णमासाभ्यांचस्वर्गपशुपुत्रहिरण्याद्यपूर्वंनावयेदित्यर्थतोलाभा
त्पादेवतत्प्रकाराकांक्षादीक्षणीयादीनांसमिदादीनांचपूर्ववत्प्रयोजनाकांक्षासिद्धेव। एवमुभयाकांक्षात्तदे
कप्रकरणेदीक्षणीयादिभिःसमिदादिभिश्चोपहृत्यज्योतिष्टोमेनदर्शपूर्णमासाभ्यांचस्वर्गकाम्याद्य
पूर्वंनावयेदितिवाक्यंकिमितिकल्पयितुंनशक्यं। एवंस्वर्गसंबंधस्यांगसंबंधस्यचान्यलभ्यत्वेपिकेचनस्व
र्गसंबंधेसर्वकामवचनलभ्येस्वर्गकामवाक्ययोरन्यतार्थत्वंमन्यमानास्तयोरंगसंबंधबोधनार्थमिच्छा
हुः। अन्येतुस्वर्गश्रुत्यधिकरणेधनस्वर्गकामवाक्ययोरेवस्वर्गसंबंधबोधनार्थंसर्वकामवाक्यंतुसामा
न्यमुपजीव्यतयाः स्वर्गेतरसंबंधबोधनार्थंचेच्छंतीत्याहुः। उभयोरप्यन्यतःप्राप्तिसंभवाच्चप्रतिरेके

अतःपरंपञ्च
पत्रशेषः

एवचैकचित्कस्यचित्प्राप्तएवीयस्यादृष्टेनात्स्वर्गकामवाक्ययोरुक्तलक्षणाप्राप्तिःसर्वथैवानिवार्या
तिन्नावः।-प्रथमकाण्डांतरेणोदाहृतनदितरापूर्वविधिष्वप्राप्तिमुदाहरतिनानाप्रशस्यवाग्निहोत्रप्रक
तिर्विधिषुवाव्याप्तिरेवंसतस्यात्तन्द्विध्यप्रवृत्तावपिनरधिगतिःस्याद्विविधेतरेषुत्वासाप्राप्तिस्तुनैवा
स्मृदयफलवतीत्येवमप्राप्तिसंख्यस्याव्याप्तिरिसेननियमपरिसंख्यादेर्नुक्तेर्निवृत्तिः॥७॥-अग्निहोत्रा
दिविधयस्त्वनानाप्रशस्यवाक्यमुश्रूयंते इतितत्तच्छास्त्रांतर्गतत्वाप्राप्तविध्यन्तरेनानाप्रशस्यास्तुविद्यार्थानां
णानामिवाग्निहोत्रादीनामपिप्रशस्यंतरतःप्राप्तिःस्यादेव।नुतस्यतत्तद्विध्यन्तरेभ्यतःप्राप्तस्यतथारूपस्या
प्राप्तविशेषणार्थस्यैवात्सर्वेष्वपिनानाप्रशस्यवाक्यातापूर्वविधिष्वप्राप्तिरनिवार्या।ननुप्रशस्यंतरविधि
रएवैषांतत्तच्छास्त्रस्वाध्यायेनंत्रनिश्चस्यप्रशस्यवाक्यस्वाध्ययनप्रायत्वेनाज्ञातज्ञापकत्वंसमर्थितं।सत्यंनत्वज्ञा
तज्ञापकत्वमात्रेणाप्राप्तविशेषणार्थेविधिवदुक्तोलक्ष्यते।नचाज्ञातत्वमेवाप्राप्तशब्दार्थः।नयासनिनि
यमपरिसंख्ययोरप्यर्थाक्षेपमंत्रलिंगाख्याङ्गाङ्गिवप्रवृत्तयोरज्ञातज्ञापकत्वसद्भावेनतयोरनिष्यात्यापत्तेः।
नन्वस्मृदयशिरस्कप्राप्तिसंन्यवहारहित्यमप्राप्तइत्यनेनविवक्षितंतत्तत्प्रशस्यस्वाध्यायोध्येतव्यइतिनि
यमविधिबलादध्ययनरहितस्यस्वशास्त्रांतर्गतवाक्यजन्यतदर्थज्ञानस्येवास्मृदयकारित्वेनत्वशास्त्रां
तर्गतवाक्यस्यङ्गवेशास्त्रांतरगतवाक्यजन्यज्ञानस्यास्मृदयकारित्वस्यावाप्तत्तच्छास्त्रास्वाध्यायेषुकृषा
पेक्षयासर्वेषांमग्निहोत्रादिविधीनांमज्ञातज्ञापकत्ववदाप्तप्राप्तिफलत्वमपिविवक्षितरूपमस्त्व

वन्निनानाशास्त्रवाग्निहोत्रादिविधिष्वव्याप्तिर्नोपिस्वर्गकामवाक्येष्वव्याप्तिस्तेष्वपिसाप्तदृष्टवाक्यन्यायेनास्मृ
दयफलकत्वप्राप्तेरभावसत्वात्।तथाहिसाप्तदृष्टेनसामिधेनीद्वारासाङ्गतोनिवेशः।प्राकरणिकत्वांच्च
दृष्टविरुद्धत्वाच्चिकुर्विकृतिषेवतत्रापिक्रतुसाप्तदृष्टास्तुमंत्रविदाद्विषेवनिवेशेनसर्वासुविकृतिषु
प्रनारभ्यक्रतुंहिसाप्तदृष्टयावत्सामिधेनीद्वारासकलविकृत्यंगकल्पनेनावत्साकरणिकैर्वाक्यैर्मि
त्रविदादिसंबंधेकृतेहीणार्थापत्तिर्नत्रक्वंतरसंबंधंकल्पयतितेनानारब्धाधीतस्यसाप्तदृष्टस्योप
सेहारार्थानितत्प्रकरणाधीतानिसाप्तदृष्टवचनानितत्तच्छ्रुत्याकरणैकवचनैःसाप्तदृष्टस्यक्रतुस
बंधसिद्धिरनाम्नाधीतवाक्येनसामाधेनीसंबंधसिद्धिरितिन्यायांसकमर्यादा।-प्रनारभ्यविधानाज्ञावे
पिसाप्तदृष्टस्यक्रतुसंबंधवत्सामिधेनीसंबंधोपिप्राकरणिकत्वंसिध्यतीति-प्रनारभ्यविधानस्य
वेयर्थ्यशंकान्नास्ति। -प्रत्रोक्तंतन्नरहस्ये।यद्यपिप्राकरणिकेनैवक्रतुसंबंधःसामिधेनीसंबंधस्यसिध्य
तितथापिवाक्यक्रमाज्ज्ञानादेवंविज्ञातमस्मृदयकारीतिविज्ञायतेःप्रर्थवादप्रायोचितवद्धितितत्प्राप्तस्य
न्यायस्यसर्वकाम्यवाक्यप्राप्तार्थस्वर्गकामवाक्यसाधारण्यात्प्राप्यस्मृदयशिरस्कप्राप्यज्ञानेवक्तुंशक्यत
इतिचेत्।तथासतिनियमपरिसंख्याविध्योरसंतमप्राप्तइतिविशेषणंनिरर्थकंस्यात्तत्रस्वाध्या
यनियमविधिबलादेवार्थाक्षेपमंत्रलिंगाख्याम्नवघातादिप्राप्तेरस्मृदयकारित्वाज्ञानस्यवक्तुंशक्यत्वा
त्।तस्मादत्रतःप्राप्तज्ञानमात्रमिहाप्राप्तिरितिवक्तव्यमित्युक्तंतत्रलक्ष्यव्याप्तिःसुदृढेतिज्ञापयः।

नन्वस्त्वप्राप्तः प्राप्यत्वमात्रम् प्राप्तविशेषप्रत्ययार्थः प्राप्यत्वं वस्तुतस्तद्विधिमात्राश्रवत्तावितिनेष्यते। किं
तु विध्यंतराश्रवत्तिसहितायां केवलायांवातत्तद्विध्यश्रवत्तौयः प्राप्यत्वभावः सर्वोप्यप्राप्तविशेषप्रत्ययार्थइति
ष्यतेतत्तथाचत्तत्तद्याख्यागतत्राग्निहोत्रादिविध्यश्रवत्तौतदप्यसकलशाखावगतत्तत्तद्विध्यश्रवत्तिसहितायां
तदप्राप्तिरत्तत्तेतिनानाशाखावगताग्निहोत्रादिविधिष्वप्याप्तिः। नापिस्वर्गकामविध्योरप्याप्तिस्तदश्रव
त्तौसार्वकाम्यविध्यश्रवत्तिसहितायांज्योतिष्टोमादौनोस्वर्गसंबंधाप्राप्तिसत्वात्। वसंतेवसंतेज्योतिषायज
तेतिनियमविधौतत्तद्विध्यश्रवत्तेर्विध्यंतराश्रवत्तिसाहित्यन्यायोयमनुसरणीयः। अन्यथाह्याहितग्नियज
तेतिनियमविधौतदश्रुतएवस्याव्याप्तिः स्यात्। शास्त्रान्तावेएवशास्त्रेणयथानामेवनियतेप्राप्त्याह्याहो
एणएवदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेतिविधावपितदव्याप्तिः स्यात्। तदभावेह्याहिताग्नेरनाधीतसाप्तदश्यप्राप्त्यभावात्। एवंयवैर्यजेतेतिनियमविधावपितदव्याप्तिः स्यात्। तदभावेह्याहिताग्नेरनाहीताग्ने
रनवनियतप्राप्त्यायवान्यापेक्षप्राप्त्यभावात्। तथाऔदुंबरोयूपोभवतीत्यादिवेह तदव्याविध्यश्रुतिस्त
वेदव्यविधयोनियमविधयइतिमीमांसकैरयंहियानियमविधिस्तेनसमर्थनायेषुतदव्याप्तिः स्यात्
येषुतुविध्यन्तावेषांहितेनखादिरोयूपोभवतीत्यादिशास्त्रेणचोदकतःखादिरादीनामवनियतप्राप्त्या
औदुंबरत्वादीनांपक्षप्राप्त्यभावात्।। तेतस्याग्निहोत्रियवशास्त्रयोर्द्वयोरप्यभावेषुगोदोहनेऽग्निहोत्राद्यंगत्वा

त्राहियवनीवारादीनांपक्षप्राप्त्याप्राप्ततत्तद्विधीनामनावेयूपादिप्रश्रुतिदृष्टांतायांधवखदिरपलाशौदुंब
रादीनांपक्षप्राप्तत्वाच्चाहियवौदुंबरादिशास्त्रेषुनियमविधिलक्षणंसमर्थनायं। तथापरिसंख्यालक्षणेपिन्यायोय
मनुसरणीयः। अन्यथामित्रविंदाधरकल्पावेमधुचात्रुमांस्पपञ्चाग्नयएणेदिनानाकर्मसामान्यतःसाप्तदश्यविधि
प्रनारभ्यविहितशास्त्रस्योपसंहारार्थत्वेनतत्तिरश्चिकृतीनांसाप्तदश्यसंबंधव्यावृत्तिफलकतयापरिसंख्यारू
पेषुतद्वत्तेरव्याप्तिःस्यात्। मित्रविंदागतविधेर्नावेऽधरकल्पागतविधेर्मित्रविंदासाधरणेनाधरकल्पेतरस
कलविहितीनांसाप्तदश्यसंबंधव्यावृत्तिफलकतयामित्रविंदायामप्यतःसाप्तदश्यप्राप्त्यभावात्। एवमुत्पन्नाग्ने
नावाधरकल्पादिष्वपितत्प्राप्त्यभावात्। तथाग्रहमेधीयगतेषाज्यभागौयजतिःप्रणयेच्चिष्टतेसमवद्यतिइ
डामुपह्वयतइत्यादिप्राप्ततांगपुनर्विधिषुचोत्कलोपकल्पेनतदितरांगानांग्रहमेधीयसंबंधव्यावृत्तिफलकतया
परिसंख्यारूपेषुतद्वत्तेरव्याप्तिःस्यादाज्यभागविध्यभावेस्विष्टकृद्धेराज्यभागसाधारण्येनस्विष्टकृदित
रसकलचोदकप्राप्यांगानांग्रहमेधीयसंबंधव्यावृत्तिफलकतयाऽऽज्यभागयोरप्यतोग्रहमेधीयप्राप्त्यभावा
दुक्तन्यायेनेवस्विष्टकृदादीनामपितत्प्राप्त्यभावात्। ततश्चमित्रविंदादिप्रकरणगतसकलसाप्तदश्यविध्य
भावेनारभ्याधीतसाप्तदश्यविधिनाप्रश्नैतितःपोचदश्यविशेषान्निरूपितेनाविशेषात्सर्वासुविकृतिषुसाप्त्य
दश्यचोदकाप्राप्त्याग्रहमेधीयप्रकरणगतसकलप्राप्ततांगपुनर्विधिभावेसर्वेषामाज्यभागादीनांग्रहमेधीये
प्राप्तावतेषुपरिसंख्यालक्षणंसमर्थनीयंतदसकलशाखागताग्निहोत्रविध्याद्यभावेग्निहोत्राद्यप्राप्तेस्तत्र

पूर्वविधिलक्षणेसमर्थयितुंशक्यमेवप्रत्यवायोनकाप्यव्याप्तिदोषइत्याशंक्याहतत्तद्विधप्रवर्त्तोसुवत्रभिन्नरवि
धप्रवर्त्तायुनायांतेषामप्राप्तिमत्वेनियमपरिसंख्यावद्ग्रहीष्यन्तीतावत्नानाकर्मणिसंस्कृत्युचितनियर्तेप्राप्तदृश्या
प्तिवच्चेत्येवमस्टेतुप्रष्टस्तुतिनियममुखातिप्रसक्तिःप्रसज्यर्पत्वात्।८॥एवमव्याप्तिपरिहारार्थमनियमेनैकानेक
विधप्रवर्त्तावप्राप्तेरपूर्वविधिलक्षणेनिविष्टत्वकल्पनायामुपहव्यादिविहितेषुप्रकृतितोविकल्पेनप्राप्तयो
र्बहुस्थांतरयोरन्यतरनियमार्थंबहुस्टष्टनवतिरथंतरंपृष्टनवतीतिविधौविहितत्वात्तिरात्रेप्रकृतितोवि
कल्पेनप्राप्तयोःषोडशिग्रहतद्ग्रहनयोःषोडशिग्रहनियमार्थंउत्तरेहनद्विरात्रस्यग्रहणंनद्रुतिविधौगृह्यमधी
यिप्रकृतितःसमुच्चितप्राप्ताज्यभागनिर्दिष्टरांगकलापमध्येचोदकलोपकृतयानिर्दिष्टरांगपरिसंख्याकृपे
प्राज्यभागोयजतीतिविधेर्ध्रुवाप्तिःस्यात्।यहस्थंतरपृष्टयोःषोडशिग्रहस्याज्यभागयोश्चप्राकृतवेष्टा
नविधप्रत्यवेक्षंवधेवाप्राप्तिसंख्यात्।व्रीहियवविधौवैकृतद्रव्यविधिषुप्राकरणिकसाप्तदशपविधिषुगृह्य
मधीयत्विष्टदादिविधिषुचानेकविधप्रवर्त्तपेक्षयापाक्षिकौनियतौचप्राप्तिसंभाव्यनियमपरिसंख्यावि
धिनेसमर्थितेषुतत्तद्विधप्रवर्त्तपेक्षायांसवधूवाप्राप्तेरपिसत्वेनतत्रध्रुवप्राप्तिःस्यात्।नचैक
विधप्रवर्त्तपेक्षैवाप्राप्तिरपूर्वविधिलक्षणेनिवेशेप्रमाणंनियंतुंशक्यतेतथासतिन्यूनातिरिक्तसा
धारणपूर्वविधावप्राप्तेःतद्विधिमात्रप्रवर्त्तपेक्षत्वेनतत्राव्याप्तिःस्यादितितत्परिहारार्थमनियमेनैकाने
कविधप्रवर्त्तोपस्थापकत्वेनिवेशनीयत्वात्।तथाचतुर्दुर्कांस्टक्रांतिचतुर्धर्वायामि

तिकार्यविशेषासंयुक्तयोस्यन्नानोंजोहवाज्यादीनांविनियोगविधिषुयजुष्कांस्टक्रांतिंयाजेत्सस्तधदुष
स्तुतिंयाजानुयाजेत्सस्तत्।सर्वस्मैहैवोतद्यज्ञायग्रह्यतेयत्।ध्रुवायाज्यमित्येवंरूपेषुमध्येजोहवाज्य
स्तुताज्यविनियोगविध्योर्नियमविधित्वेनान्युक्तयोर्नियमविधित्वंत्रयाणमेवैतेषांविधिनामप्रवर्त्त
स्यपेक्षयाजोहवाज्यादीनांद्रव्याकांक्षेषुप्रयाजादिषुप्रकृताप्तिसंभाव्यसमर्थनायं।तत्तद्विधप्रवर्त्तपेक्षा
याविधेययोर्जोहवोश्चस्तुताज्ययोःप्रयाजानुयाजेष्वप्राप्तिरपिसंभवति।सर्वयज्ञार्थोध्रुवाज्यान्वयेन
निराकांक्षेत्यःप्रयाजानुयाजेत्यःपराबृत्यतयोरपिप्रकृतेष्वाज्यापेक्षस्रुवकरणादिकार्येष्ववाप्तेरि
तितयोरपिविध्योरतिव्याप्तिःस्यादेवमनियमेनैकानेकविधप्रवर्त्तपेक्षयापाक्षिकनियतप्राप्तयो
र्नियमपरिसंख्याकृत्यनिविष्टत्वकल्पनायांतयोरपिप्रकृतयोरतिव्याप्तिःस्यात्।तथाहिध्रुवा
ज्यविनियोगविधेर्द्रव्यविषयत्वेपिनियमविधित्वेनसंभवतिजोहवोश्चस्तुताज्ययोःप्रयाजानुया
ज्यार्थत्वेसतिपरिशेषादेवध्रुवाज्यस्यतदतिरिक्तरुग्व्यापेक्षसर्वयज्ञार्थत्वेनियमसिद्धेःनचस्तुता
ज्यस्यापितेषुपक्षेप्राप्त्यापरिशेषासिद्धेर्नियमविधित्वंसंभवतीतिवाच्यं।जोहवाद्याज्यग्रहण
विनियोगेननिराकांक्षस्यस्तुताज्यस्यस्वतस्तेषुप्राप्त्यसंभवात्।तस्माद्रुग्व्यापेक्षसर्वयज्ञेषुयज्ञ
रूपेषुस्रुवकरणादिष्वध्रुवाज्यस्यसमुच्चितप्राप्तेःस्रुवकरणादिव्यावृत्त्यर्थंतस्यपरिसं

रव्याविधिरूपमेवयुक्तं। तत्रत्रयाणामेतेषांविधीनामप्रवृत्तौबाध्यस्यतद्विनियोगविधिसंग्राह्येषु ज्ञा
ज्यनागादिषुपक्षप्राप्तिःसंभवतीतितत्रनियमविधिलक्षणस्यातिव्याप्तिःतथाहर्यंतरएष्टंनवतीति
वैकृतोविधिर्नियमविधिस्तस्यप्राकृतदर्शपूर्णमासांतरविकृत्यविधेश्चाप्रवृत्तौप्रकृतिनोदर्शपूर्णमासांतरयोः स
मुच्चितस्यप्राप्तिःसंभवतीतितत्रपरिसंख्यालक्षणस्यातिव्याप्तिःदृष्यःषडहोदर्शपूर्णमासांतरः सामाकार्यइति
गवामयनिकेषडहेदर्शपूर्णमासांतरबृहत्सप्तदशविधिरपूर्वविधिःतरंतगतेषुरात्रीयादिषुहःसुनत्रकृतिनिवृत्ता
तद्द्वारकाग्रहिकाणांनीषएषडहात्रकमेणवैरूपवैराजशाक्करैवतपरुषानामेवप्राप्तत्वेनतत्तत्रीयेदर्शपूर्ण
तरंचतुर्थेबृहत्पंचमेदर्शपूर्णतरंषष्ठेदर्शपूर्णमासांतरेदृष्टमित्यस्यार्थस्यकथंचिदपिप्राप्त्यभावात्। द्वादशाहिकानांएष
एवविध्यन्तर्वेतस्मिन्गवामयनिकेषडहेज्योतिष्टोमांतरदर्शपूर्णमासांतरयोरनियताप्राप्तिःसंभवतीति
तत्रनियमविधिलक्षणस्यातिव्याप्तिःप्राज्यनागपुनर्विधानेनगृह्यमेधीयवदपूर्वमेवतत्रेयंयाज्यानुवा
याजप्रयाजान्यजतीतिबर्हिषोयजतीतिबर्हिर्व्यतिरिक्तप्रयाजानुयाजान्यजतीतिबर्हिर्व्यतिरिक्तप्रयाजानुया
जप्राप्तेरपूर्वविधिः। तत्राज्यनागंपुनर्विधत्तेवेतिःसंभवतिप्रयाजानुयाजयोस्तद्व्यतिरिक्तप्रयाजानुया
जानांचसमुच्चितस्यप्राप्तिःसंभवतीतितत्रपरिसंख्यालक्षणस्यातिव्याप्तिःएवमतिव्याप्त्यावहखादनिय
मनैकानेकविध्यप्रवृत्तेरपूर्वविध्यादिविधिलक्षणानुप्रवेशकल्पनमयुक्तमितिन्यायः। इत्यष्टमंब्राह्म
विवरणं। अथनवमश्लोकापीतनिका।। स्यादेतत्वैकृतंदर्शपूर्णमासांतरंदर्शपूर्णादिविधिष्वपूर्वविध्यादिलक्षणा

नुप्रवेशेनातिव्याप्तिर्नानालक्षणसमावेशानुसारेणानेकविधिरूपत्वांगीकारेदोषाभावात्। तावतारथंतरा
एष्टिष्वनुष्ठानभेदाभावात्। उपधेयसंकरेपितत्तद्धर्मोपाधीनामसांकर्याच्च। एकैकस्मिन्वाकोविष
यभेदेनापूर्वविध्यादिलक्षणानामुपजीव्योपजीवकभावेनतत्तत्स्थानांचसांकर्यस्मिंसंभवतिपक्षेनत
व्यायादेकानेकविध्यप्रवृत्तिभेदेनापितदुभयसांकर्यसुपपादमसंभवाच्च। तथाहि। उपांशुपोर्णमास्यां या
जान्तिवाक्येउपांशुयाजाप्राप्तफलसंबंधप्रापकत्वेनतस्मिन्पोर्णमासीसहभाव्याभावास्यासंबंधव्यावर्त्त
कत्वेनचापूर्वपरिसंख्याविधिलक्षणयोःसांकर्यंतावदंगीकृत्यचतुर्थस्लोकव्याख्याने। सायंजुहोतिप्रातर्जु
होतीतिविध्योर्नियमपरिसंख्याविधिलक्षणसांकर्यदर्शनेतोरवल्गतिहोत्रेजुहुयात्स्वर्गकामइतिविहित
कामाग्निहोत्रप्रयोगस्यानियतकालत्वप्राप्तौकालविशेषनियमार्थेयंयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीतिविहित
नित्याग्निहोत्रस्यसातत्येनसर्वकालत्वप्राप्तौसायंप्रातःकालावच्छिन्नमेवजीवननिमित्तमितिनिमित्तविशे
षणसमर्प्यैकान्यकालत्वव्यावर्त्तकोच। यद्वा। अग्र्यांस्योवादक्षिणेत्युपक्रम्यदक्षिणाविधिरिहोदाहरणं।
सहिगोश्वाश्वःक्रयेसादिज्योतिष्टोमेदक्षिणाविधिनाश्वस्यगवादिनिःसमुच्चितस्यप्राप्तौगवादिपरिसंख्या
र्थःतस्यानियतरूपप्राप्तौश्वादिनियमार्थत्व। यद्योमांतदुत्तरयोर्गयतीतिविधावपूर्वनियमविधिलक्ष
णसांकर्यंदृश्यते। कथंकृतोस्तोत्रसाधनानांसाम्नांयथाध्ययनमेकस्मिन्विनियुक्तानांप्रयोगेएकस्मात्रचनिय
तेस्तोत्रीयमितिवचनात्रूचेतानिगंतव्यानीतिस्थापितमेकर्चस्थानियतेस्वाध्यायवत्तत्रचेवालिंगदर्श

नादिनिपूर्वपक्षोत्तरपक्षसूत्राण्यादशमाध्याये। तत्रश्रुतेषांस्वयोनिषुगीयमानानांहतुघ्नमयोरपिययोः
क्रमोऽग्निहोत्रोर्ग्यत्वेऽप्तेसंशरविलेशपरिहारार्थंयोनिसमछंदस्कयोरवगंतव्यमितिनिर्णीतंतदङ्गासः
समासुस्याद्दितिनावमिकाधिकरणे। तत्रेदंवचनंश्रुतंतेयघोन्यांतदुत्तरयोर्गायतीनि। अत्रयोनिग्रंथप
पठितयोर्यासुत्तरयोर्मांगर्गानंनविधीयतेकिंतूरागंथपठितयोस्तदुत्तरयोस्तत्रोत्तराराष्ट्रस्यपदांतर ॥२०॥
सांनिधाननिरपेक्षत्वयाऽऽज्यसिद्धिरितिनिर्णीतंनेमित्तिकंतूत्तरावमिनावमिकाधिकरणे॥उ
त्तरागंथपठितेचउत्तरेरथंतरादियोनीनांतद्विषमछंदस्केवामदेवादियोनीनांतत्समछंदस्केचएवंर
थंतरादिसांमांससंशरविलेशपरिहारार्थमुत्तराव्यक्तिरिक्तयोरवकयोग्निहोत्रोचोर्गानिश्रवैश्राप्तोत्तराआ
परणार्थउत्तरार्चिः नाम देवादिसामानामुत्तरयोर्वायव्यियोन्यांसमछंदस्कयोर्गानिश्राप्तोऽउत्तरानिया
मार्थइति। औडुनःसंशरविलेशदोषोशंसदःसाक्तेहिसाविलेशस्तस्यस्वरूपेहत्याप्यत्वे। यद्यधिकछंद
स्कायामत्यूत्पन्नंसामसूनछंदस्कायामचिगीयेतत्तदाकेनचिद्दवसामनागेनसंकूपूर्तेरनशिष्टसा
मनागऋग्नेयायांवायुस्येत्। यदिसूनछंदस्कायामुत्पन्नमधिकछंदस्कायांगीयेततत्साम्यसामसंकू
पूर्त्यर्हमस्यात्। तथासतिसूनेपरधानीमादिविधीत्रिविधविधिशेषाणांनासंकोदृश्यतेतथा। सष्ठा
दिशदृनसृष्टिराष्ट्रादिमन्त्रोपधेयाइष्टकाउतेतद्वानासामुपधानमेवेतीष्टकासुलुप्तमनोभि
निधायिनिस्मरणात्। अत्रनतानसुपधानंविधीयतेइष्टकात्तिरश्चिचिनुतइत्यनेनैवार्थप्राप्तेरानर्थ्या

इष्टकानामनुपधानेवचनंनिर्देशः। ननुतथापिसंशरविलेशपरिहारार्थंयोनिसमुद्दिष्टानामपीष्टकानांक्वचिदुप
धानेऽप्राप्तेयात्तन्मात्रमूस्यत्वेकमेवोपधानमस्तितेनतत्रार्थसिद्धेष्टकागत्वेननविधानंस्यात्। सत्यमस्तिहिश्रुतिप्रधा
नमंगयुक्तिन्यायात्तथैवमुपधानंसिध्यतीतिनेतद्युक्तंएकेनोपधानविधिनासर्वत्रप्रयोजनसंपत्तेर्नेनसृष्टी
रुपरथांतिप्राणंरतउपरथांतिचित्रिणीरुपरथांतिवज्रिणीरुपरथांतिवाजेषुसप्तरुपधानविधानवै
यर्थ्यापत्तेः। नचतेष्वेकत्रोपधानविधिरन्यत्रतिशयंवक्तुंविनिगमनाविरहान्नापिसर्वेषुतेषुतत्रेष्टका
विशेषविधिरिष्टकाभिरग्नेचिनुतइतिविधिनैवसर्वासामिष्टकानांप्राप्तत्वात्। ननुतथापिमध्यमचिति
स्थानार्थंविशिष्यकासांचिद्विधानंस्यादेतत्सहितेषुविधिषुसृष्ट्यादिशेष्टितानांमध्यमाचितिप्रकरणाना
म्नातानामिष्टकानांमध्यमचितामुपधाननलभ्यतेसमुनेषुविधिषुलभ्यतेतेमध्यमायांचितावुपदधा
एवत्यइतिपंचमाध्यायसूत्रेण्यांवैकांचनब्राह्मणवतीमिष्टकामग्निजानीयात्तांमध्यमायांचितावुपद
ध्यादितिवचनबलेनप्रत्यक्षज्ञानवान्यमपिपूर्वजानातियथातत्रप्रत्यक्षब्राह्मणविहितानामिष्टकानांमध्य
मचितावेवोपधानं। नत्वंतेनुबादरायणइतिन्यायाच्चित्यंतरइतिनिर्णीतस्यहिनिचित्तंतेनदृष्टियु
क्तंकासामिष्टकानांसृष्टिमंत्रादिन्निरुपधानमितित्यागनवगततयासृष्ट्यादिशेष्टकानांसृष्टिशेष्टादिव
न्मंत्रोपधेयेष्टकाविशेषाणांबुध्यनारोहणविधानुमशक्यत्वात्। तस्मात्तन्मंत्रविशेषाएवेष्टकोपधा
निविधीयंतइतियुक्तंतेषांचविधिनोपधानेऽप्राप्तयर्थंःअकरणेत्वग्निसंज्ञानान्तापित्यंगविनियोज्यमं

न्तरपरिसंख्यार्थः मंत्रांतरान्नातवेयर्ष्यपत्ते: किंचैकयास्तुवतप्रजा-प्रधीयंतप्रजापतिरधिपतिरासीत्तिस्रस्तुवतब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीदित्यादीनामुपधाने कांतिकलिंगविशेषरहितानांमंत्राणांमिष्टकाग्रहणादिष्वपिविनियोगप्रसक्तौतत्परिसंख्यार्थःप्रत्येकोपधाननियमार्थश्च समुदितोपधानेतत्तदिष्टकोपधानस्यक्रमोच्चार्यमाणत्वेनमंत्रकरणकत्वायोगात्। मध्यचितिप्राप्तस्य पश्चिममंत्रव्यतिरेकेणैकासुविशेषांतरानिरूपणेनमंत्रैर्विनैवैकानियमविधेरशक्यतयायोवेकांचनेति विधेरपीष्टकाविशेषणेमंत्रविधयबलेनैवलाभात्। एवंतावदपूर्वविध्यादिलक्षणनामाश्रयेणेदंसंकरोदूषितिः। तथैवतत्फलानामपिप्रथमचरमत्वेनसंकरोदूषयितुंकिंतुकेषुचित्किंचित्फलमनन्यलभ्यमेष्यनुनिष्पादिष्यतेषुननुनिष्पादिष्येष्वपिप्रत्यक्षपरेष्वननुनिष्पादिष्वप्यनुनिष्पादनविशेषात्सामान्यात्। फलत्वेननव्यपदिश्यते। तत्रानुनिष्पादिसंकरोयथा। प्रयाजानूनिमग्नीषोमेनानुयजतीतिविधिनाप्राप्तत्वग्नीषोमेग्निप्राप्तिस्तदनुनिष्पादितस्मिन्नग्न्याश्रितगुणकामानांप्राप्तिः। यद्यप्यग्नेःसोमिकांगफलापसंबंधितप्रयोगस्यसोमप्रयोगाद्धिंसापरिहारेणमंत्राक्षरैर्नतत्प्रयोगमध्येपातिन्यावश्यंभावाग्नेःफलवत्सोमांगत्वमनुष्ठानसादृश्यफलदानस्थानप्रमाणेनाधिगंतव्यंतथापितेनानारभ्याधीतस्याग्नावाग्नेयकोत्तरवेद्यवरुद्धप्रकृतिन्यायवत्तस्यविकृतिसंगत्वमेवसिध्यतिःप्रतःप्रकृतावाप्तस्याग्नेःप्रयमश्लोकव्याख्यानदर्शितरीत्यानेनैवाग्नेयकोनप्राप्तिःतत्प्राप्याचतेदाग्नितानोक्तेनाक्षत्वादिफलार्थंगुणा

।।२१।।

नांप्रकृतिमध्येनुष्ठानप्राप्तिःततोबहिरनुष्ठानुमशक्यत्वात्। प्राग्नयेधावाएथिव्यएकंकपालंइतिविधिनैकंकपालंयागस्यप्राप्तिःतदनुनिष्पादीप्रसूतबर्हिनियमःप्रसूतंपृष्ठ्यंचूनशेषान्मूलात्सूनंकृत्वा।एकंकपालंविधत्तावेद्याग्नेयेप्रसूतेप्रसूनंवाबहिरनियतमेंद्राग्नादियागानुसारेणप्राप्तोनि।ऐंद्राग्नादिषुप्रसूननियमाश्रवणात्।। एकंकपालंविधिसचेत्तुतस्यैवेध्यदेविकंकपालंप्रकृतिकंलक्षणतोदिश्यतेनप्रसूननियमःप्राप्नोतिनयद्यप्येकंकपालोघस्मत्वेनकक्षेनचैंद्राग्नापेक्षयादुर्बलस्तथापिप्रसूनबर्हिर्ग्रहेप्यनियतबर्हिर्मैंद्राग्नादीनांविरोधात्नावात्कांस्यभोजिन्यायेनैकंकपालानुवर्त्तनमुपपद्यतएव। यत्रशिष्यस्यकांस्यभोजननियमोस्तिगुरोर्नास्तितत्रतयोरेकपात्रभोजनेघचित्प्रसक्तेगुरुणाभूनमपिशिष्यमनुसृत्यगुरुणापिहिकांस्यभोजनमेवाश्रीयते।प्रतिहायेडोबर्हिःप्रतिसमानयतिध्रुवामोपभृतमितिबर्हिःप्रयोजोपक्रमेध्रुवांप्रयोर्थेपिघृताज्यसमानयनप्राप्तेः। तदनुनिष्पादितोजोहवाज्यमाद्यप्रयाजत्रयार्थमोपभृताज्यमुपरितनप्रयाजद्वयार्थमितिपरिसंख्यायध्रुवोगृह्यतेप्रयाजेष्वस्तत्रोपदुपन्नप्रयाजानुयाजेष्वस्तदितिविधिस्तोहितयोरविशेषेणसर्वप्रयाजार्थंचप्राप्तेतत्रप्रथमप्रयाजोपक्रमएवप्रयाजार्थस्रोपन्नताज्यस्यध्रुवःसमानयनमपिप्राप्तंतस्यतस्मात्कालाद्विधिद्यबर्हिःप्रयाजोपक्रमकालेविधानोद्राज्यद्वयमपिप्रयाजविशेषविषयतयायतिष्ठते। एवंचात्रप्राप्तपरिसंख्यानेपित्रैदोष्यमन्यानुनिष्पादितेन शष्ट्यापारविषयत्वात्। सचिन्मादृशिएवंदर्शनेप्रानीधेदर्शनेग्रहणेदर्शतात्मादिविध्यधीनत्वेगा

न मनार्थदक्षिणादाननियमानुनिष्पादिनी ऋत्विजां कर्मसु कर्तृत्वप्राप्तिः स्वर्गकामो यजेतेति सामानाधिकर
ण्यादात्मनेपदेन कर्तुरेव फलावगमाच्च फलार्थिनो यजमानस्यैव संगे ज्योतिष्टोमादिकर्मणि साक्षात्कर्तृत्वप्रा
प्तिं तत्राप्राप्तं ऋत्विजां कर्तृत्वं दक्षिणादाननियमेन प्राप्यते। दक्षिणादानविधिर्हि ऋत्विगानमनरूपदृष्टार्थ
त्वे संभवति नादृष्टार्थः कल्पयितुं युक्त इति दक्षिणादानेनैव ऋत्विजः आनमयितव्या न तु सामाद्युपायांतरेणे
ति नियमविधिः संपद्यते ततश्च तेषां दक्षिणया परिक्रीतानां क्वचिद्विनियोगापेक्षायां वस्तुसामर्थ्यरूपाक्षिं
॥२२॥ गाद्धविस्त्यागदक्षिणादानादेर्द्रव्योत्सर्गादन्यत्र कर्मणि कर्तृत्वेन विनियोगः। तत्प्रयोजकत्वेन प्रधानवाक्या
वगतं यजमानस्य तत्र कर्तृत्वमिति संपद्यते। राजन्यवशिष्टादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्ये
षामिति विध्यधीनं नाराशंसादिनियमानुनिष्पादी तुल्यकल्पानामेव सत्रेऽधिकार इति नियमः। नाराशं
नू६ सतनूपान्मंत्रयोर्द्वितीयप्रयाजस्थानपठितयोरव्यवस्थितविकल्पे प्राप्ते पुरुषभेदेन तत्तद्व्यवस्थार्थो राज
न्यवशिष्टादीनामिति विधिस्तावन्नियमविधिस्ततश्च सर्वेपि नाराशंसकल्पा इति वा सर्वेपि तनूनपात्क
ल्पा इति वा तुल्यकल्पा एव सर्वे सत्रेऽधिकुर्युर्न भिन्नकल्पा अपीति नियमो लभ्यते भिन्नकल्पानां सत्रे संभूय
प्रवृत्तौ तदंतर्गतप्रयाजेष्वन्यतरकल्पस्यैवाश्रयणीयतया केषांचित्क्रतुवैगुण्यप्रसंगात्। यज्जुह्वांगृ
ह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदिति विध्यधीनप्रयाजनियमानुनिष्पादिनी तत्समुच्चयप्राप्तकार्यांतरपरिसंख्या। ॥२२॥
अत्र हि यथा द्रव्यापेक्षाणां प्रयाजानां पाक्षिकानेकद्रव्यप्राप्तौ जौहवाज्येनैव प्रयाजाः कर्तव्या इत्युपा

यनियमोस्ति तथा कार्याकांक्षस्य जौहवाज्यस्य पाक्षिकानेककार्यप्राप्तौ यो जौहवाज्येन प्रयाजा एव कर्तव्या इति का
र्यनियमोप्यस्ति प्रत्यक्षश्रुत्या जौहवाज्यस्य प्रयाजानां च परस्परान्वये कृते प्रयाजानां द्रव्याकांक्षायां जौहवाज्यस्य
कार्याकांक्षायाश्च शांत्यालिंगात्प्रयाजानामनियतद्रव्यकल्पनस्यैव जौहवाज्यस्यानियतकार्यकल्पनस्याप्यप्र
वृत्तेस्तेन च कार्यनियमेन परिसंख्यापि लभ्यते। प्रयाजानुयाजाज्यभागोपांशुयाजपार्वणहोमनारिष्टहोमानां
द्रव्याकांक्षाणां उपस्तरणाभिघारणकपालांजनसदनकरणालंकरणानां चाज्याकांक्षाणां कार्याकांक्षेषु जौह
वाज्यादिषु त्रिष्वेव प्रवर्तमानानां मध्ये प्रयाजेषु जौहवाज्यं प्राप्नुवन्नप्सु अन्येषामपि केषांचित्तैः समुच्चित्य प्राप्तेरव
श्यंभावात्॥ ननु एवं सति कार्यांशे परिसंख्यैव स्यात्। उच्यते। समुच्चयः कार्यविशेषनियतो न भवति न हि जौहवाज्ये
एतेषां कार्याणां समुचितानां प्राप्तिः अपभृताज्ये एतेषामिति कार्यविशेषनियते समुच्चयो किंचिन्नियामकमस्ति
अतो यान्येव कानिचित्कार्याणि जौहवाज्ये समुच्चित्य प्राप्नुवंति। तान्येव ततोन्येषां केषांचित्कार्याणां तत्र समुचि
त्य प्राप्तौ न प्राप्नुवंतीति कस्यापि कार्यस्य प्राजापत्ये नियतप्राप्त्यभावात्तत्र प्रयाजानामप्राप्तांशपूरणं तावद
वश्यं कर्तव्यं तस्मिन्कृते नैराकांक्ष्येण लैंगिककल्पनाप्रतिबंधाद्भवतीति पक्षे प्रयाजैः सह समुच्चित्य प्राप्तिमतामन्ये
षां कार्याणां निवृत्तिः नखविदलनादिनिवृत्तिवत्तदनुनिष्पादिनीत्यवहितेन मनसालोचनीयं॥ आतिथ्यायां स४
चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवंतीति विधिना तत्र प्रकृतिप्राप्तौ पभृतचतुर्गृहीतांतरपरिसंख्या तदनुनिष्पादिनी
प्रकृतौ बर्हिः प्रयाजोपक्रमे प्रयाजार्थमौपभृताज्यादर्द्धं समानेतव्यमित्यस्यार्थस्य प्राप्तिः तस्य विधेरभा

वेहि यदुपनतिप्रयाजानुयाजेष्वस्तिति विधेवशाद्वैप्रकृताउंसर्वमपि प्रयाजानुयाजसाधारणंस्था
तिसमंस्याद्श्रुतत्वादितिन्याय्येनौपनतेनुयाजत्रयार्थमर्धाधिकमवशिष्टंतीयमित्तिप्रयाजत्रया
र्थमर्धान्मूनमेवसमानेतव्यंप्रापुयात्। ननूपनतस्यैवग्रहीतमेकहविर्नजिघत्तिकिंतुचतुर्गृहीतंहविर्द्वयं
यच्चतुर्गृहीतंजुहोतीतिविधिनाचतुर्गृहीतसंस्कृतस्यागस्यावगमादितिनिरणीतंचतुर्थेतियाचयदुपनतीति
विधिःप्रयाजार्थमेकंचतुर्गृहीतमनुयाजार्थमपरमित्यस्मिन्नर्थेपर्यवस्येदतःसमानयनविधिनार्द्धमेव
समानेतव्यमितिप्राप्नुयादितिचेत्॥मैवं। तथासवस्थापक्षविध्यंतरशास्त्रावेयदुपनतीत्यविरुद्धविधाने ॥२३॥
नचतुर्गृहीतद्वयस्यापिप्रयाजानुयाजार्थत्वप्राप्तेरनिवार्यत्वात्। नचैकस्मिन्यागेहविर्द्वयंनान्वेतीतिशंक्यं। वच
नबलादेकैकस्यचतुर्गृहीतस्यहविषोनेकप्रयाजार्थत्वदर्शनेकानूयाजार्थत्ववच्चचतुर्गृहीतद्वयरूपस्यहविर्द्व
यस्यैवैकयागार्थत्वस्याप्युपपत्तेः। पशुयागएकस्मिन्नूरुद्वयजिक्राघेकदेशहविरन्वयदर्शनाच्च। चतुर्गृहीतान्वया
ज्यानिनवं। तीत्यनुयाजेरहितायामतिधायांयांविधेःसचेतुनेनचतुर्गृहीतांतरपरिसंख्यावलादुपनीति
प्रयाजार्थमेकंचतुर्गृहीतमनुयाजार्थमपरमितियवस्थावगत्याद्यमेवसमानेतव्यमितिसिध्यति। ननु ॥२३॥
चतुर्गृहीतस्वनमातिथ्यायांप्रयाजार्थमेवचोदकाच्चतुर्गृहीतद्वयप्राप्तौतत्रैकमेवचतुर्गृहीतंहविरिति
प्रयाजार्थंहविषियेतत्तविशेषवचनतयाप्युपपन्नेनोक्तव्यवस्थाप्रयोदितिचेत्। सत्यमुनयथाप्युप
पन्नस्यतस्यनत्रानुयाजाइज्यंतइतिवावशेषवशात्तव्यवस्थानविध्यतिप्रत्येनहिवावशेषोगुण

नतिहितीयचतुर्गृहीतानावेनुयाजनामत्राचेहेतुरुक्तः ततश्चतत्रहेतोःसाध्यशून्तायामातिथ्याया मुपपत्ति
हीतियचतुर्हो र्तेतस्यपरिसंख्यामुपनयनूविधिस्तस्यैकेवलानुयाजार्थत्वंप्रयमचतुर्गृहीतस्यैकेवलप्रयाजा
र्थत्वंचव्यवस्थापयति। अतस्तदनुनिष्पाद्यमर्द्धसमानयनप्राप्तिर्नवत्येव। त्रीणिहवेयद्वस्तोद्राणिगायत्रा
द्यहत्यनुष्टुप्छान्त्रहेवावपेत्यत्रापरिसंख्यानुनिष्पाद्यनियमःकथं। सतिविरुद्धस्तोमकाः
ऋतवःएकविंशेनातिरात्रेणप्रजाकामायाजयेदित्यादित्रिविहिताःतेषुऋतुषुबहिष्पवमानादिषुसर्वेष्वपि
स्तोत्रेष्वेकविंशादिस्तोमविवृद्धित्रिसिध्यर्थंप्राप्तेत्रयोधिकावापिप्राप्तेत्रयेवावपेतामुष्टिनावाकेन पवमानका
यआदित्यस्तुत्राबापःपरिसंख्यायते। तेनाबापस्यपवमानार्तिरिक्तस्यःस्तोत्रस्योनिवृत्तिरित्यात्तद्यतिरिक्ते
षोडशिन्यादिस्तोत्रेषुगत्वाप्राप्तेनैवसंख्यापूरणंकार्यमितिसिध्यति। अनयाचाबापसामान्यस्यस्तोत्रांत
रस्यःपरिसंख्यापायेषुविरुद्धस्तोमकेषुऋतुषुप्रत्यक्षश्रुतिविहितान्यपिकानिचित्सामानिसंतितेषामपि
स्तोमविवृद्धयेपर्वस्तोत्रेषुसामांतराबावाद्यकर्तव्येप्रत्यक्षश्रुतिविहितानांसामानामनियमेनयत्रक्वचित्
स्तोत्रेप्राप्तावावापःपवमानाविषयोव्यवतिष्ठते। तथाविरुद्धस्तोमकेषुऋतुषुप्रत्यक्षश्रुतिविहितानांसा
म्नांस्तोमाधिक्यपरिहारायप्राप्ततत्साम्नोद्यपेनतत्रतेषावप्तव्यानामनियमेनयत्रक्वचित्स्तोत्रेप्राप्त
प्रबापःतद्विषयोव्यवतिष्ठतइत्येवमत्रपरिसंख्यानुनिष्पाद्यनियमः। ऋतुस्थाग्नेयद्यत्पशुनिष्क्रियाया म
यवत्तसइत्यादिविधिषुपरिसंख्यानुनिष्पाद्यनीपरिसंख्या। तथाहिपशुनायजेतेतिश्रुतेपशोर्यागसा

धनञ्चविशनसादिवाक्यबलात्क्वयवद्वारेणेतिताववक्तिष्टेतेयथासोमेनयजेतेत्तिश्रुतेसोमस्यायागसाध
नत्वेऽग्निषोमादिवाक्यबलाऽऽसद्वारेणेतिसिद्धेते।ततश्चयूपश्चवयवानांसर्वेषामविशेषाद्भविष्टुनावदा
नप्राप्तौऽरत्न्यादिसोमेषामवयवानामवदानपरिसंख्यार्थानिऽरत्न्यस्याग्नेवक्त्वोत्तरादीनि।तयावावदानपरि
संख्यावयवांतराणांहविष्टुपरिसंख्यापिलभ्यते। एवंयदुपक्रान्तेतिसामान्यविधिनाचतुर्गृहीतद्वयस्याप्य
विशेषेणप्रयाजानुयानार्थेचप्राप्तावाज्यिष्यायामुपक्रान्तिचतुर्गृहीतांनरपरिसंख्यायार्थवादसमर्पितानुया
॥२४१॥ जाज्ञावंहेतुसमाप्तिंयाऽऽतयालभ्यप्रथमेचतुर्गृहीतंप्रयाजार्थंद्वितीयमनुयाजार्थमितिव्यवस्थार्थपरिसं
ख्यानुनिष्पादिनीपरिसंख्येव।तत्रतदनुनिष्पादिनीसमानेतस्यास्तुल्यप्राप्तिरप्यस्तीतिसैवाग्नुद्घाटना।
एवमनुनिष्पादिफलस्याप्यनुनिष्पादिफलांतरसमन्वयापोहनायं। दूरंतुमनुनिष्पादिफलसंकरोदृष्टिनिः।
-अन्यलभ्यफलसंकरोयथा। सांग्रहणंराज्ञिसत्रन्यायलभ्यफलप्राप्तिमूलात्तत्संनिधिसंस्कृतानामाम्नाता मा
मानांतरंगत्वप्राप्तिरत्यधातेषामपिराज्ञिसत्रन्यायेनैवार्थवादिकफलकल्पनयानेराकांक्ष्येणतदंगत्वं
नसिध्येत्। उरुपृथस्थेतिपुरोडाशौप्रथयतीत्यत्राग्नलभ्यस्यप्रथनप्राप्तिमूलत्तस्याध्वर्युकर्तृकत्वनियमः
-प्रअग्निंहिपिंस्वयमेवपुरोडाशाक्षतिपालितयानप्रथते-अतःपुरोडाशाग्न्यथानुपपत्तिर्लभ्यमेव ॥२४१॥
प्रथयितृनंतत्राध्वर्युकर्तृकत्वनियमःपरेनलभ्यैःतस्माद्ध्वर्यवसमाख्यात्तंतनेनप्रथनेकर्तृनियम
सिध्यर्थंप्रथनविधिः।वाग्वाएषायदैंद्रवायवोयदैंद्रवायवाग्रौहाग्रहणेवाचमेवानुप्रयंतीत्य

त्राग्नलभ्यप्राप्तिरितिविग्रहः।-अत्रग्रहणमैंद्रवायवाग्रतानविधीयतेसाहिविधीयमानाधारायग्रहणा
नेवविधीयेतनत्वधारायाग्रहयोरुपांशुतयामयोरपि-प्रणव्याधारयाग्रहणात्येतत्संनिधेश्रवणेनधारा
ग्रहणमेवात्रगृह्णातिनोपादानात्। तेषांचपाठतएवप्राप्तैंद्रवायवाग्रता।किंचत्रपाठप्राप्तोन्यता
नुवादेनैंद्रवायवाग्रहयोग्रहणेविधीयंतेतेष्वैंद्रवायवंगृह्णातिमैत्रावरुणंगृह्णातीत्यादिक्रमेणपठि
तैःप्राप्तिस्विकविधिर्लभ्यास्तथापितेषामिहपुनर्विधानंपरिसंख्यार्थं।कथमेतत्संनिधौश्रुत्याग्रहा
गृह्णातप्रतिष्ठाकामःनेष्यग्रानुसिंचरन्तित्यादिवाकैर्यहानाग्निमंथुकादयउपांशुतायोगुणःकामायविधीयंतेतेषां
गुणोधाराग्रहवद्धाराग्रहावप्याश्रयेणप्राप्नुवन्निततत्कामनायांमंथुकादयउपांशुतयाग्नावप्यग्नावग्रहीतव्याःस्युः-अस्मिन्विधानेसतिनुकामायविधीयमानागुणःअनेकविधानाग्रहतानैंद्रवायवाद्यग्रहाणेवाश्रित्या
विधीयेरन्निततियोराश्रयत्वंव्यावृत्त्यांशुकादयःकामनायामैंद्रवायवादेवाग्नावग्रहीतव्याइतिसमेते॥नदेत
सर्वेदर्शमेऐंद्रवायवस्याग्रवचनादाहितःप्रतिकर्षःस्यादितिपेटिकायांनिरूपितं।ननुनेतदुदाहरणंयुक्तंग्र
हाणांक्रत्वर्थत्वस्यामतःप्राप्तसंनतवात्। नचैंद्रवायवमैत्रावरुणग्रहविधानोज्योतिष्टोमजकरणस्मृता
त्मकरणेनैवतेषांतदंगत्वप्राप्तिःऐंद्रवायवाग्रानग्रहीष्यामःकामयेतयथापूर्वेप्रजाःकुर्युरितिवा
क्येनप्रकरणेबाधितेतेषांपुरुषार्थत्वस्यैवन्यायप्राप्तत्वात्।नचशुक्राग्रादिवाक्येग्निवाग्रतायाएवफलेविधानेसि
तिशंक्यं।शुक्रायत्तादीनांपाठतोप्राप्तत्वादनुवादासंभवेनविधेयत्वेप्यत्रपाठप्राप्तैंद्रवायवाग्रतानुवादेनधा

त्वर्थत्वनानांग्रहणनानेवफलेविधानात्। ऋत्वर्थविधानसंभवेनार्थविधानांगीकारस्यायुक्तत्वात्।।
कामसंयोगेतुवचनादादित्यःप्रतिरूपइतिप्राप्तेधिकरणेतथेतिनिर्णीतत्वच्च। तथाचैतद्ध्व
नावेप्रतिरूपविधिरूत्पन्नानामैंद्वायवादिग्रहाणांग्रहणेयंऋत्वर्थचेंवाधिलाकामसंयुक्तवाक्यपुरु
षार्थत्वमेवज्ञापयेदित्यप्राप्तऋत्वर्थप्रापणार्थेयंवाग्बाएषेत्यादिविधिस्तथाचवाक्यबलादैंद्वायवादीनां
ग्रहणेरादित्यवदुत्पन्नयार्थतानभवति।।एवंचानेनविधिनाग्रहाणांबाधकबाधनेनऋत्वर्थत्वेज्ञाप्यमाणेकामसंयु
क्तवचनोपऋत्वेसमाम्नातबलात्तदाश्रयांतरपरिसंख्याप्यनुनिष्पद्यतइत्यनुनिष्पादिसंस्करएवैतदुदाहर
णंयुक्तंनत्वप्रयत्नसंस्करे। तत्रापिवानोदाहरणंधारायग्रहाधिकारादेवाश्रयांतरपरिसंख्यालाभादितिचेत्।
एवंतर्हिमाभूत्तद्धितोदाहरणंकपालेष्वश्रपयतीत्येत्तदुदाहरिष्यामः। अत्रनतावत्कपालविधिर्यत्राग्नेयो
ष्टाकपालइत्यादुत्पत्तिवाक्यतएवतत्प्राप्तेः। अष्टसुकपालेषुसंस्कृतोह्यष्टाकपालशब्दार्थः। उक्तद्धिता
र्थविवक्षायांकपालशब्दस्याष्टशब्देनतद्धितार्थेत्तरपदसमाहारेचेतिसमासेसंस्कृतेष्टाकपालआतिपदि
कात्संस्कृतमित्यर्थविहितस्याणश्रवणेलुगनंतरस्यइतिलुकस्मरणात्। नापिश्रपणविधिःत
स्यपुरोडाशकर्मचूतंसर्पतमित्यादिवाक्यशेषेणकपालेषुसंस्कार्यस्यपुरोडाशस्यावगतापूपविशेषरूप
स्यपुरोडाशस्यश्रपणंविनानिष्पत्तसंभवेनस्वरूपेणश्रपणस्यार्थसिद्धत्वात्। नापिश्रपणस्यऋत्वंगत्व
ज्ञाप्यर्थविधिःप्रयोजनाभावात्। नचपुरोडाशविकारेषुचरुकरंभादिषुश्रपणस्यातिदेशेनप्राप्तिः।। ।।२५।।

प्रयोजनंतेषामपिश्रपणंविनानिष्पत्तसंभवेनार्थसिद्धत्वात्। ननुश्रपणस्यप्रयोगमध्येनुष्ठान
जन्यार्थोविधिःस्यात्। विधानेहिसतिप्रकरणंगृहीतंचेनांगस्यसतस्तस्यप्रयोगमध्येनुष्ठानंलभते। प्रत्य
याज्यवत्पुरोडाशोपिबहिःश्रपणसिद्धएवगृह्येत। नचकपालेषुऋधिश्रपणसंस्कारविधानादंतःश्रपण
सिद्धिःबहिःश्रपणसिद्धस्यैवपुरोडाशस्याज्यस्यगार्हपत्याहवनीययोरिवकपालेष्वधिश्रपणस्यादृष्टार्थत्वो
पपत्तेः। नन्वंगाराध्यूहनादिविधिनिस्तत्सिद्धिःतेषामप्यदृष्टार्थत्वोपपत्तेः। तथापिव्रीहीन्निर्वपतिव्रीहीन्
प्रोक्षतिव्रीहीनवहंतीतिव्रीहाएवंनिर्वापादिसंस्कारविधानात्तेषांप्रयोगमध्येपुरोडाशप्रकृतित्वयोपा
नंलभतइतितएवतन्मध्येश्रपणस्याप्यनुष्ठानंलभतइतिचेत्। नतेषांव्रीहिसाधनत्वंनिर्वापाद्यर्थम
मीविधायकत्वेनाप्युपपन्नत्वयाऽनंगत्वेनाश्रपणस्यैवहविष्टेनग्राह्यत्वप्राप्तेः। एतएवपशुसोमाधिकरणे
ऐंद्वायवांगृह्णातीत्यादयोयागविधयस्तेषुगृह्यमाणेहविरासंपाधारयांगृह्णातीतिसन्निहित
वोपवानत्वंक्षिप्योयवतिष्ठते। तथाचिदङ्गस्तोमकुक्षुप्रभृत्यस्तुतिविहितानांसामावयवानांस्तोत्रधिष्ण्यप्रति
हारायग्रावस्तुतसामोद्गापेनलक्षणेषोवपनानामनियमेनयत्रक्वचित्स्तोत्रेप्राप्तःप्रावापःतद्विषयोव्य
तिष्ठतइत्येवंसत्रपरिसंख्यानुनिष्पादनियमः।।इदंयस्यांगस्येयद्यत्प्रकृत्याप्रयवंतत्सदृत्यादिविधिषु
परिसंख्यानुनिष्पादिनीपरिसंख्या। तथाहिपशुनायजेतेतिश्रुतंपशोर्यागसाधनत्वंविस्पष्टयद्विधान

बलादवयवद्वारेणेतिचेन्नाध्वर्यवतिष्ठेतयज्ञसोमेनयजेतेतिश्रुतंसोमस्ययागस्साधनंयंत्रेणेतिवदिवा
व्यवधानेऽस्मद्वारेणेतिव्यतिष्ठेते। ननुश्रुत्यध्वर्यवयवानांसर्वेषामविशेषाद्विष्टेनावस्तनग्रहोऽस्यादि
(ज्ञोमेषांमेवंयवानामवघातपदसंख्यार्थानिद्रव्यस्याग्नेयघनीसारीनितत्रकाकवदेनंपरि) मोहात्तत्परशुछेद्यप्रधा
नो ४ एणावघ्रुतेधारासमर्थंद्रव्यंतत्सोमं-क्रीणातिसोमंमक्षिणोतिसोमंपांवयतीत्यादिसोमसंस्कारवा कं
११२६।। ७ क्योपयतिलोचनयासोमग्रहानितिकर्मावसीयते।-प्रनःसोमेनयजेतेत्यत्रसोमशब्दस्तत्रद्रव्यन्यायेनतेषांयागा
स्या नांनामधेयंयजेतेतितत्समुदायानुवादइतिपूर्वपक्षे-प्रत्याधारयागइतीत्यनेनोदकादिसाधारणस्यचया
सिद्धद्रव्यमात्रस्यहविष्वशब्देनतथासिद्धग्रहसुपादानलक्षणस्तत्रइतितत्रवशब्दयोगांतःअप
र्तविधायकान्येवस्युर्नतुसंस्कारकर्मविधायकतयाहविषःसोमस्यापादकानिप्रतीयेरन्नतस्तत्रन्यायोत्रनाव स्त्र
तरतीतिदूषणमुक्तं। तथापिव्रीहीन्निर्यजेतेतिविधिनाग्रहसुपादानलक्षणस्तत्रइतितत्रवशब्दयोगांतःअप या ४
एणसिध्येदितिचेत्। नातस्ययागद्रव्यविधायकतयापुरोडाशश्रुतिद्रव्यविधायिचानायात्। तस्मात्तद्ध
पालेषुअपयतीतिविधिःअपणस्यांतःशब्दयोगकर्तव्यतासिध्यर्थस्यादितिचेत्। मैवंयागोद्देशेनद्रव्यविधा ११२६।।
यकस्यापिव्रीहीन्निर्यजेतेतिवाक्यस्यपुरोडाशवाक्यद्वयागेव्रीहीणांसाक्षात्कारणत्वासंभवेनतत्रग्रहणित्व
विषयत्वपर्यवसायितयानिर्व्रीहिणोग्रहणेविधीनामपितद्विषयत्वासंभवेनतएवअपणस्यशब्दयोगां
मध्यकर्तव्यतासिद्धेः नत्वेवंसतितस्यअपणस्यकपालाधिकरणसिध्यर्थोविधिःस्यात्। तस्मात्। उक्त

या

रीत्याअपणस्यशब्दयोगमध्यकर्तव्यतासिद्धावुत्पत्तिवाक्यावगतस्यकपालेषुसंस्कारस्यअपणरूपतासिद्धेः। दृष्ट
संस्तवेहितस्यादृष्टार्थाधिअपणमात्रंरूपंलभेतेतिन्यायात्। ननुतथापिअपणस्यसमाख्याबलात्माध्वर्युकर्तृ
कत्वनियमार्थस्तद्विधिःस्यादितिचेत्। नाअविरुद्धंतःअपयतेतिशेषबलाद्ध्वर्योरेवकर्तृविधिःअपणेषुशब्दयो
जकत्वेनशेषेषुचपरार्थाधिकारार्थत्वादितिन्यायेनशेषितुरध्वर्योरन्यस्मिन्नेवपुरोडाशार्थेअपणेपिस्वातंत्र्यकर्तृत्वा
त्शब्दयोजकत्वस्यचमंत्रवर्णत्वेबलाभावात्। तस्मादन्यत्रअपणेपुनर्विधानेनग्रहसुपादानमाक्षिप्याक्षिप्तो
पादानापेक्षितग्रहद्रव्यनियममात्रपरत्वंव्रीहिशास्त्रस्यापाघतश्चारात्रेष्टिगतनंदुलद्रव्यकयागात्तद्ग्रहसु
पादानेव्रीहिनियमव्यावर्तनार्थोयंविधिः। प्रसतिह्यस्मिन्विधौव्रीहिशास्त्रमेवबलात्सर्वस्थाविशेषविशिष्टग्रह
तिद्रव्योपादानपर्यंतमितिनंदुलयागार्थलोपेनअपणनिवृत्तावपिव्रीहिशास्त्रस्यअपणमुखप्रवृत्तिकत्वाभा
वेनचोदकादंगांतरैःसहव्रीहिरूपग्रहतिद्रव्योपादानमपिप्राप्नुयात्। सतिह्यस्मिन्विधौविहितस्यअपणा
स्यशब्दयोगमध्येनुष्ठेयतयातत्रतत्। ग्रहसुपादानेतत्। एवार्थतःसिद्धेव्रीहिशास्त्रंग्रहतिद्रव्येजातयवस्थाविशे
षनियममात्रार्थंजनयतियोगमध्येअपणार्थंग्रहतिद्रव्याणुपादीतेतियत्तेव्रीहीन्जातियानिसंतुषावस्थानी
ति। तथाचव्रीहिशास्त्रस्यग्रहसुपादानप्रापणार्थंअपणविधपेक्षत्वेसत्येवंव्यवस्थासिध्यतिवैक्षतेयत्रह
विषिअपणमपेक्षितंतत्रतस्यशब्दयोगमध्येनुष्ठानंयत्रतत्रग्रहसुपादानंतत्रैवचव्रीहिनियमःएवंचसति
तंदुलयागार्थलोपेनअपणनिवृत्तौतन्मूलकंव्रीहिनियमपर्यंतंनिवर्त्तते(एवतर्हुः। तंदुलेनार्थ

ज्ञोपेन अप्रणेविनिवर्त्तते। अप्रणस्यनिवृत्तस्यस्वयंकर्तृकत्वाक्यं॥ तदधीनमुपादानंग्रहणेः स्यात्वर्थतरं।
तद्धरोव्रीहिनियमस्तदभावेकथंतमाप्नुयात्। ननुस्वेवंकपालेषुअपयतीतिविधिरेवोदाहरणंअत्रयदुक्तं
तदविज्ञप्रत्रस्तुपादानापेक्षितव्रीहिनियमार्थंव्रीहिशास्त्रमितिततयुक्तं। व्रीहिनियमस्यनिर्वापादिछेसं
स्कारविधिनिरवकाशत्वेनसंभवात्। प्रत्रस्तुपादानेत्वेवंकविध्यभावेहिप्रत्रक्तिद्रव्यानपेक्षाणेनानानपेक्षि
तसंस्काराद्योगाग्निर्वापादीन्यर्थकर्माणिस्युरितितः प्रत्रक्तिद्रव्यनियमोनसिध्यत्निकपालेषुअपयतीति
निविधिनाक्तिप्रत्रस्तुपादानेससुपादेयप्रत्रक्तिद्रव्यविशेषाकांक्षायांनिर्वापिसंस्कार्यत्वेनश्रुतानांव्री
हीणांचक्तचिद्विनियोगाकांक्षायांकथंव्रीहीणमेवापेक्षितप्रत्रक्तिद्रव्यत्वेनान्वयात्तन्नियमोनसिध्येत्। सं
स्कार्यद्रव्यापेक्षस्यकस्यचिद्भावेवरंसक्तूनजुहोतीतिवद्धितियाघवंगतगुणकर्मत्यागेनार्थक
र्मत्वंगीकारः प्राप्नुयात्तत्सत्वेतुनार्थकर्मत्वंप्राप्तिः प्रतएवोपनयनसंस्कृतस्यमाणवकस्यविनियोगा
कांक्षायांमुपनयनप्रत्रमाधीत्याध्ययनस्यकर्मापेक्षासत्यात्ततत्कार्यत्वेनान्वयंइत्युपनयनस्यनार्थत्व
र्मप्राप्तिः। उक्तंचैतत्प्रत्रस्ताधिकरणे। स्वाध्यायविधिरनिर्दिष्टकर्तृत्वेनकर्तारमपेक्षमाणः प्रहृतोपनयनसंस्कृ
तान् किमर्थंवयमाचार्यनिकटंनीताइत्येवंप्रयोजनमपेक्षमाणान्ब्राह्मणादानेवकर्तृकत्वेनस्वीकुर्वन्तेषा
मेवाध्ययनंविधत्तेनप्रत्रस्येति। एवंचप्रपणविधावेषतः प्रत्रस्तुपादानेप्रसक्तेसत्यनियमप्रत्रक्तिद्र
व्योपादानप्राप्तौतस्मिन्नसीदामृतेप्रतिनिधिव्रीहिणांमेधस्तुमनस्यमानइतिपुरोडाशप्रतिषेधनमंत्रवे

तिद्रव्यामिप्रयमर्थंलभतेकिंतुलाघवात्तस्यापिष्टवच्छायांमुपादानंप्राप्नो-

र्णदेवछागोवामंत्रवर्णात इतिन्यायेनव्रीहीञ्जातीयंप्रत्तैतीतिसतुषावस्योपादानंपरंततोनप्राप्नुयात्त
दपिप्राग्युक्तरीत्यानिर्वापादिसंस्कारकैमर्थक्यापेक्षयालभ्यतइतिनकाचिदनुपपत्तिः। ननुयवैर्यजेते
त्याहत्यविहितैर्यवैः प्रक्तिद्रव्याकांक्षायांतेमंत्रप्रकाशपत्यसंस्कार्यत्वात्तथानुपपत्त्याव्रीहीणंप्रक्तिद्रव्य
त्वंनसिध्येदतस्तत्सिध्यर्थंव्रीहिशास्त्रमपेक्षितमितिचेत्। मैवंनरवत्त्वयवानामपिसाक्षात्प्रक्तिसंभृतं
किंतुश्रुतपुरोडाशावकृप्तयागकरणत्वान्यथानुपपत्त्याकल्प्यनीयेव्रीहीणंतुमंत्रप्रकाशपत्यसंस्कार्यत्वान्य
थानुपपत्तेरितिकोविशेषस्तस्मादनर्थकंव्रीहिशास्त्रमितिचेदुच्यते। व्रीहिशास्त्रानावेव्रीहिगतापूर्वीयत्वरूपा
प्रतिपत्तेः संस्कारवाक्यगतेषुव्रीहिपदेषुपूर्वीयत्वलक्षणंलक्ष्येतेतिसंस्काराणंयवसाधारणंनस्या
त्सलिलुव्रीहिशास्त्रेतेनव्रीहीणंयागेपूर्वीयत्वावगतेस्तद्रक्षणसंभवात्संस्काराणंयवसाधारणंस्मि
ध्यतिएवंचयद्यपिव्रीहिशास्त्रंव्रीहिनियमार्थंनस्यात्तस्यामलभ्यत्वात्तथाप्यमलभ्यनियमद्वारायवे
षुश्रोक्षणादिप्राप्त्यर्थमवश्यंनादिनियमार्थंचस्यादित्यनंतरमदर्शनीययोरमलभ्यनियममूलक
प्राप्तान्यलभ्यनियममूलकनियमयोरिदमुदाहरणंभविष्यतीति। ननुनैतदपियुक्तं व्रीहिशास्त्रप्रवर्त्त
धीनव्रीहिपदगतापूर्वीयत्वलक्षणत्वावेपियवसाधारणंलक्षणंसंभवात्। दितैर्यजेतेत्यादिश्रोक्षणादेव
हनोनादिसाध्यत्वेनश्रुतानांव्रीहीणंप्राधुमित्येनस्वरूपेणतत्साध्यत्वासंभवात्तत्क्रियाजन्यदृष्ट
दृष्टसंस्कारविधिरेतत्यागतत्साध्यत्वसंभवेपितावत्साकल्पपर्यवसानाजागदानार्थकल्पनाः। फल

स्वशाकपरिमाणशेषकार्ये व्रीहीणां प्रधानेतरयोगगुणविरोधाधिकरणन्यायेन नाष्यकारो ऽगुणेषु
॥२९॥ इत्यतिक्रमाधिकरणन्यायेन च प्रावल्यात्तद्धनमनुचितमिति स्वमानामपि व्रीहीणामुपादानेऽनिनिधिपाठा-
त्याधिकरणोक्तत्वात्। एवं च व्रीहीणां शाकमुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशेनानिराकाङ्क्षेयागे प्राप्तिरहितानां व्रीहीणांप्राप्ति
कुर्वन्तन्निर्वाहायात्मत्वमपुरोडाशप्रहृतिरूपनियमावतरणेपि यागांगत्वापरित्यागाद्व्रीहीणांपुरोडाशप्रापरि
माणशेषकार्यापर्याप्तावप्युपादानंप्रापयतीत्तिप्राप्यनुनिष्पादिन्यांप्राप्तावप्येतदुदाहरणं नविष्यतीत्यलंप्रप
सक्तानुप्रसक्तप्रच्छतमनुस्मरामोऽपोनुपोर्णमास्यांयजन्तित्यत्रांतरालविधिसामर्थ्यात्लभ्यपोर्णमासीका
लनियमपूर्विकामावास्यापरिसंख्यातत्रहिपोर्णमासीकालविधिनोपांशुयाजस्यफलसंबंधप्राप्तिर्वदमा
वास्यापरिसंख्यापित्वम्तनुनिसमर्थितंचतुर्थश्लोकव्याख्याने। हे-प्राहवनायरूप-ग्राम्यत्वपरिसंख्या
मूलापशाग्निकहोमानांफलसंबंधप्राप्तिः। इयमपित्रैवसमर्थिताएकादशपशोरवदानानिनानिद्विरव
द्यतीतत्राम्यत्वपरिसंख्यामूलोनियमः कथंदर्शपूर्णमासयोर्द्विर्विशोधतीतितावत्परिसंख्यालदना
विहिचतुरवत्तांजुहोतीतिविधिबलाद्वेतत्याद्यविषएवचतुरवदानंप्राप्नुयात्तस्मादेतुहविशोद्विरे-
वावदानमितिसुप्तस्तरणनिधारणध्रुवदानविधिप्राप्तप्रचयशिष्टसंख्यानुवादश्चतुःप्राङ्सिध्यतिइदं
चध्रुवदानेपाशुकेषुहृदयादिष्वपिचोदकतःप्राप्तेष्वेवतथापितानिद्विरवद्यतीतिश्रवणमनियमप्राप्तोनि ॥२९॥
यमार्थंपशुप्रकरणेहियद्यपिचतुरवत्तीयजमानःपंचावत्तेववपाकार्येसपिश्रूयतेतत्रपाशुकावदा

नमात्रेमुद्दिश्यं। ननुवपावदानमेवहविरार्ष्येधिकरणन्यायेनउद्देश्येवपाविशेषणस्याविवक्षितत्वात्। त
त्रश्यमर्वेष्वपिपाशुकावदानेषुहविरवदानत्रित्वेनोपस्तरणध्रुवाज्यनिधारणध्रुवाद्वपायामिवहिरण्य
शकलेनवापंचसंख्यासंपाद्यतीतिप्राप्तस्यवैष्णवदानस्यानियमः। प्राप्तस्तत्रनियमः क्रियतेहवींषियथा
अस्तिद्विरेवावद्येयानिपंचसंख्यातुप्रकारांतरेणसंपाद्यतेयेति। अग्निहोत्रेजुहुयात्स्वर्गकाम इत्यत्रान्यत्व
न्यपरिसंख्यापूर्विकापरिसंख्या। इदंहिनाग्निहोत्रस्यस्वर्गार्थत्वप्राप्तावेतत्प्राप्तावेवंपितत्स्वर्गार्थमनारभ्यमितिवि
श्वजिदधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनानिर्दिष्टफलस्याग्निहोत्रस्यविनिगमनाविरहेणसर्वफलार्थत्वंप्रापयतास्व
र्गार्थत्वस्यापिप्राप्तिसंभवात्। नापिस्वर्गेतरफलपरिसंख्यार्थः तस्यापिसंस्वर्गस्यात्। सर्वानुग्रहैस्त्वविशिष्टत्वादि
तितसिद्धांतन्यायसख्यात्। अतोग्निहोत्रस्यामत्वस्वर्गसंबंधबोधनद्वारातत्संनिधिसमाम्नातानामनिर्दि
ष्टफलानांकर्मणांफलवद्फलन्यायेनाङ्गत्वप्राप्त्यर्थमेतदुच्यतेवहि-अग्निहोत्रस्यविश्वजिन्न्यायेनफलकल्प
नेविनिगमनाविरहात्तेषामपिनैवन्यायेनफलकल्पनास्यादितितेषामग्निहोत्रांगत्वंनप्राप्नुयात्। एवंचानि
नविधिनाग्निहोत्रस्यामत्वस्यस्वर्गार्थत्वप्राप्तिनांतरीयकतयाविश्वजिदधिकरणपूर्वपक्षन्यायप्रसक्तस्य
फलांतरस्यपरिसंख्यानसिद्धांतन्यायत्वात्प्राप्यतेग्निहोत्रस्यन्निधिसमाम्नातकर्मणामनग्मत्वमनङ्ग
त्वप्राप्तिनांतरीयकतयातेषामपिस्वर्गफलार्थत्वस्यतसिद्धांतन्यायप्रसक्तस्यपरिसंख्यानग्मत्वाच्चा
प्यतइत्येवमत्रान्यत्वपरिसंख्यापूर्विकानग्मत्वापरिसंख्या। यद्यग्निहोत्रस्यायावज्जीववाक्येनग्त्व

वायपरिहारार्थत्वाद्गत्वात्तस्यतत्संनिधिसमाम्नातकर्मणंचफलाकांक्षाभावेतेविश्वजिदधिकरणपूर्व
पक्षसिद्धांतन्याययोर्नयोरपितत्रेषुचानवद्वारादिदंवाक्यमग्निहोत्रस्यस्वर्गसंबंधप्राप्त्यर्थमेवनच्च
न्येषांतदंगत्वप्राप्त्यर्थनापितदनुनिष्पादिमत्रानन्यलभ्यातेषांस्वर्गार्थत्वपरिसंख्यास्तीतिमतं। तदाङ्गे न
लकाम्यकर्मणोर्यस्वर्गसंबंधविधानंतद्विश्वजिन्न्यायलभ्यस्वर्गसंबंधमतिक्रम्यतत्संनिधिपठितकर्मणं ॥३०॥
तदंगत्वप्राप्तिपर्यवसायीतितत्रान्यलभ्यानन्यलभ्यपरिसंख्याफलसंकरउदाहर्त्तव्यः। एवमन्यलभ्य
फलसंकरोदृष्टिनिः। अप्रवृत्तिविशेषकरफलसंकरोपिदिङ्मात्रेणोदाहृियते। दाक्षायणाहिकयोरूध्वनीकां
तर्गतयोर्गवामयनिकयोरूध्वनीकास्थानगतयोश्यादिमाग्रताविधोरग्रावृत्तिविशेषकरप्राप्तिपूर्विका
प्राप्तिःसैविधिप्तिःपरमापूर्वसाधनत्वावच्छेदनायोत्तरापूर्वसाधनत्वावच्छेदनचाग्रतानोत्पत्तिरनन्यलभ्या
क्रियतेनतयाप्रवृत्तिविशेषःकश्चिद्दाक्षायणाहिगवामयनयोरन्यलभ्यःप्राप्यतेतैःप्रापणीयस्यदाक्षायणाहिय
दृशरात्रोत्तर्गतयोराद्ययोरन्तैरैंद्रवायवंशुक्राग्रत्वानुष्ठानस्यचोदकात्तगवामयनिकयोरार्द्धयोरन्तैरैंद्र वा
वायवाग्रत्वानुष्ठानस्य-प्रणीताविधानाच्चलाभसंजवात्॥किंतुतयातयाप्राप्यातत्तद्विकारेषुप्रवृत्तिवि
शेषपर्यवसायिनीप्राप्तिःक्रियतेएतच्चप्रथमश्लोकव्याख्यानेस्पष्टमुक्तं। सामास्तुवीतेत्यत्राप्रवृत्तिविशेषक
रप्राप्तिपूर्वकोनियमःकथं।स्तुतराशस्तुगीतिक्रियारूपस्यात्मःकेवलस्तुतराशस्त्रियत्वरूपत्वेवप्राप्तंनतुस्तुत्यर्थ
त्वमतिनिष्कृष्टेष्टनात्रिधानात्मकस्तुत्यर्थत्वमपि।तदनेनैवविधिनाप्राप्यते।तत्प्राप्तेनचतत्रकश्चि ॥३०॥

दनुष्ठानविशेषोनवगम्यतेगीतिक्रियास्तुतेः। साक्षान्निर्वर्तयितुमशक्यत्वादतः।क्रमप्रकरणस्थांस्तोत्रांगत्वे
नावगतानामुद्गात्रभिव्यक्तिंकुर्वत्सामतद्द्वारास्तुतिंनिर्वर्तयितुंशक्नोतीतिश्रुतस्तुत्यर्थत्वनिर्वाहकानुष्ठान
विशेषजिज्ञायपाङ्क्तिकान्वयन्यायेनस्तुत्यर्थास्तुरुचप्रवर्तते। अगत्तिव्यक्तयर्थयितुंसामः प्रत्यक्षावगत
मितिनतत्राप्राप्तप्रापणंविधिनाकार्यमपितुरुचामनित्यकौसामवच्चातुःस्वर्यादुपाम्शोतरारण्यपिसंतीति
पक्षेप्राप्तस्यसामोनियमःकार्यःअतोत्राप्रवृत्तिविशेषकरस्तुत्यर्थत्वप्राप्तिपूर्वकःस्तुत्यर्थत्वंगत्वरागत्यनु
पायचेनसामनियमः। यदिरथंतरसामासोमःस्यादैंद्रवायवाग्रानग्रहान्गृह्णीयादित्यत्राप्रवृत्तिविशेष
करप्राप्तिपूर्विकापरिसंख्या। इहहिनतावद्रथंतरसामाग्निज्योतिष्टोमेऐंद्रवायवाग्रत्वस्यश्राद्ध्यर्थपाठक्रमा
देवतत्वतत्प्राप्तेःसिद्धत्वात्। नापिबृहत्सामाग्निज्योतिष्टोमेतन्नास्तूक्तेत्येवमर्थंयदिबृहत्सामाशुक्राग्रामिति
बृहत्सामत्वपक्षेशुक्राग्रत्वविधानादेवतोव्यावृत्तिसिद्धेःनैमित्तिकत्वार्थतत्स्यादपुनर्विधानं। पाठाद्धींद्र
वायवाग्रत्वमनैमित्तिकंप्राप्नोति।तदेवरथंतरसामत्वनिमित्तकंक्रियते। एवंसूत्रोपाठप्राप्तस्यैंद्रवायवा
ग्रत्वस्यानेनविधिनानैमित्तिकीकरणंदेवताश्राद्धेअनीकाया—अङ्गश्रोदकप्राप्यननैमित्तिकमैंद्रवा
ग्रत्वंनास्तीतितत्रविधानंविरुध्यतेविध्यंतरेणरुतंतेनचतन्नैमित्तिकीकरणेनज्योतिष्टोमेनब्र
ह्मिदनुष्ठानविशेषोनवगम्यतेकिंतुतास्मिन्याहप्राप्तस्यैंद्रवायवाग्रत्वस्याविशेषेणसर्वासुनिकृतिषुचोदकात्प्राप्तौ
बृहद्रथंतरान्यसामभ्यस्तदुभयसामसाध्यविहतिन्योनिमित्तराहित्येनतद्व्यावृत्तिर्वक्तव्यतइत्येवमत्रा

प्रवृत्तिविशेषकरनैमित्तिकस्याप्रापूर्विकेऽवायकाग्रत्वस्यनिमित्तरहितविस्तृतिन्यःपरिसंख्या।-प्रवृत्तिविशेषकरनियमपूर्विकाःप्राप्तिनियमपरिसंख्यायथा। यस्मात्तरग्वेदयजुर्वेदयोःश्रूयमाणस्यसोमविकारस्यान्यत्तरत्रांगत्वश्रुत्यानावेनश्रूयस्त्वेनोन्नयश्रुतौतुक्लृप्तेविनिगमनाविरहाद्दुन्नयत्रापिविधिःस्वीकर्तव्यिस्तत्रउच्चैस्त्वंचाक्रियतेउपांशुयजुषिनिविहितयोर्वेदस्वरयोर्विकल्पेप्राप्तेतस्मिन्प्रवृत्तिलःप्राप्नुवत्तयत्रिं ।।३१।। चित्रआचीनमग्नीषोमायत्वेनोपांशुचरंतीतियंत्रभागस्वरविधिनियमविधिरापद्यतेसचकर्मणिसाक्षात्स्वरस्यानुष्ठानुप्रशक्त्यात्।पाप्तिकान्वयेनोपांशुत्वस्यकर्मांगत्वंनिर्वर्तुंतदंगमंत्रेष्वपवर्तते। तेनयेकेवलमृग्वेदसामवेदयोर्विहितास्तन्मंत्रास्तेषूच्चैस्त्वमेवप्राप्तंनोपांशुत्वस्यप्राप्तिर्नवनियेतुमंत्रायजुर्वेदेविहितास्तेषुनियतप्राप्तस्योपांशुत्वस्यनियमोनवति। तेनेदोपांशुत्वनियमविधिनादीक्षणीयादिषुचोच्चैस्त्वप्राप्तानामेष्टिकानांमध्येमध्यमोत्तमस्वराणांपरिसंख्यापिलभ्यतइत्येवाप्रवृत्तिविशेषकरनियमपूर्वकप्राप्तिनियमपरिसंख्यानोक्तिरनुपपन्नाइतिसूत्रणमपिविरुद्धंप्रवृत्तिविशेषप्राप्तयज्ञभागस्वरविधिरेवोदाहरणं।इदंचसर्वमनुपदमेवस्फुटिष्यते।-प्रप्रवृत्तिविशेषकरपरिसंख्यापूर्विकाः ।।३१।। प्राप्तिनियमपरिसंख्यायथा॥दक्षाःसोमस्यदक्षिणाःसोमस्येतिकर्तृसंस्कारकृपायादक्षायाःकर्तृद्वारापयोगांगत्वाद्दक्षिणायाःसाक्षात्प्रयोगांगत्वाच्चप्रयोगांतर्गतेप्रधानेसोमयागेतदंगकर्मणिचज्योतिष्टोमप्रकरणविहितकरणविहितस्यदक्षादक्षिणास्यश्रोत्रियाग्नेयवचनद्वयसिद्धेम

गकर्मत्वापत्तेश्चित्वव्यावर्त्तनार्थमितिलावदुन्नयत्रापिपरिसंख्यानिर्वादा। साचज्योतिष्टोमेप्रवृत्तिविशेषकरीदक्षादक्षिणस्यांगप्रधानार्थत्वेकेवलप्रधानार्थत्वेचक्रत्वंगत्वलयानियमसंकल्प्यरूपरीक्षानुष्ठानेःप्रान्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेदीक्षिष्यमाणइतिनदर्थवित्तरीक्षणीयानुष्ठानेदंडेनरक्षयतीत्यादिवचनविहितनदंडमंत्रकरंडधारणघनुष्ठानेद्वादशशतदक्षिणादानेचविशेषाप्राप्तात्। नचदक्षिणांगप्रधानार्थलिंगप्रधानकर्तृत्वेदक्षायाकेवलप्रधानार्थत्वेप्रधानकर्तृत्वमेवेतिविशेषोवक्तुंशक्यते। यतःकेवलप्रधानार्थत्वेप्यंगकर्तृत्वंदक्षिणस्यएवदक्षायानतुप्रधानकर्त्रेयजमानस्यतस्यस्वतन्त्रएवफलत्वान्नायप्रधानानुष्ठानेप्रवृत्तस्यदक्षिणादानेनानानमयितव्यात्। यजमानेनात्मनिसंकल्प्यमानस्यदक्षिणाद्रव्यस्यस्वत्वत्यागसंजनवाच्यत्वंतुसोमांगविकारेषुकाम्यपश्वादिषुतिदेशेनदर्शपूर्णमासाद्यंगेषुधर्मादःप्राप्तोदीक्षादक्षिणंतेत्योव्यावर्तयंतीतिसेष्टेवानुष्ठानविशेषोपयोगिनोःप्रतीत्यप्रवृत्तिविशेषकरीसोमांगेषुदीक्षादक्षिणापरिसंख्यांमुख्यीकृत्यप्रवृत्तासोमांगेषुविकारेषुनलभ्यतेसंख्या॥ननुचत्रसोमांगविकारेषुदक्षिणापरिसंख्योक्तिरनुपपन्नासोमांगस्याग्नेषोमीयपशोर्विकारेषुनुक्तदक्षिणेष्वकाम्येनैमित्तिकादिपशुषुदक्षिणानमनायदक्षिणापेक्षायोस्वप्रवृत्तावंगभूतदक्षिणायांचासत्यांतत्रप्रसंगादुपकारकत्वंप्रतिपन्नायाःसोमांगदक्षिणायाएवग्राह्यत्वादितिचेत्। मैवं। तथासतिदक्षिणाःसोमस्येत्यस्यासंतंवैपर्यंप्रसंगात्। साक्षात्प्रवृत्तावदृष्टमपेक्षितेमूलप्रवृत्तिर्नोयाध्यमितिशतोऽदृष्टेनतदृदृष्टिहेतोर्न्याय्यदक्षिणाग्रहणोपपत्तेश्च। एवंवानुक्तदक्षिणाकाम्यादिपशुस्थःसोमिकदक्षिणापरिसंख्ययाप्रा

चूतोन्वाहार्यनियमः प्राप्यते। ततश्चदृष्टादृष्टोपकारार्थतदीयंधर्मजातमपिप्राप्यतेइति प्रत्यवस्तिविशेषकृत
परिसंख्यामूलप्राप्तिनियमयोरप्येतदेवोदाहरणं॥ ननुविधीनामप्रवृत्तिविशेषकैषकरेफले। नपर्यवसानमिति
ततोमत्कर्मयदिस्यं। ततोपांशुयोर्णमास्योंयज्ञस्त्रिरुत्याद्युदाहरणेषूपांशुयाज्यादीनांस्वर्गसंबंधादिनाप्राधान्य
प्राप्तिःफलंनस्यात्। तेषांप्राधान्येपरांगत्वेचानुष्ठानेविशेषाज्ञावादितिचेन्मैवं॥ प्राधान्येसतितत्तत्प्रयोजनेप्रधा ॥३२॥
नविस्मरणादिप्रायश्चित्तप्राप्तिर्विद्युतिषुचानिदेशनिवृत्तिरित्यादिफलांतरपर्यवसानस्यतत्रापिवक्ष्यमाण
त्वात्। एवमाम्नायकेदेनविधिनियमपरिसंख्यालक्षणानामाश्रयभेदप्रयोजनमवधारणमावाभ्यांतत्फलानोचस्यं
क्रोदर्शितः। यिनैवत्वाम्नायनेदंतन्नैवोदाहरणेतस्यैवनिधेयस्याप्राप्तिपक्षप्राप्तिन्यायपूर्वविधिनियमविधित्व
लक्षणसांकर्यमपिज्योतिष्टोमगतेयज्ञनागस्वरविधावुदाहरणेतथाहि। यद्यपिज्योतिष्टोमस्ययाजुर्वेदिकत्वात्सांगस्य
तस्ययजुर्वेदविहितयोपांशुस्वरत्वमुपांशुयजुषेतिवेदस्वरविधिनैवसिद्धंतथाप्यग्निषोमीयात्प्रा
चीनेषुतदंगेषुयजुर्वेदविहितयोपाधिमनपेक्ष्यस्वरूपेणोपांशुत्वस्यप्राप्त्यर्थोयंयज्ञनागस्वरविधिस्तत्रश्च
ऋग्वेदेनसामवेदेनवौहितंज्योतिष्टोमविकारंप्राप्नुवत्सुतत्रापितेष्वयंविधिःप्रवर्त्ततेनतुयाजुर्वैदिकस्वरविधि
रिवनप्रवर्त्ततेयजुर्वेदविहितयोपाध्यनपेक्षत्वात्तेषुचप्रवर्त्तमानोयमपूर्वविधिःसंपद्यतेऋग्वेदसामवे
दविहितकर्मांगत्वमापन्नेषुतेषुतत्तद्वेदविहितयोपाधिकेष्वेत्वस्यप्राप्त्याकर्षंयंचिदप्युपांशुत्वप्राप्त्यजावात्।
यजुर्वेदेनवेदांतरेणविहितंज्योतिष्टोमविकारंप्राप्नुवत्सुतत्रप्रवर्त्तमानोयंविधिर्नियमविधिः संप ॥३३॥

यतेनेषुयजुर्वेदविहितस्योपांशुत्वस्यापिपक्षेप्राप्तत्वात्। नदेवमस्मिन्यज्ञनागस्वरविधौ
विज्ञातविशेषंप्रत्येतरेणवाम्नायकेदमपूर्वनियमविधिस्करोत्यस्मिंस्त्वेवमेवविज्ञातविशेषंप्रत्येतरेणवाम्नायते
यद्यप्ययंविधिरग्नीषोमीयात्प्राचीनेष्वपिप्रवर्ग्यलक्षणेषुनप्रवर्त्ततेऽग्नेःप्रवर्ग्यमेणचरंतीतितेषामुच्चै
स्त्वविधानात्। दीक्षणीयादिप्रधानेष्वपिनप्रवर्त्तनेयावत्साद्याचाकामयेतनावत्यादीक्षणीयायामनुब्रूया
मंडूरंप्राणीयायांमंडूरमातिष्ठायामितितेषामपिस्वरांतरविधानात्। तथापिप्रवर्ग्यलक्षणेभ्योदीक्षणी
यादिप्रधानेभ्यव्यतिरिक्तेष्वग्नीषोमीयात्प्राचीनेष्वंगेषुप्रवर्त्ततएव। ननुप्रवर्ग्यांगतदीक्षणीयादीनांसंगतिः
किमितिनपर्युदस्तानि। उच्यतेप्रवर्ग्येणेतितृतीयासंयोगात्प्रवर्ग्यकरणिकायांभावनायामुच्चैस्त्वविधिस्तद्
तर्गतानिचांगानिस्युच्चैस्त्वस्यांगप्रधानार्थता। यथाऽध्वर्यवेनचरंतीध्वर्यवकरणिकायांभावनायांवि
धीयमानानामपोनप्तयेहरंतीतियासंयोगोस्तिःप्रोक्षणीर्यथायज्ञायज्ञीयवैकाम्यादृष्टयस्तासूपांशुकर्त्तव्यादृष्ट्यत्र
श्रुतमुपांशुत्वंकाम्यप्रयोक्तानांप्रधानानांविधीयमानेतेषामेवतत्रवर्त्तते। एवंदीक्षणीयादीनांविधीयमानः
स्वरोपिदीक्षणीयादिप्रयोक्तानांप्रधानानामेवतत्रवर्त्तते। इयांस्तुविशेषः वैश्वदेवेस्वरेप्रधानमात्रविषयेसति
क्रांग्नेयेसंगेषुदर्शपूर्णमासयोः प्राकूचिष्टकृतःप्रथमस्यानेनमध्यमेनेज्यायाःशेषंतृतीयस्यानेनेतिविहितस्व
रवैचित्र्यंचोदकात्प्राप्नोतिदीक्षणीयाद्यंगेषुतुतत्रापिबाधित्वावैश्वदेवोयज्ञनागस्वरविधिःप्राप्नोतीति। एवं
चप्रवर्ग्यलक्षणदीक्षणीयादिप्रधानव्यतिरिक्तेष्वग्नीषोमीयात्प्राचीनेष्वंगेषुप्रवर्त्तमानोयज्ञनागस्वरविधिः

ग्रामानुग्रामविहारप्रवृत्तः। निजधर्मनायकपुत्रः स्वयंपरीक्षितनयनयोगविधानतत्परः
क्षेत्रचौकीनदीवनोपवनादिसमाकलितपुरः। तदिदं गोवर्धनगिरिनगरं समवसृतवान्
यदेतत्। ततोऽनन्तरं तत्रत्यजनाः सकलमपि तं वृत्तान्तं विज्ञाय सपरिवारं
तत्रागत्य तत्पादारविन्दयुगलं प्रणम्य यथोचितं स्थानमलंचक्रुः। तदनन्तरं
तत्रत्यजनैः सह तत्रत्यं वृत्तान्तं विचारयन्तं तं भगवन्तं विलोक्य
तत्रत्यो मुख्यः कश्चिद्भक्तः कृतप्रणामः सन् विज्ञापयामास। स्वामिन्
अस्मिन्नगरे पुरा कश्चिद्वणिग्वरः परिवसति स्म। तस्य गृहे
कदाचिदेकः साधुः समागत्य भिक्षां याचितवान्। तदा तेन
वणिजा तस्मै साधवे भिक्षा दत्ता। तदनन्तरं तस्य गृहे
पुत्रजन्म समजनि। तदनन्तरं तस्य पुत्रस्य पञ्चमे वर्षे
तस्य पितरौ मृतौ। तदनन्तरं तस्य मातुलेन पालितः
सन् स बालः क्रमेण वर्धमानो यौवनं प्राप्तवान्। तदनन्तरं
तस्य मातुलेन तस्य विवाहः कृतः। तदनन्तरं तस्य
मातुलः स्वर्गं जगाम। तदनन्तरं तस्य पत्नी तस्य
गृहं सर्वं धनधान्यादिकं गृहीत्वा पितृगृहं जगाम।
तदनन्तरं स वणिक्पुत्रः सर्वस्वहीनः सन् दुःखी
जातः। तदनन्तरं स दुःखी सन् देशान्तरं गन्तुं
मनश्चक्रे। तदनन्तरं स वणिक्पुत्रः स्वगृहं
परित्यज्य देशान्तरं जगाम। तदनन्तरं स
वणिक्पुत्रः क्रमेण कियद्भिर्दिनैः कियद्भिर्मासैः
कियद्भिर्वर्षैः कियद्भिर्वर्षशतैः कियद्भिर्वर्षसहस्रैः
कियद्भिर्वर्षलक्षैः कियद्भिर्वर्षकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिभिः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिशतैः
कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिसहस्रैः कियद्भिर्वर्षकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिकोटिलक्षैः
कियद्भिर्वर्षकोटि

ताकांक्षया प्रकृतिवच्छब्दः कल्प इत्युच्यते। स एवातिशब्दे द्वैकृतवाक्यशेषतामापन्नः प्राकृतांगशा
स्त्रसमूहः सएव लाघवार्थं प्रकृतिवदिति संग्रहेण निर्दिश्यते। तस्य स्वरूपतः कृप्तत्वेपि तत्तद्दृष्टादृष्टोप
कारवाचिपदयोगस्य वैकृतविधिवाक्यशेषतायाश्च कल्पत्वेन कल्पत्वव्यपदेशः। अत एवोक्तं तत्र रत्ने। स
मिधो यजति व्रीहीन्वहंतीति प्रकृतावयमर्थः समिदुपकृतो वघातवितुषीकृतव्रीहिसंपादितचरुसाधन
कश्च दर्शः कार्य इति। ततश्च सौर्योपि तद्वत्कर्त्तव्य इत्युक्ते समिदुपकृतो वघातवितुषीकृतव्रीहिसंपादित
चरुसाधनकश्च सौर्यः कार्य इत्युक्तं भवति ततश्च समिदादिशास्त्रं सौर्यशास्त्रस्य वाक्यशेषः संपद्यते। अ
नेनाभिप्रायेण भाष्यकारेण पौरोडाशिकं ब्राह्मणं सौर्यादीनां वाक्यशेष इत्युक्तमध्याहाराद्व्यवहितक
ल्पनाज्यायसी चेति यद्येवमपि प्रकृतिवच्छब्दः प्राकृतांगशास्त्रसमूहादन्य एव समानार्थकः कल्पशब्दो न तु
स एवान्यत्र निबद्धस्य शब्दस्य कार्यमुखेनाप्यन्यत्रान्वयासंभवादिति विचिकित्स्येत तथापि यज्ञभागस्व
रविधिराश्रयभेदरहितेऽपूर्वनियमविधिलक्षणसांकर्येन भवत्युदाहरणं। किंत्वाश्रयभेदपौर्वापर्यर
हितापूर्वनियमविधिसांकर्ये। तथाहि प्राकृतौ दीक्षणीयादीनामंगेषु बाधकबाधनेन प्रवृत्तिविशेष
करोपि यज्ञभागस्वरविधिस्तद्व्यतिरिक्तेषु प्राचीनपदार्थेषु प्रकृतौ न प्रवृत्तिविशेषकरयाजुर्वेदिक
त्वोपाधिकेन वेदाचरविधीनैव तेषूपांशुत्वानुष्ठानसिद्धेः। किंतु वेदांतरविहितविकृतिगतेषु उपां
शुत्वप्रापणेन यजुर्वेदवेदांतरविहितविकृतिगतेषु तन्नियमेन च सफल इति अप्रवृत्तिविशेषकर

॥३४॥

॥३४॥

प्राप्तिपूर्वकप्राप्तिनियमयोरिदमुदाहरणं स्यात्। ननु विकृतिगतेष्वपि कर्मसु स्वरप्राप्तिनियमनाभ्यां न प्र
वृत्तिविशेषलाभः कर्मसु साक्षात्स्वरस्यानुष्ठातुमशक्यत्वात्। सत्यं। तत्राप्यंततः तदंगमंत्रावतरणेन न स
फलता। अत एव प्रागवेदयजुर्वेदविहितासु विकृतिषु नियमविधिरूपयज्ञभागस्वरविधिमुदाहृत्य तत्रा
प्रवृत्तिविशेषकरनियमपूर्वकप्राप्तिनियमपरिसंख्याः प्रदर्शिताः। तदेवमाश्रयभेदे सत्यसती च विधिनि
यमलक्षणानामाश्रयभेदपौर्वापर्ययोश्च सतोरसतोस्तत्फलानां सांकर्यस्य बहुलमुपलंभात्। तथैव प्रागुदा
हृतेषु रथंतरादिविधिष्वेकानेकविध्यप्रवृत्तिभ्यामपूर्वविधिनियमादिविधिसंकरो न दोषायेत्याशंक्याह। य
द्येकानेकविध्यप्रसृतिमुखभवः संकरो लक्षणानामिष्येतान्याश्रयत्वप्रथमचरमथापुच्छसांकर्यनीत्या। दै
क्षादन्योपि दंडः प्रकृतिजुषि भवेत्प्रैषकार्ये प्रशास्तुः स्यात्पक्षे स्तोत्रसाम्नां क्रतुनिरयुषामुत्तराधेवगानं। स
त्यमेकानेकविध्यप्रवृत्तिभ्यां लक्षणसंकरोपगमे रथंतरपृष्ठाद्विनियमविधिष्वनिष्टं नापद्यत इति। क्वचि
त्क्वचिदनिष्टमप्यापद्यते तथाहि॥ दंडी प्रैषानन्वाहेत्यत्र तद्विधिमात्राप्रवृत्तौ परिसंख्यालक्षणं प्रवर्त्तते॥
तदाहि क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छतीति विधिना मैत्रावरुणार्थत्वेन सिद्धस्य दीक्षितदंडस्य प्रयो
जनाकांक्षायां तदीयानि दंडापेक्षाणि सर्वाणि कार्याणि समुच्चित्य प्राप्नुवंति क्रीते सोम इत्यादिविधेरप्यप्रवृ
त्तौ न तल्लक्षणं प्रवर्त्तते तदा दीक्षाव्यंजकस्य दंडस्य यावद्दीक्षानुवृत्तिदीक्षितेनैव धारणीयतया प्राप्तेः किंतु तदा
नियमविधिलक्षणं प्रवर्त्तते। स्थित्वोच्चैरनवानं कर्त्तव्ये प्रैषानुवचने किंचिदालंबनसौकर्यापेक्षायामनिय

मे नयस्य कस्यचिदालंबनस्याप्राप्तेः तत्राप्यतत्रतद्विधिमात्राश्रवत्वापेक्षयापरिसंख्यालक्षणानुगमनेदोषः
तदंडएवशेषानुवचनेयोजनीयः क्रीतेसोमइतिविधेरप्यश्रवणात्वापेक्षयानियमविधिलक्षणानुगमनेनिरूढ
पशाविवदेहपक्षावपिरीक्षितदंडादन्यएवकश्चिद्दोयोजनीयः नचैतदुपपद्यते। नचोभयमपिविकल्पेनयो
जयितुंशक्यमितिवाच्यं। वस्तुतः क्रीतेसोमइतिविधेः सत्वेनतद्वशान्मंत्रावगतेरर्थत्वेनसिद्धस्यप्रयोजनो
क्तस्यरीक्षितदंडस्यैवतत्रयोजनीयत्वात्। ततश्चस्तत्रतद्विध्यश्रवणात्तिमात्रापेक्षयापरिसंख्यैवकेवलमे
एव्येतितत्रक्रीतेसोमइतिसोमइतिविधेरप्यश्रवणापेक्षयासमापतन्नियमविधिलक्षणसांकर्यमनिष्टमेवा। त
यास्चयोनिषुगीयमानानांक्रतुसाम्नामेकंसामाहरंतीतिस्तोत्रीयमितिविध्यनुसारेणकयोश्चिदृचोरप्य
न्योगानेकर्त्तव्येप्राप्तेयद्योन्यांतदुत्तरयोर्गायतीतिवचनंकुचिदुत्तरयोः प्राप्तस्यैकस्यनियमार्थंमितिन्या
युक्तंतत्रैकांसामेतिविधेरश्रवणेयद्योन्यामितिवचनंक्रतुसाम्नांतत्तद्योनेराद्योत्तरयोरेवप्राप्तस्यार्थमितिग्रस्त
ज्येतनचैतदिष्टंवस्तुतस्तुयोनिगानप्रापकविधिबलाद्यद्योन्यमितिविधानूत्पत्तियोनेरनाद्युत्तरयो
रपिप्राप्तिनियमार्थत्वात्। इदमुपलक्षणंहिशक्यश्रवणविध्याद्यश्रवणापेक्षायामवहननादिविध
यार्थकर्मविधयःप्रसज्येरन्नित्यादीनपिदूषणानिरुद्भोत्स्यतेनितस्माद्यत्नेनप्रथमचरमतावेनान्यथा
विधिनियमपरिसंख्यालक्षणफलसांकर्यंपरेकाने कविध्यश्रवणापेक्षयातत्तल्लक्षणसांकर्यंनयुक्तमनुपपन्नं
मितिसिद्धंविध्यश्रवणापेक्षयैवलक्षणस्योपपादनीयत्वात्। ननुतथासतिनियमपरिसंख्यालक्षणयोर्हि ३५।।

यावत्साप्तदश्यादिशास्त्रेष्वव्याप्तिःस्यादित्युक्तमितिचेत्।। किंतुमंत्रसंग्रहार्थमेकानेकविध्यश्रवणापेक्षायां
हिबलवत्येवनिष्ठानिरूपितत्वात्। तस्मात्पूर्वविधिलक्षणस्यस्वर्गकामवाक्यादव्याप्तिवन्नियमपरिसंख्यालक्षण
योरपितदव्याप्तिरनिवार्यैवप्रतःसतिसन्नमीपत्वेपिनयुक्तइतिचेन्न। किंचाप्राप्तइत्यस्यसतिसन्नमीपत्वे
परिसंख्यानिवर्त्तकत्वेनलब्धत्वइतिदूषणांतरमाह। किंचाप्राप्तेसतीतिप्रत्ययवतिपरिसंख्यानिवृत्तिंनकर्तुं
निमाप्राप्तांनिवृत्तिंघटयतिरवत्वसाध्यत्वकोवाविशेषः। नावाप्राप्तिनिषेधात्मकविधिनिरवव्यापकाव्या
प्तिदुष्टासत्यप्येवंनिषेधश्रुतिमुखपरिसंख्यास्थलेव्याप्तिसक्तिः।।१०।। अप्राप्तेसतीतिविशेषणंपरिसंख्या
निवृत्तिंकर्तुनप्रभवति। यतःपरिसंख्याप्यप्तेनमप्राप्तामितरनिवृत्तिंप्राप्तविषयेविधिरेव। तथाचइ
मामगृह्णन्नूरशनामत्तेत्यश्वनिधानीमादत्तइतिपरिसंख्याविधिः प्राप्तविषयोपिगृह्णन्नरशनांनिवृत्तौमंत्र
मप्राप्तायांतस्यास्तत्प्राप्तिफलकोनवतीतिकर्थंविषयसन्नमीपत्वइवसतिसन्नमीपत्वेतद्व्यावृत्तिरप्राप्तिविशे
षणेनलब्धेन। नद्यपूर्वविधिनःपरिसंख्याविधेरप्राप्तप्राप्तिफलकत्वेस्तिकश्चिद्विशेषः नत्वयमस्तिविशेषः।
यत्परिसंख्याविधोनिवृत्तिरूपस्यानवस्थाप्राप्तस्यप्राप्तिःफलंअपूर्वविधोतुनावस्थेतिनावाप्तिरेवचेहाप्रा
प्तइत्यनेनविवक्षितालोकेप्राप्तिराद्यस्यनिवृत्तिप्रतिनटनाच्चिरेनप्रसिद्धतयानावश्याश्रयोगोपितद्विषय
चलनादितिचेत्। एवंसतिनिषेधात्मकेषुदीक्षितोनजुहोतिसोनपशूनकरोतिनासिराजेषोऽशीनंगृह्णातीत्या
दिसर्वत्रापिपूर्वविधिष्वव्याप्तिःस्यात्। तेषांदीक्षामध्ययज्ञसिराजाद्यप्राप्तपुरुषार्थहोमाज्यभागषोडशानिवृ

साग्निरूपानाच आग्निष्कृत्यकरणात्। नचनिषेधविधयोर्नबंधइतिवाच्यं। दर्शपूर्णमासिकेनाकृतंवदेदितिनिषे
धेसूत्रकृतेवविधेस्यव्यवस्थापितत्वात्। नच्चनुवादप्रतिषेधयोर्विधिर्बलवत्तरस्यव्यवस्थापितंतत्रहितस्यद
र्शपूर्णमासप्रकरणेश्रुतस्यनानृतंवदेदितिनिषेधस्यस्मृतिदृष्टपुरुषार्थनिषेधानुवादत्वमाशंक्यकृत्वेगत्वे
नानृतवदनवर्जनविधिरयंतेनक्रतुमध्येनृतवदनेपुरुषार्थनिषेधातिक्रमान्नप्रत्यवायवत्। कृत्यर्थनिषेधा
तिक्रमात्कृतुवेगुण्यंचबलवत्तीत्युक्तं। इहतुनिषेधप्रतियोगिविधित्वंबलवत्तरूपंप्रतीयतइतिचे
न्नैवं। इहाप्यनुवादप्रतियोगिविधेरेवबलवत्त्वात्। नपूर्वविध्याघुदाहरणेषुविधित्वंसमर्थनायप्राप्याग्नि
विवेचनवद्भावान्नावश्यंविवेचनादर्शनात्। नवनुयाविधिमुख्यप्रवृत्तापूर्वविधीनामेवान्यत्रलक्षणाकारेणकथं
चिद्व्याप्तिपरिहारस्तथाप्युक्तविवक्षायांनिषेधमुख्यप्रवृत्तपरिसंख्यानिव्याप्तिरनिवार्या। नत्वाप्रापत्त्वेनप्रा
पणीयायाइतरनिवृत्तेर्नविरूपत्वात्। यथाशंख्यंतावापणीयामेतिष्टेनपत्नीःसंयाजयंतीति। नत्रप्रायणी
यायाःशाखांतरसमापनविधानान्नतत्रउदीच्यानांसर्वेषामेगात्रनामकरणेप्राप्तेनपत्नीःसयाजयंतीतिवचनं
पत्नीसंयाजानेवनकुर्याद्दर्गांतरेणितुकुर्यादितिपरिसंख्यारूपेणप्रायणीयायोर्मंगांतरप्राप्त्यर्थंयथा
वाशंरवस्मरतोतेजसद्रव्यमुद्धिश्यकरणेसूत्रितंकेशिष्टनोऽस्यस्रुरामध्वृतस्यच। त्रिःसप्तमार्जनाच्छुद्धिर्नतु
कांस्यस्यतापनमितिति। नत्रमार्जनवत्तापनस्यविधानान्नावश्यंसर्वेषांतेजसानांतापनाकरणेप्राप्तेनतु
कांस्यमितिवचनं। कांस्यस्येवतापनंनकार्यमन्यस्यतुकार्यमितिपरिसंख्यारूपेणतेजसांतरेणंस्रुपन

प्राप्त्यर्थंतत्रैवव्याख्यातमपारार्थेणतेजसानांसूर्तिकोच्छिष्टादिकेस्वल्पोपयुक्तेयवचूर्णादिनिरेकविशातिरुखो
मार्जनार्थंबुद्धिर्नतुकांस्यस्यतापनमर्थात्कांस्यव्यतिरिक्तस्यतापनमितिकार्यमितिगम्यतइति। यद्यप्यत्राद्योदाह
रणेवस्तुतःपरिसंख्यानेष्यतेशंख्यंतसंस्थापूर्वपत्नीसंयाजवर्जनंतत्संस्थयोर्विकल्प्यस्यप्राप्तविषयत्वेनत्रिदोषा
याःपरिसंख्यायाश्चपरिहारायतनपत्नीःसंजयंतीतिशंख्यंतसंस्थाविधेरर्थवादःपत्नीसंयाजाननुष्ठानलाघ
वेनतत्प्रशंसार्थइतिशंख्यंतत्रैविकल्प्यःस्यादितिदाशमिकाधिकरणेनिर्णीतत्वात्तथापिपूर्वपक्षरीत्यानु
दाहरणं। यत्रैवंविधेतरदोषत्वेनसंभवतितत्रतदधिकरणपूर्वपक्षरीत्यापरिसंख्यैवावतिष्ठतइतितथानु
तदुदाहरणमिहान्वेषणीयं। अस्मिंश्चाचान्यत्रापिननीवीवस्त्रंधार्यंनन्नूपालैरुत्सवइत्यादिष्वस्मृतिषुयज्ञद
त्तदेवदत्तविष्णुमित्रानोजनीयाऽस्मवेषपिविष्णुमंत्रोनन्नोजनीयइत्यादिलोकव्यवहारेषुचविशेषनिषे
धःशेषान्यनुज्ञापरइतिनिषेधमुखपरिसंख्या-प्रतस्तत्रात्तिव्याप्तिःस्यादेवेतिभावः। एवमप्राप्तविशेषणार्थ
विचारमुखेनलक्षणस्यदोषादर्शिताः। प्रथात्यंतविशेषणार्थविचारमुखेनापिलक्षणस्यदोषानुदर्शयंति। येना
तिव्याप्तिनंगःकिलनियमविधौकिंतदात्यंतिकत्वंसर्वेदिक्षानुवर्तियदिपुनरुदिताव्याप्तयःस्मुर्विकल्पे। प्राप्तो
पेक्षेदपाप्तिपक्षेपुनरुक्तहचिच्चारितार्थ्यंजनतःस्यूयंतेसार्वकाम्यप्रकृतिषुविधयस्तेषुचाव्याप्तयःस्युः॥११॥ ये
नविशेषणेननियमविधौलक्षणस्यात्तिव्याप्तिनिरासोनिमत्तस्तदप्राप्तेरात्यंतिकत्वेकिंनामयद्युच्चेतसर्वेदि
क्षानुवर्तिरप्राप्तेरात्यंतिकत्वं। प्रवधोलस्यचनसर्वेषुव्रीहिषुप्रप्राप्तिरूपेषुचिदर्शपूर्णमासप्रयोगेतेषुव्रीहिष्व

वधानस्यस्वत एवप्राप्तेरन्येषुविहितनस्यप्राप्तिस्तेष्वेवतद्प्राप्तिसत्वादिति। एवंतर्हिप्रथमस्त्रोकेदुर्विनाद्या
स्रयःप्राक्समाहिताःपुनरपिविकल्पमुत्थेनोन्नयेयुस्तथाहिसर्वेद्रव्यानुरक्तिरित्यत्रोद्देश्यपदेनप्राप्यमाणोद्दे
श्यंविवक्षितंप्रकृतविध्युद्देश्यंवाप्राप्तेविषयसप्तमीपक्षेप्राप्तिवैकृतात्माद्विधेयव्याप्तिर्विनायेसतिसप्त
मीपक्षेप्राप्तिनाप्रतीतविध्यव्याप्तेरप्रयुनरुन्मज्जनापातःश्येनचित्तेचिन्वीतस्वर्गकामइत्यादिवाक्यैःस्वस्योद्देश्ये
षुस्वर्गादिषुश्येनाकृत्यादिगुणानांप्राप्तौसत्यामेवस्वर्गाद्युद्देशेनतेषामनुष्ठानंवैकृतप्रयोगमध्येपरंनप्राप्नुवि
तिविकृतिषुप्रयाजादिपुनर्विधीनांतत्रापूर्वफलमित्युपेयतेएवमप्रतीतविध्युद्देश्येषुदाक्षायणैर्हिरण्यामयनिकेषुप्रा ॥३१॥
द्यद्वितीयेषुहःसुप्राप्तानामेवाग्नेयत्वानांतद्विकृतिषुप्राप्तिर्विधिफलमित्युपेयते।तत्रविकृतिषुप्रापणीयानांश्येनेना
दिगुणानांस्वस्योद्देश्येषुस्वर्गादिषुप्राप्तानांचविध्यन्वितोद्देश्येषुदाक्षायणैर्हिरण्यामयनिकेषुहःस्वनुष्ठानेकस्मि
न्नस्तिकर्तव्यतासावर्त्तिकीसमर्प्यते। अपिचोद्देश्यैकदेशेप्राप्तिमतोपितदेकदेशांतरेचरितार्थाःविधयोदृश्यंते
यथाएकस्मैवाग्नेयस्यक्रतवःकामायाधीयतेसर्वेज्योतिष्टोमसर्वज्योतिर्दर्शपूर्णमासाविति। अत्रज्योति
ष्टोमदर्शपूर्णमासानांस्वर्गार्थत्वंप्राप्तिस्तिर्वाधिनाप्राप्तमितिफलांतरेष्वेवविधिचारितार्थ्यंतथावानुदृश्य
स्त्रैधातवंदुग्धान्विनइतितंदुलदधिप्लुतानांपूर्वदेवतोपनयोवक्ष्यमाणदेवतान्योविनागोवामध्यमाध्वर्यु
वाक्योक्तेषांदेवतांतरविधानेनैवप्राप्तेरुपांशुयाजाज्यएवविधिचारितार्थ्यं। तथाहिविएतंप्रजयापशुभिर
द्रयंतिवर्द्धयत्यस्यक्षत्रंयोयस्यहविर्निरुप्तंपुरस्तांछेदमाज्यंदोहमाज्यंदोहइत्यत्रत्रैधातवंदुग्धान्विनइतिप्रथम ॥३१॥

प्रनयेत्रेपुरोडाशंमेषाकपालंकुर्याद्येस्थविष्ठास्तानिंद्रायत्रधात्रेदधिरूपेणिष्टास्तान्विस्रंसेषिणिविशायप्र
तिचरुमितिश्रूयते। अत्रचनुर्द्दर्शमासावास्याक्रोत्यादरोपिक्रमंहृतवत्तस्तत्रापिक्तविधानेत्रैधातवंदुग्धान्वि
नइतितंदुलानांमध्यमादिलावेनत्रैधाविनागोनविधीयतेयेमध्यमाद्यास्तेवाक्यैस्तेषांद्रव्यैः। किंतुसर्वे
षांदर्शिकिंहविषांपूर्वदेवतान्योपनयोविधीयते। दधिनइतिप्लुतेत्रयमर्थोविगम्यतेयानिसंयुक्तानितानि
दधिनइति। तंदुलादीनिहवींषिचदेवताभिःसंयुक्तानि। अतस्तंदुलशष्टोविनागकर्मत्वेनार्थप्राप्तदार्शिकिंहवि
र्मात्रोपलक्षकइतितेषांपूर्वदेवतापनयोविधीयतइतियुक्तं। अथवामनुःपुत्रेभ्योदायंव्यभजदितिन्यायेनद
र्शनादिहदार्शिकिंहविषोवक्ष्यमाणदात्रादिगुणकाग्न्यादिदेवतान्योविनइनंविधीयतेपूर्वदेवतापनयस्त्व
र्थसिद्धइत्येवमस्यवाक्यस्यार्थद्वयंनाभ्यदुष्टटीकयोर्दर्शितंतत्रार्थद्वयेपितंदुलदधिष्टतेषुनविधेयाश्रितार्थं
देवतांतरसंयोजनेनपूर्वदेवतापनयस्यविशेषतोविनइनेनसामान्यविनागस्याप्यर्थप्राप्तत्वात्। किंतुतंदुल
शष्टेनदर्शिकिंहविर्मात्रोपलक्षकेणलक्षमाणेउपांशुयाजाज्येतस्यचार्थतउपांशुयाजाज्यस्याग्नेयदेवतांतर
संयोजनानावेनपूर्वदेवतापनयस्यसामान्यविनइनस्यचार्थप्राप्तत्वात्। अतएवपूर्वदेवपनयनपक्षे
उपांशुयाजाज्यस्यपूर्वदेवतायाअपनयात्देवतांतरस्यचाविधानात्देवतांतरेणयष्टव्यमेवकेवलउपांशु
याजस्यलोपः। सामान्यविनइनपक्षेउपांशुयाजाज्यस्यापिसामान्येनवक्ष्यमाणदेवतान्योनिर्द्दिष्टत्वादग्नेयदेवता
तरविशेषस्यचानिर्द्देशावक्ष्यमाणत्वःसर्वान्योदेवतान्योविनइनेनप्रेज्यसानव्यमितिनाभ्यदुष्टटीकाद

योरुपांशुयाजेवचनाद्यथाप्रकृतीत्येतदधिकरणेबह्वृचब्राह्मणानुसारेणामावास्यायामुपांशुयाजसत्ता
मभ्युपेत्यनिरूपितं। ननुतंदुलश्रुतसान्नाय्येष्वपिपूर्वदेवतापनयसामान्यविभागोनार्थसिद्धौत्रेधातंदु
लानित्येतत्विध्यभावेदार्शिकहविषांप्रकृतदेवतातिरिक्तदेवताविशेषाकांक्षाविरहेणमध्यमादिवाक्यानि
तेषांपूर्वदेवताविशेषसंयोजनपराणीत्यत्रनिर्णायकाभावात्। नहितदामध्यमादिशब्दानांप्रकृततंदुलादि
परत्वेनियामकमस्तीतिचेत्। न। यच्छब्दोपबंधबलात्तंदुलानांप्रकृतानांग्रहणंतत्समभिव्याहारादधिश्रुत
योरपिप्राकृतयोर्ग्रहणमित्युपपत्तेः॥ नचापनीतपूर्वदेवतानांतेषांदेवताकांक्षाविरहेणासंयोजनानुप
पत्तिः। पूर्वदेवतापनयाकांक्षाविरहेपितदपनयवद्देवतांतरसंयोजनस्याकांक्षाविरहेपितत्संयोजनव
चनबलादुपपत्तेः। सामान्यतोविभजनपक्षेविनैवपूर्वदेवतापनयंदेवतांतरसंयोजनस्यतत एवपू
र्वदेवतापनयस्यार्थसिद्धतायाश्चसंप्रतिपत्तेश्च। अतस्त्रेधातंदुलानितिविधेरप्युद्देश्यैकदेशएवचा
रितार्थ्यं। तस्मात्सर्वोद्देश्यानुवृत्तप्राप्तिरहितेषुदाहृतविधिष्वव्याप्तिःस्यादित्यर्थः। स्यादेतत्सर्वोद्देश्या
नुवृत्तिरिहनसर्वासूद्देश्यव्यक्तिष्वप्राप्तेरनुवृत्तिर्विवक्षिता। किंत्वेकस्यामप्युद्देश्यव्यक्तौसर्वात्मनानुवृ
त्तिस्तद्व्यापित्वद्रूपा। नचैवंसतिसार्वकाम्यविध्यादिष्वव्याप्तिः। तेषुस्वर्गातिरिक्तफलोपांशुयाजद्रव्यादि
रूपकिंचिदुद्देश्यव्यापकाप्राप्तेःसत्वात्। नापिनियमव्यावृत्त्यलाभेनियमविधौक्वचिदप्युद्देश्येव्यापिका
याश्चप्राप्तेरभावात्। सर्वेष्वपिदार्शपूर्णमासीकेषुव्रीहिष्वाक्षेपादहवेनस्यपाक्षिकप्राप्तिसत्वात्। न

हिव्रीहीनवहंतीतिनियमविध्यभावेकेषुचिद्व्रीहिष्ववहननंकेषुचिद्विदलनादिकंचव्यवस्थितमाक्षेपतः
प्राप्यतेयेनक्वचिदप्युद्देश्येतदप्राप्तिर्व्यापिकास्यात्। किंतुसर्वेष्वपिव्रीहिष्ववहनेनवावैतुष्यंकार्यंविदलना
दिनावेतितदुभयमपिपक्षेप्राप्यते। नचैकत्रोभयानुष्ठानस्यविरुद्धत्वादुभयोःप्राप्तिर्नास्तीतिशंकनीयं।
नहिप्राप्तिर्नामानुष्ठानमेवतथासतिक्वचिद्दर्शपूर्णमासप्रयोगेविदलनस्याप्यनुष्ठानेनियमविधिवि
रोधापत्तेः। किंतुनियमविध्यभावेलोकसिद्धवैतुष्यकरणत्वात्तदर्थमवहननंविदलनादिकंवानुष्ठीयेते
त्येवमनुष्ठानतर्केनमात्रंप्राप्तिः तच्चैकत्रापिनविरुद्धंनह्यविरोधेपिनियमविध्यभावेक्वचित्प्रयोगेवहननं
प्रयोगांतरेविदलनादिकंचानुष्ठीयेतेत्येवमवितर्कःप्रवर्त्ततेइतिनियंतुंशक्यतेकंचित्प्रयोगविशेषमे
वाधिकृत्यनियमशास्त्राभावेइहावहनंविदलनादिकंचानुष्ठीयेतेत्येवमपितर्कप्रवृत्तिसंभवात्। त
स्मादुक्तविवक्षायांनकश्चिद्दोषइत्यतआह। उद्देश्यव्यापिकासायदिभवतितदाप्यादिमाव्याप्तिबंधः॥
स्यादव्याप्तिश्चगावामयनिकषडहेपृष्ठसाम्नोविधाने। अन्यार्थप्रापणोद्यन्नियमरहणयोरप्यतिव्याप्ति
रिच्छंतश्चत्रैकालिकत्वंनतुविधिरपवादापवादस्तथास्यात्॥१२॥ एवंविविक्षायामपिप्रथमश्लोको
क्ताग्निविध्यादव्याप्तिःपुनरुन्मज्जनरूपःप्रागुक्तदोषःस्यादेवातदुदाहरणेषुक्वचिदपितत्तदुद्देश्येप्राप्ते
रभावात्। अन्यत्रचाव्याप्तिरधिकास्यात्। तथाहिद्वादशाहेपृष्ठ्यःषडहउत्पन्नःसचक्रमेणरथंतरबृहद्वैरूपवै
राजशाक्वररैवताख्यपृष्ठस्तोत्रसाधनसामवतांषण्णामह्नांसहमाहारगवामयनेपुनःश्रूयतेपृष्ठःषड

शाक्व~ ह्नां~

होबृहद्रथंतरसामाकार्य इति। तेन गवामयनिकषडहस्य बृहद्रथंतर एव पृष्ठसामनी इति वैरूपादीनि
निवर्त्तंते। ततश्च षडहोद्देशेन बृहद्रथंतरविधौ आद्यस्याह्नो रथंतरसामत्वं द्वितीयस्य बृहत्सामत्वं च द्वादशा
॥३९॥ हिकषडहे कृप्तमिहापि प्राप्तमित्युद्देश्यव्यापकाप्राप्तेरभावादव्याप्तिः। नन्विहैकैकस्याह्नो बृहद्रथंतरसामत्वं वि
धीयते संसच उभे कुर्यात्। गोसव उभे कुर्यादित्यादौ यथा। तत्तु क्वचिदप्यहनि न प्राप्तमिति चेत् न प्रकृतौ बृ
हद्रथंतरयोः परस्य नैरपेक्ष्येण पृष्ठस्तोत्रसाधनत्वात्तथैव प्राकृतनैरपेक्ष्याबाधेन क्वचित् बृहत् क्वचिद्रथं
तरमिति विधानोपपत्तौ तद्बाधनायोगात्। न च वाच्यं बृहच्च रथंतरं च बृहद्रथंतरे सामनी अस्येति बृह
द्रथंतरसामेति द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिस्ततश्च द्वंद्वावगतसाहित्यबलादेकैकस्याह्न उभयसामत्वं विधेयमि
त्यत्रत्यैव द्वंद्वसामास्यसंबृहत्सामास्य रथंतरसामास्येत्यनेकपदबहुव्रीहिस्वीकारसंभवात्। न च द्वंद्वत
त्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनमिति कात्यायनवचनादिह द्वंद्वसमासो नियत इति वाच्यं। यत्र द्वं
द्वतत्पुरुषयोः सतोरन्यच्छब्दरूपमसतोश्चान्यद्भवति तत्र समासकृतरूपनियमार्थं तद्वार्त्तिकप्रवृत्तेः। य
था वाक्त्वचप्रियः पंचगवधन इति। अत्र हि द्वंद्वतत्पुरुषयोरकरणे द्वंद्वाच्च दषहांतात्समाहार इति गोरत
द्वितलुकीति च समासांतप्रत्यययोरप्राप्तेर्वाक्त्वक्प्रियः पंचगोधन इरूपं सिध्येत्। इह तु द्वंद्वापि रूपस्या ॥३९॥
न्नेदान्यायतोर्थे निर्णेतव्ये प्रत्येकप्रापिचोदकानुग्रहायानेकपदबहुव्रीह्याश्रयणमेव युक्तं॥ यद्यपि द्वंद्वगर्भ
एवात्र बहुव्रीहिः स्यात्तथापि प्रकृतितः प्राप्तनैरपेक्ष्यं न बाधितव्यं षडहापेक्षया साहित्यस्यार्थप्राप्तस्य तद्वि

५ पाठक्रमादाद्यस्याह्नो बृहद्द्वितीयस्य रथंतरमित्यनेन क्रमेण बृहद्रथंतरसाम ५

षयत्वोपपत्तेः। अन्यथा बृहद्रथंतरयोः षडहसंबंधस्य तयोरेकैकस्मिन्नेवाहनि साहित्यस्य च विधेयत्वे
बृहद्रथंतरे एवास्य षडहस्य सामनी ते चैकस्मिन्नहनि परस्परसहिते कर्त्तव्ये इत्यनेकार्थविधानेन वाक्य
भेदप्रसंगात्। न ह्यत्र संसवादिवच्चोदकप्राप्तयोर्बृहद्रथंतरयोः साहित्यमात्रविधानं शक्यं तृतीयादिष्वहस्सु
तयोरपि प्रापणीयत्वात्। तस्मादिह नोभयसामत्वविधानम्। तथैव च व्यवस्थापितं पृष्ठस्य युगपद्विधेरेका
हवद्विसामत्वमिति दाशमिकाधिकरणे। नन्वस्त्वेकैकस्याह्न एकैकसामविधानं तथापि बृहद्रथंतरसामे ति
त्वं विधेयं तत्तु क्वचिदपि न प्राप्तमित्युद्देश्यव्यापिकां प्राप्तिरस्तीति चेत्। न। प्राकृतप्राप्त्यबाधेनाद्यस्याह्नो रथं
तरं द्वितीयस्य बृहदित्यनेन क्रमेण विधाने संभवत्यल्पाक्षरपूर्वनिर्देशार्थतयान्यथासिध्येन बृहद्रथं चूत८
तरपाठक्रमेण प्रकृतिप्राप्तबाधनायोगात्। जगतीवैछंदांसि प्रत्यवरोहंति आग्रयणं गृहा बृहत्पृष्ठा
नीति गवामयनस्योत्तरे पक्षसि षाडहिकस्य पंचमस्याह्नो बृहत्पृष्ठत्वलिंगेनाद्यस्य रथंतरं द्वितीयस्य
बृहदित्यादिक्रमेस्यैव निर्णयाच्च। बृहद्रथंतरसामाकार्य इत्यादिविधयो हि गवामयनस्य पूर्वस्मिन्पक्ष
स्यवांतरप्रकरणे न निविशंते पूर्वस्मिन्पक्षस्यनुष्ठिताश्च छंदोनीकपृष्ठसामस्तोमगणा उत्तरे पक्षसि प्रा
तिस्थैलोनानुष्ठेयाः प्रत्यवरोहिणो मासा भवंति। उत्तरे पक्षस्यावृता गणा इत्यादिदर्शनात्। ततश्च यदि
पूर्वस्मिन्पक्षस्य युग्मस्याह्नो रथंतरं युग्मस्य बृहदिति नियमः स्यात्तदैवोत्तरे पक्षस्य युग्मस्य पंचमस्याह्नो
बृहत्पृष्ठतादर्शनमुपपद्यते तस्माद्बृहद्रथंतरसामाकार्य इत्यत्राद्यस्याह्नो रथंतरं द्वितीयस्य बृहदित्यादि

क्रमेणैव षडहोद्देशेनवह्रूयांतरेसामवंविधीयतेतस्यचषडहरूपोद्देशव्याप्तिकाप्राप्तिर्नास्तीति प्रत्या
प्तिरनिवार्या। अपिचयैर्विधिभिःस्वोद्देश्येविधेयस्याप्राप्तस्यप्राप्तेर्विधेयमाणमपितत्प्राप्तावतिविशेषक
रत्वादन्यार्थत्वंवाच्यमितितेनकस्यचित्प्राप्तेर्नियमनंपरिवर्जनंवासमुद्देतितेषांनवमक्रतोकावतारिको
द्वादशानांमध्येयावन्न्यूनप्राप्तेर्घान्नियमपरिवर्जनेविधेसामान्यास्तुवीतयदित्यंतरसामासोमस्यादि
तितयोर्विधोरतिव्याप्तिरप्येवंस्यात्। विषयस्तुध्यूनमन्यदपिनियमविधिरूपमतिव्याप्तिस्खलनमुद्रा
द्रियतेत्रजापतिर्वाइदमेकआसीदित्यादिनाप्रजापतिसृष्टान्निवाख्यादित्योस्तन्त्रेणवेदानांप्रशंसयो
पक्रम्यश्रूयतेतस्माद्ऋच्चैवाधीयतेउपांशुयजुषाउच्चैस्सामेति। अत्रोपक्रमेवेदानांप्रशंसायावेदवि
षयेविधिर्धास्यतइत्यवगम्यतदनुरोधेनऋगादिशब्दाऋगादिप्रायऋग्वेदादिपराःतेनैवयान्यऋग्वे
देनयत्क्रियतेविधीयतेतदृच्चैर्नित्यादिप्रकारेणऋग्वेदादिविधेयकर्मोद्देशेनोच्चैस्त्वादिविधेयद्र
व्यविशिष्टमुपक्रमाधिकरणेकर्मसुचसाक्षान्निवेशानुच्चैस्त्वादयोनलभ्यन्ते। अतस्तेस्तदंगमंत्रेष्ववतरंती
त्यृग्वेदादिविधेयकमंगिमंत्राणांमनियतस्वरप्राप्तेःस्वरविशेषनियमार्थाएतेविधयःपर्यवस्यंतित
त्रश्नेतेषुविधिषुविधेयानामुच्चैस्त्वादीनांपाप्तिकाम्यविषयेषुमंत्रेषुपाप्तिकप्राप्तिसत्वेपुद्देश्ये ॥४०॥
षुकर्मस्वकथमपिप्राप्तानावान्तेष्वपिचतत्रैवस्यादिव्याप्तिःस्यात्। ननुकर्मोद्देशेनोच्चैस्त्वादिविध
योप्राप्तविषयत्वात्पूर्वविधयएवयुक्ता। रूपमतिव्याप्तिरितिचेदुच्यते। यत्रयल्लक्षणनेयस्यविधेः

फलंतत्रतदनुष्ठानप्राप्यप्राप्तिविवेचनेनैवनियमापूर्वविधित्वंवक्तव्यंकार्यं। नतुयत्रयच्छेषत्वंविधि
बोध्यंतस्यतच्छेषत्वप्राप्यप्राप्तिविवेचनेनातथात्वंवाघातगतापूर्वीयद्रव्यशेषत्वाप्राप्यातद्विधेरप्यपूर्व
विधित्वप्रसंगात्। नहितत्रोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनाप्राप्तिरिहोद्देश्यस्वरूपेणवाप्राप्तिरितेतावतालक्षि
द्विशेषोक्तिविवक्षितरूपत्वेनात्यंताप्राप्तेरुभयत्राप्यवशिष्टत्वात्। नचकेनापिरूपेणाप्राप्यत्वावश्यंवात्र
लाप्राप्तिःस्वर्गादिगतयागकार्यत्वादेरविशेषात्सामान्यतोदृष्टानुमानात्प्राप्तिसंभवेनतत्रापूर्वविधित्वावापत्तेः तः
लतश्चयथापूर्वीयोद्देशेनावघातविधानेपिद्रव्यावघातानुष्ठानमेवविधेः। फलंतत्रुपक्षेप्राप्यतद्
तिनियमविधिराश्रितःएवमिहऋग्वेदादिविधेयकमेद्देशेनस्वरविशेषविधानेपितदंगमंत्रेषुस्व
रविशेषानुष्ठानमेवविधेःफलंतत्रुपक्षेप्राप्यतद्तिनियमविधिरेवाश्रयितुंयुक्तःअनेनैवन्यायेनपूर्वो
राङ्गलविध्योरपिनियमपरिसंख्यामुपपादनीये। ननुगुणमुख्यव्यतिक्रमेतदर्थत्वान्मुख्येनवेदसंयोग
स्यधिकरणेनाप्यकारेणयाजुर्वैदिकसाधनस्याधानस्यसामवेदेद्वारंवंतीयमंगंविधित्संतत्रद्वार
वंतीयस्यकिंस्वविधिनिबंधनंसामवैदिकमुच्चैस्त्वंकार्यमुतप्रधानविधिनिबंधनंयाजुर्वैदिकमुपांशुत्व
मितिसंदेहेप्रधानविधिनाबंधनस्वरस्यप्रधानैकवाक्यतापेक्षित्वेनविलंबितत्वात्तदनपेक्षतयाशु ॥४१॥
प्रतीयमानमुच्चैस्त्वंकार्यमितिप्राप्याघातितेविलंबितप्रतीतिक्रमप्युपांशुत्वंप्रधानधर्मत्वाद्गुणीयःप्रधा
नेसाक्षान्निवेशमलभमानतयांगावलंबीसंभवंहितत्प्रधानस्यैवधर्मःप्रतीयंगधर्ममुच्चैस्त्वंबाधित्वा

प्रधानधर्मरूपांशुहंकार्यमन्यच्चाप्रधानवैगुण्यापत्तेरिति। एवंचप्रधानकर्मोद्देशेनस्वरविशेषवि
धानानांकेषांचिदंगमंत्रेष्वनियतस्वरप्राप्तिमनुप्रधानस्वरनियमश्चंत्रफलंकिंनुनियतस्वविधानि
बंधनस्वरप्राप्तिमनुवादंवंतीयादिषुतद्व्यावर्त्तनेनाप्तप्रधानस्वरप्रापणमपिफलंप्रतीयतेपूर्वविधेर्
युक्तमितिचेत्। अस्तुनामैवंतथाप्यनियतस्वरप्राप्तिमन्मंत्रांशेनियमविधित्वमपिवक्तव्यंविनिगमना
विरहादित्यतिव्याप्तिरनिवार्यैव। नह्यवहंनेनियमविधीरेवनपरिसंख्येत्यत्रावहंनेनियमस्यविरलमा
दिनिवर्त्तिप्रत्युपजीव्यत्वमिवरप्राप्तानामंत्रेविधिःपरिसंख्येवनेनियमविधिरित्यत्रगर्दभरशनानि
वर्त्तेरन्नजस्यत्वमिवचेहविधिरेवनेनियमइत्यत्रकिंचिद्विनिगमकमस्तिइहतयोरुपजीव्योपजीवक
भावाभावावतुल्ययोरप्यनन्यजस्यत्वाच्च। नचैकस्मैवविषयत्वेदेविधिनियमरूपैकश्चिद्दोषः। विधिवै
रूप्यात्तावेनपूर्वश्लोकोक्तसर्वकाम्यादिवाक्यानांविध्यनुवादरूपत्ववदेतेषांविधिनियमरूपत्वस्या
युपपत्तेः। प्रतएवश्रुत्याश्रयविषयत्वेनैयमपरिसंख्यानांसंकरोदर्शितः। स्यादेतन्नाभूत्सर्वेषूद्देश्येष्व
नुवृत्तिरूपावासर्वान्मनाश्चिदप्युद्देश्येनुवृत्तिरूपावासर्वोद्देश्यानुवृत्तिरात्यंतिकत्वंनैकालिकंतुत्रि
कालायामग्नेरिति। चेदेवंसति प्रपनादापूर्वाद्विधिर्नस्यात्। तस्यप्राप्तोधोदित
पुनःप्रख्यर्थत्वात्। तथाहिलक्ष्मलचरोःश्रपणंश्रूयतेघृतेश्रपयतीतीतेनपूर्वंश्रपणंविधीयतेकिंतुहा
र्शपूर्णमासिकश्रपणंविच्छिनत्तिरूपजयोजनाभावात्। निवर्त्तमानंप्रतिप्रसूयतेप्रतःप्राकृताश्रपणधर्माः

कर्त्तव्याइतिस्थापितंदशमे। ननुतत्रप्रतिप्रसवरूपस्यश्रपणविधेरपूर्वविधित्वेनास्तीसंगृहीतंदुष्टीरा
यांतस्मात्सांतरंनैतदपूर्वविधित्वेषतःप्रतिप्रसवमाचेतुलाघवादिहैवंवरमिति। सत्यमुक्तंतस्यश्रप
णांतरंनविधेयमत्यंतमबुद्धिस्थस्यविधोतस्यबुध्यारोहणकल्पनागौरवात्किंतुचोदकानीतनयास्वत एव
बुध्यारूढमर्थान्नावान्निवर्त्तमानंप्राकृतमेवश्रपणंविधेयमित्यत्रतात्पर्येनतुप्रतिप्रसवविधिर्नपूर्ववि
धिरित्यत्रतात्पर्यंतदत्रावेश्रपणस्यापोदितस्यप्राप्यसंनवेनतस्यापूर्वविधंतनयौचित्यात्। प्रन्यथा
नियमपरिसंख्यानंतर्हूतस्यविधंतरत्वापत्त्याविधित्रैविध्यप्रसंगात्। एवंपूषाप्रविष्टनागइतिपौ
ष्णचरोचोदकतःप्राप्तौप्राकृतस्यपेषणस्याप्रयोजनान्नावान्निवर्त्तमानस्यविधिरपिप्रतिप्रसवविधिः।
एतादृशःप्राप्तस्यापवादेप्रसक्तेतदपवादार्थोविधयः एतेषुप्राधूप्राप्तिसत्वात्रैकालिकाग्निर्नी
स्तीत्यप्राप्तिः। केचित्पुनः प्रसक्तप्राग्निकस्यप्राग्नेयादेप्रसक्तेसतिविधयः प्रपवर्हिषःप्रयाजान्यजतिप्र
पवर्हिषोनुयाजान्यजतीत्यादयः। तथाहि प्रवृत्तस्तावद्गार्हपत्येयदपूर्वः तत्राप्यस्तुमंत्रावाज्यभागौ
यजतीत्याज्यभागपुनःश्रवणेनावघ्रत्यप्रयोगविधेःस्तूपोपकारप्राप्ततदाज्यभागनेरकांक्षितयाचोदक
स्यकल्पनायोगात्। नचतदप्यशक्योपेतस्याप्यमेयस्यमोऽग्नेवीहित्यादियाज्यानुवाक्यामंत्रद्वयस्यविधाना
र्थंलिंगक्रमाभ्यामेवमंत्रप्राप्तौतदनुवादेनतस्याज्यभागविधिपरत्वात्। एवंवाज्यभागविधिनाचोदक
स्यनाप्रतिबंधेनतनःप्रसक्तायांप्रयाजादिप्राप्तौनिवारितायांबर्हिर्व्यतिरिक्तप्रयाजादिप्राप्यर्थमपवर्हिषइत्ने

अवणं। एनादृशेषुनियमविध्यन्तावेवहननविच्छेदादिनामाक्षेपादिवापूर्वनापराङ्गप्राप्तागादिविध्यन्तावेव
याज्ञारीनांचोदकात्प्राप्तिर्नवेदितिनवमेऽप्यप्राप्तप्राप्तावाद्व्याप्तिः। एवमग्नयेत्वाग्नयेजुष्टंनियुनज्मीत्यादिविधिष्वप्यव्याप्तिः दर्शितंहिनवमश्लोकावतारिकायामग्नयेत्वाग्नयेजुष्टमित्यादिविधेरपवादा
पवादत्वं। तस्मान्नैकाग्निकत्वमात्रंनिरङ्गमित्यपिनयुक्तमितिन्यायः। ननुतर्ह्यपाग्निकत्वमात्रंनिरङ्गम
स्तुयुज्यतेचनियमविधिव्याहत्यर्थस्यतस्यतथानिर्वचनंनियमः पाग्निकेसतिनित्यविधिलक्षणा
दित्याशंक्याह॥ युज्येतापाग्निकत्वंतदितियदिनिरङ्गेतत्तत्प्राकृतंप्राप्ताकिंभीरितत्वंकथितंदधिका ॥ ४२ ॥
व्याप्तिदुष्टंनयुक्तं॥ त्यक्तावच्छेदनेदंतदितिनुनियमातिप्रसक्तानिरास्यंतन्नोपायांतरंतद्विरहइतितयो
र्घस्यवच्छेदनेदः॥१३॥ युज्येतनर्थानिर्वचनंयदितत्प्रतियोगिपाग्निकत्वंनिरङ्गेणप्राप्तिशबलत्वंपाग्निक
त्वमितिनयुक्तंपूर्वश्लोकयोरप्रतिपत्तिः सार्वकाम्यादिविधिषुबहुदृश्यंतरसामप्रविधौचाव्याप्तिप्रसक्तो धि
क्काग्निः प्राग्दाहात्तेषूपदेशात्तेशास्त्रेऽप्रसूतिविरहतिसाधारणेषुवाहवाहिकगावामग्निकाग्रतायज्ञ ॥ ४३ ॥
जागरस्वरविधिष्वव्याप्तिश्चाक्रांतत्वात्। स्यादेतदवच्छेदनेदंविनाप्राप्तिशबलत्वमप्राप्तेः पाग्निकत्वंसार्व
काम्यादिविधिषुस्वर्गाद्यवच्छेदेनप्राप्तिस्तदितरफलाद्यविच्छेदेनाप्राप्तिरित्यवच्छेदनेदंसत्वान्नाव्याप्ति
रितिचेदेवं। एवंहिविशेषणफलंनियमविधिव्यावर्त्तनंनलभ्यते। एकाग्निन्यपिश्रीद्यादिद्रव्येवहना
रीनामुपायांतरप्राप्तेवच्छेदेनाप्राप्तिस्तद्विरहावच्छेदेनप्राप्तिरितिप्राप्यप्राप्तोरवच्छेदनेदंसत्वादित्यर्थः॥

ननुतर्ह्यविच्छेदनेदेउपायांतरप्राप्तितद्विरहान्नित्यत्वंविशेषणंनिवेश्यतेतथाचोपायांतरप्राप्तितद्विरहान्नि
त्यावच्छेदनेदंविनाप्राप्तिशबलत्वंपाग्निकत्वमितिपर्यवसानादपाग्निकत्वविशेषणेनावहननादिनियमवि
धिव्यावृत्तिजानः तत्रानिरङ्गपाग्निकत्वसत्वात्। सार्वकाम्यादिविध्यनुगमश्चतत्रोपायांतरप्राप्तितद्विर
हान्नित्यस्वर्गत्वंतदितरफलत्वाद्यवच्छेदनेदंनैवप्राप्यप्राप्योःकरंवित्तयानिरङ्गपाग्निकत्वान्नावसत्वादतो
नात्रकाग्निदोषइत्याशंक्याह। तद्धिनत्वंनिवेश्यंयदिश्रुतत्वावच्छेदनेदंततोनव्याहतिः कार्यशेषेऽपनुगमन
वहत्संज्ञितायानित्यायेस्थानेवैकाग्निकोक्तिःक्रियतइतिमतंयद्युपायांतराणंतद्वाच्यंपाग्निकत्वव्यतिकररहि
तंकिंनुवैकाग्निकत्वं॥१४॥ एवंविवक्षयाउपायविषयेनियमविधिव्यावृत्तिज्ञानेपिकार्यादिविषयतद्व्यावृत्तिर्न
लभ्यतेतथाहियद्योन्यांतदुत्तरयोर्ग्रहयतीतिविधियोनिसमछंदस्कयोरुत्तरयोर्नियमार्थइत्युपपादितंनवमश्लो
कावतारिकायां। अन्येचकार्यनियमएवऋचोःसामसंस्कार्ययोःतत्कार्यत्वात्। ततश्चान्योपायांतरप्राप्तितद्वि
रहान्नित्यकार्यांतरप्राप्तितद्विरहरूपावच्छेदनेदंनैवप्राप्तिशबलत्वमितिविशेषणेनावत्रयुक्तविशिष्टाभाव
रूपापाग्निकत्वमत्रास्तेनविशेषणेनास्यव्यावृत्तिर्नलभ्यतइतितन्नातिव्याप्तिःस्यात्तथाप्रतीत्यानिरङ्गेवि
काग्नितस्यषोडशिग्रहस्योत्तरेहनद्विरात्रस्यग्रहतइतिविहितविशेषेनियमोप्युपायद्वयप्राप्तोनियमोन
नवति। षोडशीग्रहान्नावेपिकतोरवैगुण्येषोडशीग्रहोपदेशोनिरर्थकस्यादितिततसार्थक्यायषोडशिग्रह
साध्यतयाकल्पनीयफलकत्वमितिन्यायस्योपायांतरलाभात्। अनस्तत्रापिपूर्ववदतिव्याप्तिःस्यात्। ननु

नुपेयादिति नानुगमननियमेकदाचिदतायनिच्छया-अनुपगमनमपि प्राप्नुयादिति तदर्थमुक्तेऽनुपगमनस्योपगमनसाध्यपुत्रोत्पादनेऽन्यस्मिन्नुपायांतरत्वान्नावहतिव्याप्तिः स्पष्टैव। तथा ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र
छंदसवतिरर्थांतरंप्रकृतवतीतिन्यायेनार्थांतरसाधनेकेप्रकृतेद्वेस्तोत्रेविहिते नयोः स्तुतशस्त्राधिकरणन्याये
नादृष्टार्थतयाश्रयाज्ञानुयाजवद्भिन्नकार्ययोरपिवचनबलाद्विकल्पोननुव्रीहीयवादिवदेककार्यत्वात्। अ
नएवन्नीहिधर्माणामनवघातादीनांयेवीहिवहकर्माणंवहतीप्रस्तूयमानेमनुमंत्रणसाध्यायेत्यादिनाविहितानांरथांतरेनारथंतरधर्माणंरथंतरेप्रस्तूयमाने नेत्रे संमीलयेदित्यादिनाविहितानांवहतिवानसंकरः। नचैतदेककार्यत्वादविभागः स्यादितिनावमीकाधिकरणेप्रपंचेनव्यवस्थापितं। ज्योतिष्टोमविदितिषुचोपहव्यादिषु
वहत्प्रकृतिनियमः। श्रूयतेतत्रापितत्कार्यमदृष्टंप्रतिरथंतरप्रकृतस्कोपायांतरस्यान्नावहतिव्याप्तिस्यादृ
तत्। उपायांतरस्थानेवैकल्पिकविशेषणंनिवेशयिष्यामः। तथाचवैकल्पिकप्राप्तिर्वीरहत्रिन्नावछेद
निवेंविनाग्निश्रवणजंपाक्तिकत्वमितिपर्यवसानादुक्तलनियमविधिषुचाग्नाहेरुक्तरूपपाक्तिकत्व
वत्वान्नातिव्याप्तिरितिचेदेवंहिवैकल्पिकत्वंपाक्तिकत्वानुप्रवेशरहितेनिर्वक्तव्यं। अन्यथान्योन्याश्रयादि दो
षापत्तेः। तत्तुनसंभवतिविधिक्लिप्तेनसहपाक्तिकत्वंविधिक्लिप्तस्यपाक्तिकत्वापादकत्वमित्यादिरूपेणैवत ॥४३॥
स्यनिर्वक्तव्यत्वादितिनावः। स्यादेतत्। प्रवछेदनेदंविनेतिस्थाने-प्राश्रयनेदंविनेतिकरिष्यामः तत्रश्रयानि
यमश्राग्नेरेकस्मिन्प्राश्रयेश्राक्तिकरंविलंबयापाक्तिकत्वान्नियमविधिश्चेतिव्याप्तिः। नापिसाधुर्ऋग्भ्यो
वै

दितिविधिश्चव्याप्तिः। नेषुसर्वेष्वपिस्वर्गाद्याश्रयव्याप्तिनेदेनैवश्राप्नुश्राप्नोंकरंखिलत्वादित्याशंक्याह। य
दुचेतांतरेणलक्षिकरणनिदंश्राप्तिसंभवतंतत्रापिप्राप्नुपत्तेऽपिसमुदयतेतावद्व्याप्तिरेवा। का
मस्तेनैवोपहव्येऽन्नतिन्नतिहविःशेषयोर्ब्रह्मणेकौपूतिकाद्यौरमंत्रांतरमुखेनियमातिश्रमक्लिस्त घा २
यास्यात्॥२५॥ इत्यंविवक्षायामप्यव्याप्तिरेवदोषः स्यात्। प्रतिव्याप्तिरत्रदोषस्तथाहिउपहव्य
क नामैंक्रतावप्वःश्वाविदक्षिणेतिदक्षिणेंविधायश्रूयतेसब्रह्मणेदेयइति। तथाऽन्नतयेयस्यक्र
तोरौदुंबरःसोमश्चमसोदक्षिणेतिदक्षिणेंविधायश्रूयतेसंज्ञियायसगोत्रायब्रह्मणेदेयइति।
प्रत्रक्रतुदक्षिणत्वेनविग्रहीतयोरश्वमसयोर्ब्रह्मणःसंबंधःप्राप्तएवकिंचन्येषाम
प्युक्तिजांतयोःसंबंधःप्राप्तइतितदर्थोब्रह्मसंबंधाप्राप्तेःकर्त्रर्थेनब्रह्मसंबंधप्राप्त्यर्थमि
दंवचनद्वयंनेनार्थादुक्तिगंतरेभ्यःतयोरपनीतलक्तेषामानतिविनैवप्रतिसामाद्युपायैः
करणीयाःतदेतत्सर्वंधेनुवच्चाश्वदक्षिणेतितयास्तोमाश्वमसइतिचसप्तमीकाधिकरणा
योर्निरूपितं। एवंचैकस्मादेवाश्वव्यक्तेश्चमसव्यक्तेश्चब्रह्मणःप्राप्तस्यश्राप्नोर्मिलनातद्वि
ध्योरयोक्तिःतथाश्राजापत्येघृतेचरुंनिर्वपेत्। शतहल्यलमायुःकामइतिइष्टिविशेषंवि

चिलं-

२+-प्रत्रक्रतुब्रह्मणेप्रप्राप्तएवदेयाश्चब्रह्मणेप्राप्तइतिप्राप्तप्राप्नोर्मिलनेएवमुत्तरेचिंत्यं॥ उ ८२

धायतस्संनिधावाम्नायतेन सर्वंब्रह्मणेपरिहरतीति प्रत्रहविः शेषस्यसर्वस्यब्रह्मिण्यो
न्नहणेयपरिहरणीयइत्याप्तेकार्त्स्न्येनब्रह्मसंबंधार्थमिदं प्रतोऽन्याप्येकस्यामेवहविः वि
शेषव्यक्तौब्रह्मणः प्राप्तस्याप्तोमित्यनुवादात्। नन्विडाग्नाग्नित्रंचतुर्ग्रहणेचेतित्रि
विधमपिहविःशेषंब्रह्मणेपरिहरणीयंतच्चसर्वंयुगपदेवपरिहरणीयंएकधाब्रह्मणा
उपहरतीतिवचनात्। युगपदुपस्तृतमपितत्सर्वंचोदकप्राप्ततन्नब्रह्मणाकालाबाधेन
यथाकालंनेवब्रह्मणीयमितिनिर्णीतंदर्शमेहविष्कृतिपेटीकायां। तत्रैवाग्नाग्नित्रेकार्त्स्न्ये
नब्रह्मसंबंधस्याप्तत्वात्। कथंतत्रविधानमितिचेत्। माभूदिडायंचतुर्ग्रहणा
र्थंचनिधानमुपपद्यतएव। तथाचपरिहरणीयस्यसर्वस्यैकार्त्स्न्येनब्रह्मसंबंधविधिः
सार्वकाम्यविधिःस्वर्गइवाग्नित्रेनुगाहोनविप्रतिषिद्धयोर्द्वयोःसुदृढ
त्वात्। एकैकस्यामेवेडाग्रहविःशेषव्यक्तौचतुर्ग्रहणार्थंहविःशेषव्यक्तौचाग्नाग्नीमितित्रि ॥५५॥
तयात्। एवंसत्यव्याप्तिःसमर्थिता। प्रतिव्याप्तिस्तूपतिकादिनियमविधिषुकथं। यदिसो
मंनविंदेतेमपूतीवानिष्पुणंयाद्धितिश्रूयते। अयंसोमोलाभेसत्यभावेविधिरूपः पूतीधानो

यागसाधनहविषयोऽपूर्वविधिर्नन्नवतिकिंतुस्मृतिप्रमाणएवाग्नेयेनागस्तोमस्याग्नेयत्वादित्यधि
करणेऽन्यायेननित्यस्यप्रारब्धकाम्यस्यचसोमयागस्यसोमानावेपियथाशक्त्यावशमनुष्ठेयतयाकर्म
चोदनाशक्तेयस्मिंकस्मिंश्चिदित्येवश्यमुपादेयेतत्रापिसामान्यंतच्चिकीर्षाहीत्यधिकरणेऽन्यायेनसोमवि
धानस्यापिकिंचिदनुग्रहस्मिंश्चिदेयेकतिपयसोमावयवानुग्रवेश्रावयतिसोमसदश्यएवोपादेयेबहुष्वच
सोमदश्यत्वेषुसन्नुनियमविधिरयंयःसोमलतायाःप्रजावेसोमजातिपरिच्छिन्नास्तत्रजावयवानुपादातु
मशक्तस्तत्सदशेबुस्छितान्यिकलानवयवानुपादातुमिच्छतिसपूतिकगतानेवोपादत्तेइतिति। एवंनियम
विधिरितिनिर्णीतंनियमार्थोपुनःश्रुतिरितितृतीयाध्यायाधिकरणेवचनाच्चोन्नाय्यंनवेदितिषष्ठाध्याया
धिकरणेच। प्रयंचसोमलतायासुसदशानामेषांसत्तातेषामेवबहुचयवानुग्रहानुरोधेनप्रतिनि
धितयाप्राप्तेरीषत्सोमसदशानांपूतीकानांतत्प्रतिनिधितयापाक्तिकप्राप्तिरहितानामेवविधिः प्रतएवो
क्तंकात्यायनदीपिकायांमुख्यानावेप्रतिनिधेःप्राप्तिःतस्यांचावश्यंयोयावन्मायेनसुसदशंनियंतुमुपक्रम्यतेतत्
तत्तद्वचनेनसंदशदशाःपूतीकानियम्यंतेऽतःप्रतिनिधिनियमोयमिति। एवंपूतीकानामशक्तेःप्राप्तिक
र्तितत्सानावादनियमाप्तिः। तथावायव्यपशोश्रूयतेहिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रइत्याधारमाधारयतीति। प्र
यंप्रजापत्येपूर्वाद्यारेमंत्रविधिर्नन्नवतिकिंवेऽउत्तराद्यारइतिनिर्णीतंदर्शमेहिरण्यगर्भपूर्वस्यमंत्रत्वेगात्।
उत्तरस्यवामंत्रार्थत्वात्इतिपूर्वैर्मंत्रोत्तरपक्षेसूत्रान्नोतत्रायंमिश्रोलन्याययुक्तःमंत्रविधौमंत्रजन्यंनियमा

दृष्टमपेक्षणीयं। अन्यथा ब्राह्मणकल्पसूत्रोपदृष्टवचनादिभिरप्यनुष्ठेयपदार्थस्मरणसंभवेन मंत्रनि
यमवैयर्थ्यात्। तत्तु नियमादृष्टं प्रकृतौ पूर्वाघारेणोत्कृष्टं तत्र तस्या मंत्रकत्वादिति पूर्वाघारे मंत्रविधि
पक्षे त्रैव तत्कल्पनीयमुत्तराघारे तु तत्तूत्कृष्टं तस्य प्रकृतावपि समंत्रकत्वात्। अतोत्कृष्टे नियमादृष्टे मं
त्रविशेषमात्रविधानं लघित्युत्तराघार एव मंत्रविधिर्युक्त इति। उक्तं च उष्ट्रीकायां मंत्रनियमादवश्यम
दृष्टं कल्पनीयं पूर्वाघारे। तत्तूत्कृष्टमुत्तराघारे तस्मिन्सति कल्पयितुं न शक्यत इति। एवं चात्र नियमविधि
त्वेनांगीकृते आघारमंत्रांतरविधौ चोदकादिंद्र ऊर्ध्वोध्वर इति प्राकृतमंत्रस्यैव प्राप्तिरस्ति न विधेयमंत्र
स्येत्यत्राप्यतिव्याप्तिः। न च विकृतौ मंत्रांतरविधानसमये प्राप्त्यभावेपि प्रकृतावींद्र ऊर्ध्वोध्वर इति मंत्रवि
धानसमये सर्वेषामुपायांतराणां पक्षे प्राप्तिरस्ति सैवार्थतो विकृतावपि प्राप्तिरिति वाच्यं। तदानीम
पि ब्राह्मणकल्पसूत्रादीनामिंद्रप्रकाशकमंत्रांतराणां च पक्षे प्राप्तावपि प्रजापतिलिंगकस्यास्य मंत्रस्य
प्राप्त्यभावात्। न च लिंगमिंद्रेप्यविशिष्टमिति भाष्ये समर्थितमिति वाच्यं। तत्र हि विहितविनियोगनि
र्वाहायेंद्रेपि कथंचिन्मंत्रं योजयितुं तस्मिन्नपि सृष्टेः प्रागेकत्वेनावस्थानं मंत्रांतरे वर्णितमस्तीत्येतावदुदाहृतं
न तु हिरण्यगर्भशब्दस्य तत्र स्वारसिकलिंगं समर्थितं। न वा तत्समर्थनं शक्यं तस्य प्रजापतावेव रूढत्वात्। प्रजा
पतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वायेति वाक्यशेषाच्च हिरण्यगर्भे पूर्वस्य मंत्रलिंगादिति सूत्रकृतापि
प्रजापतावेव लिंगसद्भावस्योक्तत्वाच्च। एवमन्येष्वप्येतादृशेषु नियमविधिष्वतिव्याप्तिरूहनीया। इयं चाव्याप्तिरति

व्याप्तिश्च प्राचीनेष्वप्यात्यंतिकत्वनिर्वचनपक्षेषु समाना तस्मादप्राप्त्यात्यंतिकत्वयोरनिर्वचनादयुक्तम
पूर्वविधिलक्षणं॥ ॥ इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीमद्विश्वजिद्याजि
श्रीरंगराजाध्वरिवरसूनोरप्यदीक्षितस्य कृतौ विधिरसायनसुखयोजिन्यामपूर्वविधिलक्षणाक्षेपः समा
प्तः॥ ॥ अथ नियमविधिलक्षणमाक्षिपति। हेतुः कुत्रापि कार्यं क्वचन तदुभयं कुत्रचिद्विध्युपात्तं विध्यस्पृ
ष्टं नियम्यं क्वचिदुभयविधं पाक्षिकत्वेन दृष्टं॥ तस्यैव प्रत्यनीकं क्वचिदपि कुत्रचित्पाक्षिकं नैव दृष्टं नानारू
पं तदित्थं नियमविधिगतं दुर्ग्रहं लक्षणेन॥१५॥ नानाप्रकारस्तावन्नियमविधिर्दृश्यते स सर्वोपि नियमः पा
क्षिके सतीत्यनेन लक्षणेन संग्रहितुं न शक्यः। तथा हि॥ क्वचिदेकस्मिन्कार्ये नियतानेकोपायप्राप्तावेकोपा
यनियमः॥ यथा व्रीहीनवहंतीति क्वचिदेकस्योपायस्यानियतानेककार्यप्राप्तावेककार्यनियमो यथा यद्योन्यां
तदुत्तरयोर्गायतीति। इयं नवमश्लोकावतारिकायामुपपादितं क्वचिदुभयनियमः यथा यजुष्कां गृह्णाति
प्रयाजेभ्यस्तदिति। इदमापि तत्रैवोपपादितं। ननु तत्रोक्तया रीत्या यद्योन्यामित्यत्राप्युभयनियमो लभ्यते।
कथं कार्यमात्रनियमे तदुदाहरणं यथा हि स्तोत्रांगत्वेनावगतस्य साम्नस्तृचगाननिर्वाहाय तत्संस्कार्यत्वेना
नियतानेककर्मद्वयप्राप्तौ उत्तरयोर्नियमस्तथा स्तोत्रांगत्वेनावगतयोरुत्तरयोरृचोः संस्कारकत्वेनानिय
तानेकसामप्राप्तौ योनिसाम्नो नियम इत्यपि संभवति। स्तोत्रस्य प्रगीतं मंत्रसाध्यस्तुतिरूपत्वेन सामापेक्षाव
श्यंभावात्। विशिष्य सामापेक्षाभावेपि सामसाधारणऋग्गतिव्यंजकापेक्षावश्यंभावाच्चेति चेत्सत्यं। यत्र सा

न इव सचामपि स्तोत्रांगत्वेन करणपाठादिना वगलं तन्त्रतयैव। यत्र तु विहतनिविशेषेवामदेव्यादि
एष विधो सामसामान्यस्तोत्रांगत्वावगतौ तत्करणपाठादिरहितापित्तत्संस्कार्ययोनिः प्रकृतौ व
हुयोनिजत्वेऽप्यस्तोमेकर्णवरथंतरयोनिवज्रसामः स्तोत्रांगत्वनिर्वाहायस्वयमपि तदंगत्वमर्था
दापद्यतेनतत्रतुत्तरयोः आगवगलंस्तोत्रांगत्वेनास्तीतिलक्षनिर्वाहायनियतसामप्राप्त्याद्यानत
त्रसामनियमः किंतुसामान्एवस्तोत्रीयस्यैवचूगाननिर्वाहायसंस्कार्यसंज्ञविशेषनियमइतिकेवलं
कार्यनियमएव। अतोयद्यो त्यंततुत्तरयोर्गीयतेतिन्यायेयोनिविषमछंदस्त्वयोस्तुत्तरयोरपूर्वावि
धिर्योनियमछंदस्त्वयोस्तुक्रमप्रकरणवगतविनियोगयोः कार्यापायद्वयनियमविधिः सामविनियो
गाक्षिप्तविनियोगयोः कार्यमात्रनियमविधिरितियुक्तं। कार्यनियमेपितुदाहरणं। एवंवाजपेयेद
क्षिणेनेदेवानांरथानांमध्यइंद्रस्यवज्रोसिवार्त्रघ्नइत्यादियाजुर्वैदिकमंत्रैः संस्कृतंरथमधिरुह्य
त्रवृत्तेयजुर्युक्तंरथमध्वर्यवेददातितिवाक्येयोवृष्टिकामोयोन्नाद्यकामोयःस्वर्गकामःसोत्तरेणरथस्तु
वीतेनिष्कलार्थत्वेनविहितंब्रह्मसामस्तोत्राश्रयंसोत्तरमधिरुह्यत्रवृत्तेषुहरिवनिवृष्टिकामायनि ।।४६।।
धनंकुर्यादितिन्नाद्यकामायेतिवाक्येषुचोन्नयनियमोद्रष्टव्यः एषूदाहरणेषुस
मन्नाधान्येनोन्नयनियतोनियमस्त्वजः। उपजाप्योपजापकजनायेनापिसंजनयतियथायाजनाध्यापनज
न्तिग्रहेश्लिष्टेधनमर्जयेदितितत्रयाजनादिषुतुल्यादिषुचधनार्जनोपायेषुनियमेनत्राप्तेषुग्राह्यो

एतस्ययाजनाद्ययएवतदुपायानियम्यंतेतेनब्राह्मणनामेवयाजनाद्यस्तदुपायाइत्यपिविनियोज्यते।
एतद्ध्यन्नावेहियज्ञदानाध्ययनविधित्रियाजकाध्यापकप्रतीग्रहेसाकांक्षैरग्निष्ट्यादिसमर्थयंतेकेचिद्याजना
द्ययाक्षिपेरन्। एतत्तद्विधिसचेच्चस्मादयोयंधनार्जनोपायइतियाजनादिषुस्वतएवप्रवृत्तानांब्राह्मणाना
सचेनतत्एवनिराकांक्षतयायत्किंचिदनियतयाजकाद्याक्षेपोनावतरतिएवंनावनियम्येतत्प्रतिसंबंधिनि
च्चविधिवाकोनोपात्तेद्यचिदुपायनियमः क्वचित्कार्यनियमः। क्वचिदुभयनियमइतित्रैविध्यंदृष्टमिति। नियम्येतत्प्रति
संबंधिन्युभयस्मिन्नपिवातदनुपात्तेपिसदृश्यतेतद्यथापुरोडाशंश्रपयतीत्यत्रानुपात्तेकर्त्तरिनियम्येनियमः।
उच्चैरुच्चाक्रियतइत्यत्रानुपात्तेनियम्यप्रतिसंबंधिनिमंत्रेनियमः। व्रीहिनिर्यजेतेत्यत्रनियम्येवहननेतत्प्र
तिसंबंधिषुयवेषुवानुपात्तेषुनियमः। एवमुक्तमनुपात्तमितिद्विविधमप्युदाहृतंनियम्यजातेपक्षप्राप्तिम
दृष्टंक्वचिन्नियम्यस्यपक्षप्राप्त्यानावेपितत्प्रतिसंबंधिनांपक्षप्राप्तिमात्रेणनियमोदृश्यतेयथायद्विसोमस्य
विंदेत्पूतीकान्निषुएयाद्धीति। अत्राहिसुसदृशानांचरूणामनियतप्राप्तौमंदुसदृशानांपूतीकानांमप्रा
प्तानामेवनियमः। क्वचिन्नियमविधौहिमपिपक्षप्राप्तंनश्येदितेयथाहरण्यगर्भःसमवर्त्तलाग्रइत्याधारसाधार
यलक्षणेनत्रनियमनश्योदकाद्दिरण्यंध्वोध्वरइतिमंत्रप्राप्तविडंगरहितखादित्यंतप्राप्तमेवमंत्रांतरमै
ड्रा द्वौरेनिनियम्यते। एतान्युदाहरणानिप्राकृतत्रतंत्रविषयाणीतिनेहप्रपंचीतानि। एवंन्यायतोज्यादिषु
द्योतिशरव्यामधिनक्तिउत्करेवाजिनमासादयतीतिपरिधौपशूनियुनक्तीतिवाक्येषुविनियमविधिरंगीक

रणीय इति। तान्यपि पक्षप्राप्तिरहितोदाहरणानि। यथारुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यत्र मन्त्रस्य प्रजापतिलिङ्गस्यैन्द्राधारे स्वयमप्राप्तस्यैव विनियोगानंतरं तन्निर्वाहायैकयैचिदिंद्रप्रकाशकत्वस्यैकस्यानीयत्वेपि दृष्टार्थत्वान्नियमादृष्टैकल्पनावश्यंतावाच्च नियमविधित्वमभ्युपगम्यते तथेषेत्वेतिमंत्रस्यप्राप्तायाछेदनेतीतरस्योत्तरस्य वा ॥४७॥ क्ष्णा ३
ज्जिनासदनेतनीयसः परिधेः पशुनियोजने चविनियोगानंतरमेवतन्निर्वाहायमेत्रेष्णिन्नाध्याहारस्यतुत्वरेष्णग्रत्वस्यपरिधौप्रधिसूक्ष्मापेक्षणीयत्वेपिन्यायसाम्यान्नियमविधित्वमभ्युपगंतव्यमेव। इच्छेनानारूपानियमविधयः। कथमनेनसंग्रहेनुशक्याः। पाक्षिकेसतीत्यस्यकार्यापायद्वयपाक्षिकत्वपरत्वएकैकत्वनियमाप्राप्तेः। कार्यस्यैवोपायस्यैववापाक्षिकत्वपरत्वेतदन्यतरनियमाप्राप्तेः। कार्योपायद्वयमनुगम्यविध्युपात्तस्यपाक्षिकत्वपरत्वेविध्यनुपात्तनियमाप्राप्तेः। उपात्तमनुपात्तंचानुगम्यनियमस्यपाक्षिकत्वपरत्वोक्तौ नियम्यप्रतिबंधिनामेवपाक्षिकत्वतिनियमविधावप्राप्तेर्नियम्यस्य स्य ॥४७॥
न्यस्यवार्थैकस्यचित्पाक्षिकत्वपरत्वोक्तावपिपाक्षिकत्वनात्रेरहितेषुनियमविधिष्वप्राप्तेरित्यर्थः। अतोनैतस्यैवत्रत्यनीकंकचिदपात्रपाक्षिकत्वेनदृष्टमित्यनुषंगः। एवंसतएतस्माप्राप्तिमुक्तातिव्याप्तिमाह॥ तच्चातिव्याप्तमग्नेर्निर्वपतितूष्णिविधौनीवनस्याग्रतायांनैमित्तिकाज्यविधेरविलंबविधिषुचापक्षावर्त्तकेषु। प्रप्राप्तांशस्यपूर्तिफलमिष्टियदितत्राधिकैर्योजनीयैसांगप्रयुक्तताप्रयोजकतानिवेशनंच॥१७॥ यदिपाक्षिकेसतीत्यत्रविधिविषयस्यपाक्षिकत्वंविवक्षितंतदाबैल्वतान्निविधावतिव्याप्तिः॥

तद्विषयस्याग्नेरुत्तरवेद्यावैकल्पितस्यपाक्षिकत्वात्। यदिविध्युद्देश्यस्यतदारभ्यंतरेत्रस्तूयमानेसंनीयेतिविधावतिव्याप्तिः। तदुद्देश्यपरभ्यंतरस्यज्योतिष्टोमेपाक्षिकत्वात्। यद्यन्नयोस्तदायद्धिरण्यंतरसामासोमःस्यादैंद्रवायवाग्रान्गृह्णातीतिप्राप्तुत्कृतपरिसंख्यायामतिव्याप्तिः। तत्रोद्देश्यपरभ्यंतरसामत्वस्यतन्निमित्तस्यविधेयस्यैंद्रवायवाग्रत्वस्यचप्रकृतेपाक्षिकत्वात्। यदिविधेयोद्देश्यसाधारण्येनविध्युपात्तस्यपाक्षिकत्वंविवक्षितंतदोपरुतेषुत्रिष्वपिविधिष्वतिव्याप्तिः। यदिविध्युपात्तंतदनुपात्तसाधारण्येनियम्यपाक्षिकत्वंविवक्षितं। तदानियमविधित्वलक्षणेनियमत्रवेशे-प्यात्माश्रयापत्तिः। यदिनियम्यशेषत्वमत्रतत्रविधिफलाश्रयमात्रंविवक्षणीयंतथासत्युदाहृतेनैमित्तिकाग्रताविधावतिव्याप्तिस्तत्रविहितविशेषत्वानुपफलाश्रयेस्यैंद्रवायवाग्रत्वस्यपाक्षिकत्वात्। यदिनियम्यानियम्यसाधारण्येनयस्यकस्यचित्पाक्षिकत्वंविवक्षितंतदासर्वेष्वप्यपूर्वविधिपरिसंख्याविधिष्वतिव्याप्तिः। स्यादेतद्यस्यकस्यचित्पाक्षिकत्वेसतितदाप्तांशपूरणफलोनियमविधिरित्याधिक्यंयोज्यतेतथासतिनकाप्यतिव्याप्तिरितिचेदेवंतर्हिलक्षणेऽनर्थकोयोज्यः स्यात्-प्रप्राप्तांशपरिपूरणफलोनियमविधिरित्येतावतैवविशिष्टलक्षणधूर्वहत्वात्। नचैवमेवास्त्वितिवाच्यं सर्वत्रज्योतिष्टोमइतिसर्वफलकल्पाविधावतिव्याप्तेः। प्राप्तिश्चिकीर्षाकोनस्वर्गार्थचेष्टाप्तेनस्यनदृष्टाप्तफलांतरांशपूरणार्थत्वादित्यर्थः। स्यादेतत्। प्रप्राप्तांशपूरणफलकोनियमविधिरितिलक्षणेप्राप्तत्वविशेष्यात्क्रमणेनयुक्तेविवक्षितेप्रतोनो

क्रतिप्राप्तिः।सार्वकाम्यविधौस्वर्गान्यफलाप्राप्तेः प्रापकप्रमाणभावप्रयुक्तत्वेनविरोध्याक्रमणप्रयु
क्तत्वाभावात्। नचासंभवःनियमविध्युदाहरणेध्रुवहननादिप्रापकलौकिकप्रमाणादिसत्वेपित
दप्राप्तेर्विदग्धनादिविरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वात्। यद्वानिर्द्धारितसत्वप्राप्तांशस्यविशेषणंक्रियते
तथाचसार्वकाम्यविधौस्वर्गांशःप्राप्तस्तदंशफलांशस्तुप्राप्तइतिनिर्धारणसद्भावान्नातिप्राप्तिर्ना
प्यसंभवः। व्रीह्यादिष्वहननाद्यप्राप्तांशस्येदंतयानिर्द्धारणाभावादित्याशंक्याह।अप्राप्तत्वंविरोध्या
क्रमणकृतमीहापेक्षतेतद्यथापिस्याद्दोषोयंदिष्टःषडहइतिविधावप्ययंनिर्विशेषः। अप्राप्तांशंविशे
ष्टुक्रियतइतिमतंयद्यनिर्धारितत्वंस्याद्याश्वब्राह्मणोक्तिप्रत्तिविधिगणतिप्रसक्तिस्तथापि॥१८॥ अ
थमविवक्षायांसत्यामप्युद्भावितसार्वकाम्यविधतिप्राप्तिदोषस्तदवस्थएवविप्राप्तिरधिकरणपूर्वप
क्षन्यायस्यस्वर्गान्यफलानामपिप्रापकप्रमाणस्यसत्वेनतदप्राप्तेस्तन्न्यायापवादकास्वर्गकाम
विधिप्रापितविरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वात्तान्यप्राप्तिकरंचितविरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वंविवक्षित
मस्तिचव्रीह्यादिष्वहननाद्यप्राप्तावाक्षेपकतान्यप्राप्तिकरंचितविदग्धनादिरूपविरोध्याक्रमाग ।।५९।।
प्रयुक्तत्वंएवंचनसार्वकाम्यविधावतिप्राप्तिस्तदभावेस्वर्गान्यफलाप्राप्तेःस्वर्गकामवाक्यहननियतप्रा
प्तिकस्वर्गरूपविरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वादितिचेत्। एवमपिएष्टव्यःषडहोवहत्यंतरसामाकार्यइतिएष्ट
व्यषडहोद्वेष्येनबृहत्यंतरएष्टविधावतिप्राप्तिरनिवार्या षडहाश्चेष्टुरतायांविश्वहःसृष्टहत्यं

तरात्रेरप्राप्तिकरंचितप्राप्तिकवैरूपवैराजादिरूपविरोध्याक्रमणप्रयुक्तत्वात्द्वितीयविवक्षायांयद्या
पिनोक्तातिप्राप्तिःवहत्यंतरात्रयप्राप्तांशस्तृतीयस्तुत्वादिरूपइतिनिर्द्धारणंसंभवतितथाप्यश्वःश्वाव्रोदक्षि
णेत्सुपहव्यदक्षिणांविधायश्वाग्नेयंब्राह्मणेदेयइतिविधौश्रोदुंबरःसोमचमसोदक्षिणेतिनक्तंपेयंदक्षिणां
विधायश्वाग्नेयंसक्थ्यायसगोत्रायब्राह्मणेदेयइतिविधौआयुःकामेष्टिप्रकरणेऋत्विसर्वंब्राह्मणेपरिहरती
तिविधौचातिप्राप्तिः। सर्वत्रैकूसाधारणेशश्वत्सोमब्रह्मसहविःशेषेष्वयंब्राह्मणोंशः।अयमन्येषामितिनि
र्द्धारणसंभवात्। तस्मादव्याप्तिप्राप्तिग्रस्तत्वान्नियमविधिलक्षणमितिनयुक्तमितिन्यायः॥ ।। ।। ।।

।। इतिश्रीमद्वेंकटेशविद्याचार्यश्रीमद्वरदाचार्यकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वेशविद्याजीश्रीरंगराजाध्वरिब्रह्मतन्त्र
नोरप्ययंविदग्धलक्षणस्यकृतौविधिरहस्यायनस्तुत्ययोनिन्यांनियमविधिलक्षणंपैङ्गेःसमाप्तः॥ ।। परिसं
ख्याविधिलक्षणमाक्षिपति॥ तत्रास्यचेतिराशिद्वितयमक्षिहिंतंजलक्षणेपरिसंख्येपशवास्तन्नलक्ष्योपगतमनु
गतंनिन्नधर्मोपगूढं॥ पाठप्राप्ताग्रतोविघ्नानुगतिरहितंविधुपात्तानुपातंग्राह्यंघ्यावर्त्तनीयंतदपिनन्नज
स्यावपेतीतिजस्वं॥१९॥ तत्रचास्मत्रप्राप्तइतिपरिसंख्यालक्षणमिदंस्वल्पलक्ष्येषुयोजयति। इमामगृभ्णन्र
शनामनस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइतिजक्षेत्रेनाश्वरशनाग्रहणेन्यत्रगर्दभरशनाग्रहणेचशेषिरूपेकस्मि
न्मंत्ररूपेशेषेमंत्रलिंगाविशेषात्प्राप्तेसतिगर्दभरशनाग्रहणरूपशेषांतरपरिसंख्या। एवंशेषान्न्या
हतिलक्ष्येतत्रशेषानुवचनेऽप्यत्रराक्षिप्रचयादिकेचस्त्रियोरत्नंधानंकरणंयत्नसोवग्गहनादिसोक

र्यायचकिंचिदवलंबनापेक्षेमैत्रावरुणकार्येशोषिणिमैत्रावरुणगृहीतदक्षिणदंडरूपएकस्मिन्नृक्षेत्रे
आग्नेयरात्रिप्रचारदिशोक्षेत्ररपरिसंख्या। शंखंनाम्नप्रणीयासंनिधत्तइतिलक्षेप्रणीयायामेकस्यांशे
षिण्यांशंखंलांगकलापरूपेतदुपरितनांगकलापरूपेचशोषेआग्नेतदुपरितनांगकलापरूपशेषांतर
परिसंख्या।। एवमिडांनात्रिंशत्संनिधत्तइत्यादावपीति। एवंचाश्वरथनाग्रहणेप्रैषानुवचनशंसांत्रि
डांलांगकलापादिकमेकशषिांगर्क्षत्ररथनाग्रहणेरात्रिप्रचारसंज्ञिडोपरितनांगकलापादिकमपरंशषिां
चत्वालइष्टिद्वयंचत्वालगतात्यांतरदशाक्षत्र्यामसन्निधातव्यं।।समस्तिव्याहृतपरस्यापिसर्वनाम्नस्तेनसंक्षे
पागतत्वहृतितत्प्रकारकंज्ञानंप्रमेवसाक्षादविवक्षितंचिद्रूपक्रोडीकृतंतदांशएवंतर्गतपरत्वावश्यंतावाद्न्यथा
तस्यतत्रतत्रव्यवस्थितार्थबोधकत्वनियमानुपपत्तेः। तेनुशब्दिद्वयंचत्र्यक्षंसर्वत्रत्र्यानुगतंपरस्यर
व्याहृतधर्मविच्छिन्नंनपश्यामः।। अथोच्येतविधुपात्तमम्बरशानादितच्छेनान्निधीयतेतदनुपात्तांग
र्क्षत्ररथनादत्यक्षेनेति। नैतद्युक्तम्। यदिरथंतरसामसोमास्यैंद्रवायवाग्रहानगृह्णी
याद्तिपरिसंख्यायामव्याप्तिप्रसंगात्। रथंतरसामस्वरथंतरसामेसुचउन्नीष्टोमधिष्णियेषुचो द
क्थैंद्रवायवाग्रतायांशेषतयाप्रधानोक्तायांपरथंतरसामन्तोपरिसंख्यार्थंज्योतिष्टोमेपाठप्राप्तायां
तस्यानेमित्तिकत्वकरणमितिहिआगुक्तं। एवंदीक्षाःसोमस्यक्रीणाःसोमस्येत्यादिपरिसंख्याप्रयुक्तव्याप्तिर्द्व

स्वरथंतरसाम ३

ज्ञानावरणीय-मोहनीय-नाम-गोत्र-वेदनीय-आयुष्य-अन्तरायाख्यानि कर्माणि मूलोत्तरप्रकृतिभेदैः प्रत्येकं संख्येयासंख्येयानन्तभेदभिन्नानि भवन्ति, तत्र ज्ञानावरणीयं कर्म पञ्चविधं पञ्चप्रकारं भवति, तद्यथा- मतिज्ञानावरणीयं श्रुतज्ञानावरणीयं अवधिज्ञानावरणीयं मनःपर्यवज्ञानावरणीयं केवलज्ञानावरणीयं च, तत्र मतिज्ञानावरणीयं मतिज्ञानस्यावरणं, श्रुतज्ञानावरणीयं श्रुतज्ञानस्यावरणं, अवधिज्ञानावरणीयं अवधिज्ञानस्यावरणं, मनःपर्यवज्ञानावरणीयं मनःपर्यवज्ञानस्यावरणं, केवलज्ञानावरणीयं केवलज्ञानस्यावरणं, एवं दर्शनावरणीयं कर्म नवविधं नवप्रकारं भवति, तद्यथा- चक्षुर्दर्शनावरणीयं अचक्षुर्दर्शनावरणीयं अवधिदर्शनावरणीयं केवलदर्शनावरणीयं निद्रा निद्रानिद्रा प्रचला प्रचलाप्रचला स्त्यानर्द्धिश्च, तत्र चक्षुर्दर्शनावरणीयं चक्षुषो दर्शनस्यावरणं, अचक्षुर्दर्शनावरणीयं चक्षुर्वर्जितेन्द्रियमनसां दर्शनस्यावरणं, अवधिदर्शनावरणीयं अवधिदर्शनस्यावरणं, केवलदर्शनावरणीयं केवलदर्शनस्यावरणं, निद्रा सुखप्रबोधा, निद्रानिद्रा दुःखप्रबोधा, प्रचला स्थितस्य सतो यत्र नेत्रे आमील्येते, प्रचलाप्रचला चङ्क्रम्यमाणस्य, स्त्यानर्द्धिः स्त्यानगृद्धिः, यस्यां निद्रायां जन्तुः स्त्यानं प्रभूतं कर्म करोति, सा स्त्यानर्द्धिः, यस्यां निद्रायां वासुदेवार्द्धबलं प्रतिपद्यते, सा स्त्यानर्द्धिरुच्यते, तस्यां हि निद्रायां वासुदेवार्द्धबलं प्रतिपद्यते, तस्यां च निद्रायां वासुदेवार्द्धबलं प्रतिपद्यमानो जन्तुः नियमात् नरकगामी भवति

सामानाधिकरण्यपक्षेशेष्यंतरपरिसंख्यायांवैयधिकरण्यपक्षेशेषांतरपरिसंख्यायांचाव्याप्तिः नहिप्राप्ति
शेषस्येवेतिनियमः शेषस्यकिंचिच्छेषिसंबंधिछेनावगतेरिवशेषिणोपिशेषस्यकिंचिछेषसंबंधि
छेनावगतेरविशेषात् मितिव्यपदेशकरणात् तथाचासामानाधिकरण्यपक्षेऽप्यगर्हन्नरशनायग्रहणयोः
शेषशेषिन्नावेनमंत्रसंबंधितयाप्राप्तिरविकलावैयधिकरण्यपक्षेपिगृह्यमेधीयस्यशेषशेषिन्नावेनाऽप्यनागत
हितशंकलापसंबंधितयाप्राप्तिरविकलेतिपक्षद्वयेपिनकाप्यव्याप्तिरितिचेत्। उच्यतेनामात्रैवमव्याप्ति
परिहारस्त्याप्याश्रयांतरनिमित्तांतरपरिसंख्ययोरव्याप्तिः स्यात्। आश्रयाश्रयिणोर्निमित्तनिमित्तिनोश्च
शेषशेषिन्नावाभावात्॥ दृष्टिंचनवमश्लोकावतारिकायांवाग्वाएषायदैडवायवोयदैडयवाग्यत्र
हागृह्णंतइतिविधेराश्रयांतरपरिसंख्यार्थत्वंसायंजुहोतिप्रातर्जुहोतीतिविधोनिमित्तांतरपरिसंख्यार्थ
त्वंच। नोचूनर्हिशेषशेषिन्नावेनेतिविवक्षाश्रयोजनानाभावव्याप्यावहत्वाच्च। शेषशेषिन्नावेनाश्रयाश्र
यिन्नावेननिमित्तनिमित्तिन्नावेनान्येनवायेनकेनचिसंबंधेननत्रचान्यत्रप्राप्तइत्येतावदेवलक्षणमस्त्वि
तिचेत्। एवंसतिषडहानवंसिचत्वारोनवंतिशतोक्थेनवतिशताग्निष्टोमेनवतिस्सर्वस्त्रियृक्षवतिसर्व
पंचदशइत्यादिविधिषुप्रतिव्याप्तिः स्यात्। नचैकत्रसमुच्चित्यप्राप्तिः रिहविवक्षितानचनोदाहृतस्थ
लेषुसाप्तिः षट्त्रिंशद्रात्रेर्यदिनः षट्स्वहःसुषडहधर्मजातस्यचोदकात्प्राप्तिः ततश्चानुषुछंहोमधर्मजात
स्य। नचैकत्रोक्तयोः समुच्चित्यप्राप्तिरस्ति। तथाशतोक्थेशताग्निष्टोमेचाधेहन्यग्निष्टोमसंस्थायाहिनाय

॥५१॥

नृतीययोरुक्थसंस्थायाइत्येवंप्रकारेणचोदकादिन्नविषयाप्राप्तिः। एवमेकत्रक्रतुषुबहिष्पवमानेत्रिस्तोत्र
स्याज्येषुमाध्यंदिनपवमानेचपंचदशस्तोमस्येत्येवंरूपेणचोदकादिन्नविषयेवप्राप्तिरस्तीतिनाव्याप्ति
रितिचेत्। न। षडहधर्मोक्थादिसंस्थात्रिवृदादिस्तोमशेषिणामहस्तोत्राणांनेदमत्रचेप्येकस्मिन्नहन्यृत्रिं
शद्रात्रशतोक्थाग्निष्टोमैकस्तोमकक्रतुप्रयोगाणामन्यत्रनेनैकस्मिन्क्रतुप्रयोगेषडहछंहोमधर्मादि
नांसमुच्चित्यप्राप्तिसत्त्वात्तेषांमहारादिशेषत्वेपिप्रयोगेणापिसहनैसर्गिकत्वलक्षसंबंधसत्त्वाच्छेषशेषीभा
वसंबंधविशेषस्यचाविवक्षितत्वात्। अपिचशेषशेषिविषयासुसर्वास्वपिविवक्षासुसर्वत्रप्रलयेपिहरतिम
प्रलयेदेयःसन्नियायसर्गेत्रायप्रलयेदेयइतिविधिष्वतिव्याप्तिः समाना। प्रलयेस्तदतिरिक्तर्चिग्वर्गस्य
चैकस्मिन्नृचिः शेषेएषशाश्वेसोमवसस्सेवप्राप्तिसत्त्वात्। एवमग्निष्टुत्याज्येयाग्रहानवंतिइतिविधोचाग्नि
प्राप्तिः। तस्माग्निष्टुतीड्याघाघनेकदेवताप्राप्तावग्निविधानार्थत्वात्। तस्मादतिव्याप्तत्वादपिनेदंलक्षण
मित्याशंक्याह। अप्राप्तविषयोष्टिवपक्षप्राप्तविषयेष्वपिविधिष्वतिव्याप्तिरस्तीत्याह॥ तत्राप्यत्रा
पिचाग्निर्नियमविधिषुचास्तीत्यतिव्याप्तिरेवनित्यप्राप्तिविवक्षानवक्लृप्तिरहतः कूर्मकौशादिनक्तं॥ नित्या
नित्यापिचाग्निरुक्थमपिचसमुच्चित्यचेत्प्राप्तिरिष्टापत्तीयागेतत्रायंनियमस्तत्रविधोसतयाप्यप्रणो
द्यः॥ २१॥ अवहननादिविधयोप्यवहननविदलनादिषुपक्षप्राप्तेष्वप्रवर्त्ततइतितेष्वतिव्याप्तिः स्यादेव। न तु
तत्रचान्यत्रप्राप्तइत्यत्रनित्यप्राप्तंविवक्षितमितिचेन्नैवंविधातुंशक्यतेपंचपंचनखाभक्ष्याइतिअत्रिवृद्यग्नि

प्यासंग्रहानावश्यसंगतः। नहि कूर्मशशशल्यकश्वाविडुलोधानांवानरश्रृगालादीनांचत्रक्षणंपुरुषेनित्यप्राप्तं
तिषांत्रक्षणेनैवकदाचित्तद्भक्षनेनापिपुरुषस्येप्सितसंपन्नंयेनतद्भक्षनस्यापिक्वचिद्गतःप्राप्तिसखात्॥
ननुतर्हिनित्यानित्यत्वान्नादरेणसमुच्चित्यप्राप्तिरत्रविवक्ष्यतेतथाचसतिननियमविधेष्वनित्याप्तिरव
दननविदलनादीनांपरस्परप्रतिक्षेपकत्वेनसमुच्चित्यप्राप्त्यसंभवात्। नापुरुषकृतपरिसंख्यायामव्या
प्तिःकूर्मादिवानरादिभक्षणयोःपरस्परप्रतिक्षेपकत्वात्तावतेनसमुच्चित्यप्राप्तिसंभवादितिचेत्। एवमपि
पत्नीसंयाजांतान्यहानिसंतिष्ठंतइतिनियमविधावतिव्याप्तेः। इहमिहवाकंसंग्रिहोतवाकपरीत्याधा
दिकानामङ्गपत्नीसंयाजांतत्वविधानेनतदुक्तयोगकलापपरिसंख्यार्थंनभवतिकिंतुद्वादशाहेन
प्रजाकामंयाजयेदित्यहःशब्देदितानांद्वादशानांयागानांप्रजाकामार्थंनचोदितानामेकफलकत्वेनप्रयोगैक्ये
सतिनन्निर्वाहायपूर्वस्मिन्नहःक्वचित्कार्यंवस्त्वाप्यपरंपरमुपक्रमितव्यमित्यनियमेनपत्नीसंयाजम्
येतत्प्राचीनेतदुपरितनेवाक्वचिदंगेचस्थानेप्राप्तेपत्नीसंयाजेष्वंगांस्थापननियमार्थमित्युपपादितं
नवमेपत्नीसंयाजांतत्वंसर्वेषामविशेषादित्यधिकरणेतत्रापत्नीसंयाजांतानांतदुपरितनानांचां
गानांकदाचित्समुच्चित्यप्राप्तिरप्यस्तित्यनियाप्तिरनिवार्या॥एवंयजुष्कोग्रहणेप्रयाजेन्यस्तेदिनि
नियमविधावप्यतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या॥उपपादितंचज्योहवाग्नेयप्रयाजानामन्येषांचकदाचित्समुच्चित्यप्राप्ति ॥५२॥

सत्वमथापिनियमविधित्वंनवमश्लोकावतारिकायांमयैतत्तत्रचान्यत्रचप्राप्तेतदन्यफलनिवृत्तिफ
लकोविधिःपरिसंख्येतिफलमप्यधिकंलक्षणेयोजयिष्यामः।तथाचोदाहृतेषुप्राप्तविषयेषुचतुष्पदाहि
विधिष्वतत्तत्प्राप्तेरेवफलत्वेनपक्षप्राप्तविषयेषुबहननादिविधिष्वतत्तन्नियमनस्येवफलत्वेननिवृत्तेरानुषं
गानुषंगिकत्वान्नानित्याप्तिरित्याशंक्याह। योऽयंस्तत्रैकबाधैः। फलमपियदितद्यर्थएवावशिष्टस्तस्मात्पुरुषा
र्थएवाविधिनियमोनित्यप्राप्तिसंकोचरोधात्। प्राप्तंसर्वत्रकिंचित्खल्वप्युलक्षनंतरंवर्जनायेनसाकंगृह्यंतेते
पिलक्षायदितदपिविधौसर्वथानित्यप्राप्तिसंकोचः॥१२॥यदिलक्षणेनिवृत्तिफलकत्वमप्यधिकंनिवेशपतेतर्हिवशि
ष्टःकर्मांशोव्यर्थःविधिनियमोप्राप्तिपूर्त्तिफलकयोर्नित्यनिवृत्तिफलकत्वान्नावेनतावतैवसर्वानित्याप्तिवारणात्
स्यादितन्निषेधात्मकत्वमपिसंतिविधयोनियमाश्चयथाश्रुतिनोनजुहोतिनतौपशोकरोतिनात्रिरात्रेषोडशी
नंगृह्णातीत्यादयोविधिप्राप्तानांनिषेधाविधयः दीक्षामध्येग्निहोत्रहोमानांपशौवाज्यभागयोरतिरात्रेषो
डशीग्रहस्यचवर्जनानामत्यंतमप्राप्तत्वात्। नहिस्यान्नान्नंवदेदित्यादयोरागाप्राप्तानांनिषेधानियमाःहिंसा
दिनैवकदाचित्तद्वर्जनेनापिपुरुषस्येप्सितसंपन्नत्वेनतस्यापिपक्षेप्राप्तत्वादितिचेत्। मैवं। तेषांनियाप्तेस्तस्य
विशेषणस्योक्तत्वात्सर्वत्रहिकिंचित्किंचिद्वर्जनायेनसहसमुच्चीयप्राप्तंसुलक्षमेवाय
दीक्षामध्येकश्चर्थहोमाःपुरुषार्थहोमैरग्निहोत्रादिभिःसहप्राप्ताःपशावाज्यभागव्यतिरिक्तांगान्याप्य
नागाप्तोसहप्राप्तानिअतिरात्रेषोडशीग्रहव्यतिरिक्तांगानिषोडशीग्रहेणसहप्राप्तानिपुरुषेनोजनादी

निहिंस्यादिनिःसहप्राप्तानि॥ ननुतत्रचान्यत्रचप्राप्तइत्यत्रैकरूपसंबंधेनप्राप्तिर्विवक्षिता प्राप्तिश्चप्रागुक्ता
क्रतेषुसर्वेषुपरिसंख्योदाहरणेषु। शेषहोमेनशेषिहोमाश्रयहोमेननिमित्तहोमेनवायेनकेनचिदेकरूपेणसं
बंधेनोक्तयोःप्राप्तिःतथाचदर्शितोनजुहोतीत्यत्रापूर्वविधौनातिव्याप्तिः। दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेत
षहोमेनप्राप्तिःपुरुषार्थहोमानांकाजेकरोतीतिसंबंधनेसात्। नतोपशोकरोतिनातिरात्रइतिनिवृत्तिफलकस्य
क्रतुलक्षणानुमानेनपरिसंख्यात्वमेवास्तु। नचैवमपिनहिंस्यादितिनियमविधावतिव्याप्तिःपुरुषप्रतिशे
षहोमेनैवभोजनाहीनहिंसादीनांचप्राप्तिसत्वादितिवाच्यं। अत्यंताप्राप्तिनिवृत्तिफलकस्यपरिसंख्यालक्षणविवक्षित
त्वादितिचेन्मैवं। दर्शार्थिनांकंडूयनादिनामदृष्टार्थानांचहविस्मरणादीनांपुरुषार्थहोमैःसहक्रतोकालैकांसं
बंधेनप्राप्तिसत्वेनदर्शितोनजुहोतीत्यपूर्वविधावुक्तविवक्षयाप्यतिव्याप्त्यनिरासात्। निरस्तावत्यंताप्रा
प्तेचविशेषणेविवक्षायांप्राप्तादिपंचकव्यतिरिक्तपंचनयनलक्षणनिवृत्तेरसंतात्राप्तत्वाभावेनपंचपंचनखा
नभक्ष्याइतिपरिसंख्यायामव्याप्तिप्रसक्तेस्तस्यविशेषणस्याविवक्षणीयतयानहिंस्यादिनियमविधयति
व्याप्त्यनिरासाच्च॥ ननुयदीदर्शितोनजुहोतीत्यादिषुसर्वेषुनिषेधेषुलक्षणमुक्तितथासंतुतेपिपरिसंख्या
विधयइतिचेत्। तथाप्यपूर्वविधावतिव्याप्तिःयदिनिवृत्तिफलकोविधिरित्येतादृशलक्षणेक्रियतेयदि
वानेयस्यसमुच्चित्यप्राप्तावितिविशेष्यते। सर्वथाप्यग्निहोत्रादिविधावस्येवेदंलक्षणंश्रमपरिहारा
र्थंतौकिंकर्मणाग्निहोत्रादिकर्मणेचाकरणयोःसमुच्चित्यप्राप्तौयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोत्या

॥५३॥

-प्रत्यक्षाप्राप्तश्चा
सौनिवृत्ति
ख्यातव्यिग्रहः
७

दशमक्लोके

दिविधेरग्निहोत्राद्यकरणनिवृत्तिरूपलक्षणानुष्ठानफलकत्वात्। नचात्रनिवृत्तिपदेनाभावरूपेवनिवृत्तिर्विवक्षि
तेतिशक्यंवक्तुंश्रौतुंश्रुतनिषेधपरिसंख्यायानुष्ठानफलास्वव्याप्तिप्रसंगात्। तस्मात्परिसंख्यालक्षणमचिन्त
युक्तमितिभावः॥ ॥ इतिश्रीमद्वैतविद्याचार्यश्रीमद्धरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्यज्वश्रीरंग
राजाध्वरिवरसूनोरप्पयदीक्षितस्यतौतातिधिरसायनसुरवोयोज्ञिप्पांपरिसंख्यालक्षणक्षेपःसमाप्तः॥ ॥

॥ विवक्षणेत्यप्युदितानिलक्षणानीपूर्वविध्यादिविभागसिद्धये। नजंति। सूत्रेहतांपदावलीपरस्परान्वयप
रस्परागिमां। एनंसंक्षिप्तमाक्षेपातिदेशंएतदशक्तेचसहेतूपन्यासव्याजेनसामान्यतःप्रदर्शयति। पूर्वक्षेप
त्रकारःप्रत्यवतिपरमप्यात्मवश्यंविधातुंप्रायःसूत्रेविभागंविधिषुरागमयतांलक्षणानामभीषां। शक्यंतन्त्या
यसाम्यप्रणिहितमतिज्ञिवोद्धुमित्यप्रदर्शयंत्रिष्वप्येतेषुज्ञिन्नस्थितिष्वनवनवोवर्तितस्तत्रकारः॥ २३॥

क्ष।८ अपूर्वविध्यादिविभक्तानामुद्धृतलक्षणानांमध्येपूर्वस्यापूर्वविधिलक्षणस्यप्रत्यक्षेपप्रकारःसप्राये
णपरंनियमविधिलक्षणमप्यास्कंदयितुंप्रभवति। तथापाक्षिकेसतीत्यत्रविधिविषयस्यपाक्षिकत्वंवि
वक्षितंयस्यकस्यचिद्वा। अथेसर्वत्रपाक्षिकत्वविवक्षायांविशेषणांतरविशेषणांतरदृष्टनियमविधा
वव्याप्तिःविशेषणांतरेपिनथैवनियमविधिस्तेनतद्विध्यभावेरथंतरदृष्टस्यसार्वत्रिकपाक्षिकत्वाभावात्।
प्रस्तुतविध्युद्देश्येपाक्षिकत्वविवक्षायामपिपुरोडाशोकार्ष्णियमार्थेप्रथनविधावव्याप्तिःविधिविषयस्य
प्रथनस्योद्देश्येपुरोडाशेनित्यप्राप्तत्वात्। द्वितीयेसतिसप्तम्यायस्यपाक्षिकत्वमुपलक्षणंतेननिर्दिष्टतन्नि

यमफलकल्पपर्यंतंलक्षणंविवक्षितंनवा।।-अंत्येसोऽग्नेहिएषांचोदकाब्रीह्यादौपक्षप्राप्तेसतिलक्षणानाम
मनहोमानामपूर्वविधावतिव्याप्तिः।-प्राद्येमंत्रगतस्वरनीयमार्थेषूपांशुयजुषेत्यादिषुकर्मगतस्वरविधा
नेष्वव्याप्तिः यस्मच्चस्वरस्यनियमेविधेःफलंतस्योद्देश्येयजुर्वेदादिविहितेज्योतिष्टोमादिकर्मण्यंतरा
प्राप्तत्वेनपाक्षिकत्वानावात्। यस्मात्तत्रविकल्पितस्यदीक्षापरिमाणादेःपाक्षिकत्वमास्तितन्नियमन
स्येतद्विधिफलत्वानावात्। यद्येवंहननंनियमार्थंब्रीहीन्नियजेतेतिनियमविधौचाव्याप्तिः।तत्रनि
यमस्यावहननस्यप्रकृतविध्युद्देश्येयागेपक्षप्राप्त्यनावात्। यद्युच्येतत्रहतोद्देश्येपाक्षिकत्वंनविवक्षितं
किंतुयत्रक्वचित्। तथाचोद्देश्येन्यस्मिन्यस्मिन्कस्मिंश्चिद्विधिविषयस्यास्मिन्यावापाक्षिकत्वेसतित
न्नियमफलकोविधिरित्तिलक्षणंप्रतीतोनोक्तव्याप्तिरिति।।सूत्रेवमपिमंत्रार्थवादसामर्थ्यादिजन्यस्व
रगुणसंस्कारादिनियमफलकेषुनानाशाखागतेषुचनियमविधिष्वव्याप्तिः।तूष्णींसोघ्नोनीषोमीयदृत्याद
यौमंत्रार्थवादसामर्थ्यादिजन्यविषयानानाशाखागतान्यनियमविधयः।मंत्रार्थवादसामर्थ्यादिकल्प्या
शाखांयौनरगतविधिनामप्यग्रहस्पेक्षयातेषुपाक्षिकत्वसमर्थनदंडीप्रेषानन्वाहेत्यादिविधिषुनाने ।।५४।।
कविधमग्रहत्यपेक्षयानियमपरिसंख्याफलंसांकर्यमस्मानिरंप्रसजेत्तेतुक्तं।-अपिचपंचपंचनखाभ
क्ष्याइतिपरिसंख्यायामतिव्याप्तिः।तत्फलंचूतायाःशशादिपंचकव्यतिरिक्तपंचनखाभक्षणनिवृत्तेः पक्षेश
ज्ञानएवप्राप्तिसंजवात्। नायंस्यपाक्षिकत्वविवक्षायांनहिस्याच्चूतानीत्यादिर्नियमविधावव्याप्तिः।

।।५४।।

क्वचित्तुतथाविशेषकांक्षिणंनियमान्विधायतद्विरुतोग्रंतरेतन्नियमाभावमुल्लाघुनस्तद्घटकत्व
मचेतनविहितेव्रतांतरेविशिष्यविधिनियमानांयत्रोपदिश्यतेतत्रपरिसंख्याविधायातदन्यनियमा
प्राप्यंतइतितस्यांपरिसंख्यायामतिव्याप्तिश्च।तत्रनावरूपनियमस्यागतपाक्षिकत्वसत्वात्। किंचकिं
पाक्षिकत्वंविवक्षितंयदिसर्वोद्देश्यानुवृत्तप्राप्तिमत्वंतदासार्वकाम्यविधावतिव्याप्तिःज्योतिष्टोमप्राप्तेः
स्वर्गान्यफलेष्वनुवर्त्तमानत्वात्। प्रसंनवश्यप्रवहणादिनानुद्देश्येषुसर्वेष्वपिप्रीणादिषुप्राप्तेःसमर्थितत्वा
त्। उद्देश्यव्यापकप्राप्तिमत्वंतर्हितिचेत्।तर्ह्युद्देश्येष्वप्राप्तिकरंचितप्राप्तिमत्वंनतुद्देश्यप्राप्तिरहितेषुसाम्या
स्तुवीतेत्यादिनियमविधिष्वव्याप्तिः।उद्देश्येष्वितिविशेषणाविवक्षायामपिषाडहिकरहूर्ध्वंतरएष्टयादिविध्य
तिव्याप्तं।तत्राहूर्नेदादिरूपावच्छेदकेनोक्तिरितिचेत्। किंविनेवावच्छेदकेनेदमप्राप्तिकरंचितप्राप्तिमत्वंविव
क्षितं।उच्यतेचेत्तर्हिमंत्रवःप्रवहणादिप्राप्त्याप्योरप्युपायांतरतद्विरहरूपावच्छेदकेनियतत्वा
त्। उपायांतरतद्विरहनिन्नावच्छेदकेनेदंविनेतिविवक्षायामपिकार्यशेषेऽश्वरथंतरादिनिय
मव्याप्तिः। वैकल्पिकतद्विरहनिन्नावच्छेदकेनेदंविनेतिविवक्षायांवैकल्पिकस्यपाक्षिकत्वानुपपत्तेश्चारहि
तस्यनिर्वक्तुमशक्यत्वादात्माश्रयः।-पाश्रयनेदंविनेतिविवक्षायामपिशपावाग्र्यप्राशित्रप्रमुखा
पूर्वविधिष्वतिव्याप्तिः। पूतिकातिंगसंत्रउत्तरपरिहृनियमाव्याप्तिश्चाकाचिल्लप्राप्तिमत्वंनयाप्तिरकृत
मिनिविवक्षायामपिबोदकप्राप्तायोदिनहस्तप्रक्षणादिविध्यतिव्याप्तिरिति।एवंनियमविधेलक्षणंदोषै

प्रकारः प्रायेण परिसंख्या लक्षणमप्यास्कंदितुं प्रभवति तद्यथा प्रायणीयादिषूपायपरिसंस्कारशनादाना
दिषूपेयपरिसंख्या हृदयस्याग्रे वघतीत्यादिषूपायोपेयपरिसंख्या। त्रिविधायामप्यस्यां परिसंख्यायां
कस्यचिदुपेयस्य कस्यचिदुपायस्य तत्तत्प्रतियोगिनश्च विध्युपात्तत्वमस्ति। ननु हृदयस्याग्रे वघती
त्यादिषु हृदयाद्येकादशातिरिक्तपशुपश्ववयववर्गस्यावदानोपेयत्वपरिसंख्यायामेव प्रतियोगिनो
वदानस्य विध्युपात्तत्वमस्ति न तु तस्य पशुयागोपायत्वपरिसंख्यायां प्रतियोगिनः पशुयागस्ये
ति चेत्। न। नत्रांगवाक्यानां प्रधानविध्येकवाक्यताकल्पने तस्य विध्युपात्तत्वलाभात्। क्वचित्क्वचि
दुपेयतत्प्रतियोगिनोरुपायतत्प्रतियोगिनोश्च मध्ये एकश्च द्वयोर्वा विध्यनुपात्तत्वमपि दृश्यते॥
यथा यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैंद्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयादित्यत्र रथंतरसामा रथंतर
साम विकृतिरूपस्योपेयस्यैकस्य विध्यनुपात्तत्वं। कपालेषु श्रपयतीत्यत्र चित्रेष्टिव्रीहिनिय
मयोरुभयोरपि विध्यनुपात्तत्वं। तदेवमुपात्तानुपात्तरूपे द्विविधेप्युदाहरणे ग्राह्यव्यावर्त्तयोर्नि
यतप्राप्तिरस्ति क्वचिद्व्यावर्त्तनीयमात्रे प्राप्तावपि परिसंख्या दृश्यते। यथात्र ह्येवावपंतीति। क्वचित्तूप
रिसंख्याविधिर्नियमविधिवदेव न लक्षणेन संग्रहीतुं शक्यः। अयं तु प्रकारः परिसंख्याविधिलक्षणा
क्षेपे प्रदर्शितप्राय इति नेह प्रपंच्यते। एवमपूर्वविधिलक्षणाक्षेपे प्रकारोपि परिसंख्याविधिलक्षणमवस्कं
दितुं प्रभवति। तथा हि प्राप्त इति विषयसप्तमीतिपक्षे तत्र चान्यत्र चेति सप्तम्योस्तया सामानाधिकरण्ये
परिसंख्यायां नियतप्राप्तमेव न दृश्यते यथा पंच पंच नखा भक्ष्या इति एवं नानाप्रकारः ४

॥५५॥

॥५५॥

लक्षणस्यासंभव एव स्यात्। ग्राह्यव्यावर्त्तनीययोरुभयोरपि विधिविषयत्वाभावात्। वैयधिकरण्ये तु सार्व
त्रिकोभयप्राप्तिविवक्षायां गृहमेधीयगताज्यभागपरिसंख्याविधावव्याप्तिः अवभृथेपि तथैवाज्यभा
गविधिसत्त्वेन तद्वीध्यभावे सर्वविकृतिगताज्यभागतदितरांगकलापरूपोभयप्राप्त्यभावात्। प्रकृ
तविधावुद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वान्वयिन्युभयप्राप्तिविवक्षायामपि कपालेषु श्रपयतीति परिसंख्या
विधावव्याप्तिः। सति सप्तमीतिपक्षे यस्य ययोरुभयोः प्राप्तिरूपलक्षणत्वेन निर्दिष्टा तस्य तदन्यत
रसंबंधव्यावर्त्तनफलकत्वपर्यंतं लक्षणं न विवक्षितं चेत्सांग्रहिण्यां चोदकादनेकस्मिन्नंगकलापे प्रा
प्ते सत्यामनहोमविधावतिव्याप्तिः। तथा विवक्षितं चेत्कपालश्रपणविध्याद्यव्याप्तिः। यद्युच्येत प्र
कृतविध्युपात्तगतोभयप्राप्तिर्न विवक्षिता किंतु यस्य कस्यचिद्यत्किंचिदुभयप्राप्तिः॥ तथा च तदन्य
तरसंबंधनिवृत्तिफलको विधिः परिसंख्येति विवक्षितत्वान्नोक्ताव्याप्तिर्नाप्यतिव्याप्तिरिति चेत्। एव
मपि मंत्रार्थवादसामर्थ्यलभ्यप्रयोजनेषु नानाशाखागतेषु परिसंख्याविधिष्वव्याप्तिरित्यादि प्रागुक्त
मेवावर्त्तत इति। एवं यद्यपि पूर्वाक्षेपप्रकारः परत्रापि प्रवर्त्तते तथापि सधीमद्भिः संचारयितुं शक्य
इति नियमपरिसंख्ययोर्भिन्नभिन्नः आक्षेपप्रकारो दर्शितः। तथा चैते त्रयोपि विधयस्तुल्यस्थितय
इत्युत्तरोत्तरस्मिन्वर्णिताक्षेपप्रकारोपि पूर्वपूर्वस्मिन्संभवत्संचारणीय इति भावः॥ ॥ ॥ इति श्रीम
दद्वैतविद्याचार्यश्रीमद्भरद्वाजकुलजलधीकौस्तुभश्रीविश्वजीद्याजिश्रीरंगराजाध्वरीवरसूनोरप्यद्

दीक्षितस्य कृतो विधिरस्यायन सूत्रयोर्निर्मान्त्रिविधविधिलक्षणोदेशपरस्यासिद्धेश्च॥ ॥ए
वमपूर्वनियमपरिसंख्याना मान्नायेकृनिलक्षणान्नाक्षिप्तलक्षणानि तेषामुदाहरणान्नाक्षिप्तक्रत्व
र्थानां नचोदाहरणगणमधिकृत्यप्रवृत्तेविधीनांप्राप्तंत्वाकांक्षीद्वाहवनमिवहविःप्रोक्षणंमन्त्रलिंगात्॥
नेयमँस्तोमपात्रग्रहणेऽवतनः प्राप्तमेवावहंतोप्राप्तंतद्दृष्टार्थान्वयपरमुसलोलूखलाभानत
श्च॥ २४॥ ॥ व्रीहीन्प्रोक्षतीतिविधिरिंसंस्कृतेयाक्तिके तत्रावदृयुक्तं। दृष्टपूर्णमासप्रकरणेनत
दृपूर्वार्थत्वेनावगतस्याग्नये त्वाजुष्टंप्रोक्षामग्नीषोमाभ्यांत्वादिमंत्रस्यदेवतार्थद्रव्यप्रोक्षण
लिंगबलाद्वविःप्रोक्षणद्वारेणतदर्थत्वादितितत्रैवहविःप्रोक्षणकर्तव्यतापाप्तेयिमंत्रव्रीहि
प्रोक्षतीतिविधिना॥ प्रयोगस्तावत्कृष्णलमेषदृक्षितयतीत्यग्निप्रकरणगतविधिनादीक्षार्थेन
यावगतानामाकृतिमग्नेत्वाजुष्टंप्रोक्षामीत्यादिमंत्राणांस्वरूपकारत्वलिंगबलाद्वोमद्वारेणतदर्थत्वसिद्धेस्त
त्रैवहोमकर्तव्यतापाप्तेरुलूखलमुसलयोरपिवीहिनवहंतीतिविधिनियमविधिरिमुसलाद्यप्रयुक्तदृष्टपूर्ण
मासप्रकरणेनतद्दृपूर्वधिनावगतस्यचरुहोदियःसपत्नंवधामसमितिमंत्रस्यावहननलिंगबलाद्दृव
हनद्वारेणतदर्थत्वादितितत्रैवपुरोडाशीयद्रव्यविनियोगार्थत्वेनानियतप्राप्तस्यावहननस्यनि
यमजज्ञात्॥ अयमपिन्यायस्तृतीयेसंज्ञानिपन्नः। तत्रहिनक्तानुवाकसमाख्ययात्तद्संबंधिनावग
तयोर्नक्तानुवाकमध्यपठितयोरग्नि र्नोस्वाबाधृष्यांसघासंनरचक्तसंत्यादेवस्तोमसुचक्तायवक्तेय

मितिमंत्रयोर्ग्रहणवेक्षणलिंगबलात्तद्द्वारेणतद्संबंधियंस्यादितितत्रैवपरस्तात्गतंस्तोमपात्र
मपिग्रहीष्यन्नवेक्षयतिनक्तायंतंशब्देननियतप्राप्तयोर्ग्रहणवेक्षणयोर्निमित्तीभूतंकृतः। विचक्षणो
रक्षोयज्ञाबरोवैकंकतोयज्ञावचरतीतिद्वारेणवैकंकतघ्राणायज्ञसाधनत्वंविधतावाक्येनोलू
खलमुसलयोरपिद्वारेणघ्रात्रयोर्यज्ञसाधनत्वमवगतं। तच्चतयोरुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाद्यवदृद्वे
द्यादिगोषुसाक्षात्साधनत्वासंभवात्किंचिद्द्वारेणनिर्वर्तनीयमितितद्द्वारत्वेनास्यकर्तव्यम
वहननंप्राप्यतेनचवाच्यंस्फ्यादिवत्कपालानिवेत्यादिःप्रत्युच्चैस्तानिवैरक्षोघ्नायुधानीतियज्ञसा
धनत्वेनोक्तानांस्फ्यादीनांयज्ञायुधानिसंनरतीतिसाधनविधानात्तद्वर्गतयोरुलूखल
मुसलयोःसाधनद्वारेणयज्ञसाधनत्वमस्यादिति। अत्रेतयोर्दृष्टकार्यान्नावेनलक्षणमास्था
तिसंयाद्वस्यसाधनस्यादृष्टार्थतापतेर्दृष्टार्थत्वंसंभवतितस्याद्दृष्टार्थत्वकल्पनानोचितेत्यु
च्यतेनोक्तंतीत्यादितिरुद्धनादृष्टविनियुक्तानांसाधनंदृष्टार्थमुलूखलमुसलयोस्तदर्थमिति
साधनविधिवैरूप्यापत्तेश्च। अतस्तदुलूखलमुसलंदृष्टकार्यविनियोगसाकांक्षत्वसामर्थ्यादृष्ट्या
आज्ञावहननार्थंसंपद्यते। अवहनस्यचूर्णीकरणादिदृष्टपुरोडाशादिसाधनांतरसाध्यत्वाभावे
ननियमतर्दुलनयापेक्षत्वादितिनित्यवदाम्नातोलूखलमुसलाभ्यांयोहेनान्वयबलाद्व्यवहन

न स्य नियमो लभ्यते किमत्र व्रीहीनवहंतीति विधिना। तस्मात् व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहंती
ति अपूर्वनियमविध्युदाहरणमयुक्तमिति भावः। नन्वन्यलभ्ययोरपि प्रोक्षणावहननानि
यमयोरभ्युदयार्थावेतौ विधी स्यातां गत्यंतराभावात् स्वर्गकामसाप्तदश्यादिविधिवदित्या
॥५७॥ शंक्य परिसंख्याद्यर्थत्वेन तयोश्चारितार्थ्यमाह तस्मादत्रोभयस्मिन्पचपरिकृतयेपा
सं५ रिसंख्यो विधिः स्यान्नो चेत्प्राप्तौ नियत्यैकथमपि च भवन्नप्रसिद्धोपि स स्यात्। यद्वा पूर्वे
विधिः स्यान्नियमपर इहाध्वर्यवत्वं नियच्छन्नन्यस्मिन् द्वंद्वसंपादनविधिवशगेन
त्वयच्छन्नपूर्वः॥ २५॥ मंत्रलिंगात्प्राप्नुवदाग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशार्थद्रव्यविष
ता५ यं प्रोक्षणं मंत्रलिंगोलूखलमुसलाम्नाताभ्यां प्राप्नुवन्नवहनननियमश्च व्रीहीणा
मिव यवानामपि प्राप्नुयात्। तन्निवर्त्तकतया परिसंख्याविधित्वेन संभवत्यनयो
श्चारितार्थेनानन्यगतिकमभ्युदयार्थापूर्वनियमविधित्वं कल्पनीयं। यदि तु नित्य ॥५७॥
प्राप्तबाधकपरिसंख्यापेक्षया नित्यप्राप्तमभ्युदयार्थं प्रापयन्नियच्छन्वा विधिः श्रे
यानित्येवं प्रोक्षणावहननवाक्ययोरपूर्वनियमविध्यभ्युपगमो न त्वन

न्यगतिकतयेति मन्यसे तदानीमश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र प्रसिद्धोपि परिसंख्याविधिर्न सिध्येत् किं
तु तत्र मंत्रप्राप्तौ मंत्रनियमे चान्यलभ्येप्यभ्युदयशिरस्कतया मंत्रस्य प्राप्तिं नियमं वा कुर्वन्नपूर्वविधि
र्नियमविधिर्वा स्यात्। शक्यते ह्येवं वक्तुं अश्वरशनागृहणप्रकाशने मंत्रं प्रापयन्नियमपूर्वविधिस्त
त्र कल्पसूत्रोपदृष्टवचनात्तीयग्रहणकवाक्यरूपानियतानेकोपायप्राप्तौ मंत्रं नियच्छन्नियमवि
धिर्वेति। अत्रेदं वक्तव्यं मंत्रलिंगबलादेव तत्र मंत्रस्य तावत्प्राप्तिर्लभ्यते सा च तस्य नित्यवदाम्नात
बलान्नियतैव लभ्यते। तथा च प्राप्तिनियमयोरन्यलभ्यत्वेनापूर्वनियमविध्योरसंभवात्परिसंख्या
विधिरभ्युपगता इति कथमेतदुपपद्यते। यद्यन्यलभ्ययोरपि प्राप्तिनियमयोरभ्युदयशिरस्कत्वेनान
न्यलभ्यत्वमुपपाद्य प्रोक्षणावहननविध्योरपूर्वनियमविधित्वमिति परिसंख्यार्थत्वं प्रतिक्षिप्येत त
था सत्यत्रापि तथैवापूर्वविधित्वं नियमविधित्वं वा संभवतीति परिसंख्यार्थत्वं न सिध्येत्॥ अथा
पि तत्र परिसंख्यार्थत्वमभ्युपगम्यते तथैव प्रोक्षणावहननविध्योरपि तादर्थ्यमभ्युपगंतुं युक्तं। अथोच्ये
त व्रीहीनवहंतीत्ययं परिसंख्याविधिरित्याभ्युपगमे वहननपरिसंख्या तन्नियमपरिसंख्या वेति निर्द्धारि
णं न संभवति नियामकाभावात्॥ अतस्तत्र यथा कथंचिन्नियमविधिरेवाश्रयणीय इति अत्रापि
चोद्ये प्रसिद्धोप्येवं सति परिसंख्याविधिर्न स्यात्। तत्रापि कथंचिदपूर्वविधिर्नियमविधिरेव वाश्र
यणीयः स्यादित्येवोत्तरं। तत्रापि हि मंत्रपरिसंख्या तन्नियमं परिसंख्या वेति निश्चयो न संभवत्येव॥

यद्युच्येत मंत्रस्य विधिबोधितेनाश्वाभिधानीग्रहणसंबंधमात्रेण तस्याग्निप्रकरणाम्नातं चरितार्थ
मिति नैराकांक्ष्येण तत्र गर्दभरशनाग्रहणसाधारणस्य लैंगिकविनियोगकल्पनस्याप्रवृत्तेर्मंत्रो गर्दभ
रशनाग्रहणं न स्पृशत्येव ॥ अतो मंत्रपरिसंख्येयं न तन्नियमपरिसंख्या अश्वरशनायां मंत्रनि
यमे विधिनाप्रतिपादिते ह्यन्यत्र तन्नियमपरिसंख्या स्यान्न त्वत्राश्वरशनानां मंत्रेणैवादद्यादिति
मंत्रनियमो विधिनाप्रतिपादितः ॥ स तु नियमः परिसंख्यावदर्थाल्लभ्यते । अश्वरशनाग्रहणे मं
॥५८॥ त्ररूपोपायसंबंधे विधिना बोधिते तावता नैराकांक्ष्येण पाक्षिकल्पसूत्रादिसाधारणलौकिकोपा
यकल्पनाप्रवृत्तेः किंतु प्रकरणसनाथमंत्रलिंगपर्यालोचनयापि लब्धुं शक्यत्वात्सोऽस्य विधेः फलत्वे
न नाडीयत इति । सर्वमेतदवहननविधावपि समानं अथैवमुच्येत तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति
गीयते इति परिसंख्यालक्षणं तत्र चान्यत्र च नित्यप्राप्त इत्येवं परं अन्यथा नियमविधिरपि तत्र चा
न्यत्र च पक्षप्राप्ते प्रवर्त्तत इति तत्राप्तिव्याप्तिप्रसंगात् ततश्च रशनाग्रहणमंत्रविधेः परिसंख्यात्वे
अश्वगर्दभरशनाग्रहणयोर्मंत्रस्य नित्यप्राप्तिमपेक्ष्योपपादनीयं नित्यप्राप्तिश्च तस्य तयोः प्रक
रणानुगृहीतमंत्रलिंगकल्पविधिलभ्या न तु अनियतानेकोपायकल्पनालभ्या । प्रकरणानुगृहीतमंत्र ॥५८॥
लिंगकल्पश्च विधिरश्वगर्दभरशनाग्रहणयोर्मंत्रकल्पसूत्राद्यनियतानेकोपायप्राप्तौ नियमविध्यात्म
क इति नियमविधिलभ्यामश्वगर्दभरशनाग्रहणयोर्मंत्रनियमरूपां प्राप्तिमपेक्ष्य प्रवर्त्तमाना परिसं

सं
ख्या मंत्रनियमपरिख्यापर्यवस्यतीति गर्दभरशनाग्रहणान्मंत्रनियम एव व्यावर्त्तनेन तु कल्पसूत्रादिव
दनियमेन प्राप्नुवन्मंत्रोपि । अत एव वैश्वानरसंपूर्वेहन्सामभवति षोडश्युत्तर इत्यत्र परिसंख्येति वृत्तिकार
पक्षे प्रकृत्यतिरात्रतश्चोदकात्पाक्षिकी षोडशीग्रहस्य या प्राप्तिस्तामपेक्ष्यनेयं परिसंख्या परिसंख्याया नित्य
प्राप्त्यपेक्षत्वाच्चोदकाधीनपाक्षिकप्राप्त्यपेक्षत्वे नियमविधित्वप्रसंगात् । किंतूत्तरेहन् । द्विरात्रस्य गृह्यत इति
द्विरात्रसामान्यस्योत्तरेहनि यः षोडशीग्रहणनियमविधिश्चोदकाधीनपाक्षिकषोडशीग्रहप्राप्त्यग्रहणप्राप्त्य
पेक्षस्तल्लभ्यमंगिरसां द्विरात्रस्य द्विरात्रांतराणां चोत्तरेहनि समुच्चित्य प्राप्तं षोडशीग्रहनियममपेक्ष्येयं प
रिसंख्येति द्विरात्रांतराणामुत्तरादह्नो नियमविध्यधीनः षोडशीग्रहनीयम एव व्यावर्त्तते न तु चोदकलभ्यः पा
क्षिकः षोडशिग्रहोपीत्युपपादितं तंत्ररत्ने । ननु सर्वद्विरात्रविषयं प्रत्यक्षं सामान्यशास्त्रं प्रथमप्रवृत्तमिति ते
म६ न सर्वद्विरात्रेषु प्राप्तं षोडशिग्रहनियममपेक्ष्य द्विरात्रांतरेभ्यस्तत्परिसंख्या युज्यते । इह मंत्रलिंगबला
दश्वगर्दभरशनाग्रहणयोर्मंत्रनियमकल्पनं प्रथमं न प्रवृत्तमिति कथं न तल्लभ्यं तयोर्मंत्रनियमपेक्ष्य
गर्दभरशनातो मंत्रनियमपरिसंख्या घटते । न च वाच्यं तत्रापि द्विरात्रसामान्यविषयतया सामान्यद्वारेणांगि
रसां द्विरात्रतदितरद्विरात्ररूपेषु विशेषेषु वर्त्तमानादुत्तरेहन् द्विरात्रस्य गृह्यत इति शास्त्रादंगिरसां द्विरात्र
रूपेषु विशेषविषयमेव शास्त्रं प्रथमं प्रवर्त्तते आहवनीयशास्त्रादिव पदशास्त्रमिति । सामान्यशास्त्रे
द्विरात्रमात्रमपि वर्णोपात्तमस्ति तदपि नास्ति षोडश्युत्तर इति शास्त्रे किंतु प्रकरणपर्यालोचनया तस्यां

शिरस्कादिरात्रसंबंधोवगंतव्यइति नत्रसामान्यशास्त्रेस्येवत्रयमत्रवृत्तिमत्स्यादितिचेत्। मैवंषाऽश्युत्तरइति
शाष्टनियमपरिसंख्यायांतदपेक्षान्नावा तत्रतर्हिनियम्यप्राप्तबुभ्रमाणत्रवृत्तिमपेक्षतेपरिसंख्या ।।५२।।
त्रवृत्तिवत्तर्हितांपरिसंख्येयप्राप्तबुभ्रमाणत्रवृत्तिमपेक्षतेर्थानियमपरिसंख्यायांतदपेक्षान्नावात्कपाले
पुरुषपयतीत्रान्यत्रलब्धपुरोडाशश्रपणविषयतत्रवत्स्वधीनत्रवृत्तकव्रीहिनियमशास्त्रवृत्तिमपेक्षत
चित्रेणावघातीहीहिनियमपरिसंख्यात्रान्यत्रनवमपशोरालभतेतिकायांत्रवृत्तितत्वाच्च। तस्माद्व्रीहिनियम
परिसंख्यायुक्ता। नचवाच्यंपरिसंख्याप्राप्तस्यनियतप्राप्यपेक्षत्वात्तत्रव्रीहिषुपरिसंख्यानियमपरिसंख्ये
यस्याव्रीहिनियत्रानियतप्राप्तस्यनियामकतयाबुभ्रमाणत्रवृत्तंतर्हितंयोत्रमाणत्रपेक्षतपरिसंख्यातन्नियम
नपरिसंख्यातत्राज्यत्रागोयजतीत्यादौस्वरूपपरिसंख्येनियतस्योपपत्तेः। अतःस्वरूपपरिसंख्यानियम
परिसंख्येतिपरिसंख्यायाद्वैविध्यंलक्ष्यतएव। नियमेपेक्षेवमेवद्वैविध्यंदर्शयतेस्वरूपनियमःपरिसंख्या
नियमइति। व्रीहिनित्यनुवृत्तेस्तादावनियतप्राप्तस्यव्रीह्यादिस्वरूपस्यनियमः। पत्नीसंयाजोतामहा
निसंनिधेनइत्यादावनियतप्राप्तायाःप्राप्तसंयाजपरिसंख्यायनियमइति। तस्माद्विहिनियमपरिसंख्येतिनि
द्वारणमुपपद्यतइति। इदमपिसर्वमवहननविधिसाधारण। एवमेवव्रीहिस्थाप्यवहनन नियमपरिस ।।५२।।
ख्याचमुपद्यते। ननुव्रीहीनवहंतीत्यत्रावहननस्वरूपपरिसंख्यातन्नियमपरिसंख्याचेत्युपन्यस्तोस्मि
न्पक्षद्वयेप्ययंविधिरनन्यलभ्यांपरिसंख्यामिवाप्यलब्धमपिनियमंस्पशतीवेव। तत्रावहननस्वरूप
ब प्रवृत्तंतर्हितंबाप्रमाणमपेक्ष्यपरिसंख्यातत्रनियमपरिसंख्य यत्रचनियतप्राप्तिरहितस्य नियतप्रापकत्वात्व

क्तमनुघ्नतेन चेत्सन्निधानीत्येतदेव विधीयते। किंचाश्वरश्नानामंत्रधा त्वर्थैर्युगपत्। त्रिन्नि विशिष्ट
नावनेवैकाप्त्यर्थेन विधीयतइतिवार्त्तिकोक्तविशिष्टविधिपक्षमवलंब्याह्यन्निधानमुद्देशेनमंत्रस्याविधा
नान्नाह्यान्निधानापेक्षपूर्वीयत्वलक्षणप्रसक्तिरितिपरिहर्त्तुंशक्यो। तथाप्ययंपरिहारोनसार्वत्रिकः। तथै
वत्रीह्यवहननविशिष्टभावनाविधिरितिप्रक्षेपिवक्तुंशक्यत्वात्। विशिष्टविधिपक्षेपिफलतः परिसंख्या
प्रयोजनविधेः किंस्यादस्मोतिनिरूपणेनगृह्यान्निधानीतः फलमन्यन्निवर्त्तनादितितत्रवार्त्तिको ॥६०॥
क्तयारीत्यापिसुलभत्वेव। तस्माद्ब्रीहिणावहननविधीयवपरिसंख्यार्थइत्यप्यव्यवस्थापितंन
न्निधेयेनइतिचेत्। एवंतर्हिब्रीहिणावहननविधीयवपरिसंख्यार्थोमाभूत्। ब्रीहिणविधिब्रीहि
णस्याध्वर्युकर्तृकत्वंनियच्छन्नियमविधिरवहननविधिरवहननस्यतदेवप्रयच्छन्न पूर्वविधि
रस्तुब्रीहिणस्यहिमंत्रलिंगकल्प्यश्रुतिविधेयत्वेकल्प्यश्रुतावाध्वर्यवादिसमाख्यानाभावन्ततत्रा
नियमेनयःकश्चिदृत्विक्कर्त्ताप्नुयात्प्रत्यक्षश्रुतिविधेयत्वेतुतत्राध्वर्यवसंज्ञकर्मांडज्ञानेनाध्व
र्यवसमाख्याज्ञानाद्ध्वर्युरेवकर्त्तेतिनियतोलभ्यते॥तथावहननस्यमंत्रलिंगादिकल्प्यश्रुति ॥६०॥
नूजत्वेदंदर्संपादनविधिवशात्तत्रयजमानएवकर्त्तापाप्नुयात्। तथाहियाजमानेकांडेव
त्सोपावसृजत्यूषंवा। धिश्रयत्यवदीक्षतेचेतिदर्शपूर्णमासौचसमाहृत्यात्मनेपदीत्वेनानिवेदा

दशदंदनिदर्शपूर्णमासयोस्तान्निसंपाद्ययजतेतिश्रूयते। तत्रदंदसंपादनंनामक्रियाविशेषएवद्वयो:
प्रत्यासन्नत्वसंपादनं। यथावत्सोपावसर्जनक्रियायाधेनुवत्सयोर्यथाबावहननक्रियायामुत्सर्जनक्रि
यायोः साध्यदंदसंपादिन्योद्वादशापिक्रियाःसमाख्यावशाद्यजमानेनकर्त्तव्याःप्राप्ताः। आध्वर्यवकांडेपि
वत्समुपावसृजत्यूषंवामधिश्रपतिब्रीहीनवहंतीत्यादिश्रवणाद्ध्वर्युणाकर्त्तव्याःप्राप्ताः। नचासांद्वा
त्रिंशतोपिमंत्राणांप्रसवेनेत्यादिमंत्रोच्चारणवदुत्तरयकर्त्रैक्यंसंभवतिएकेनहोतानामि
णकर्त्तृत्वंमशक्यत्वात्। अतएवः कर्त्तेतिनिर्देशेनैकःकर्त्तेतिविशेषाकांक्षायामाध्वर्यवकांडमध्येयाजमान
कांडज्ञानेनविशेषसामाख्यानाद्यजमानकर्त्तेतिप्राप्तेनासांक्रियाणांस्वरूपेणाध्वर्यकांडेविधानाद्
ध्वर्युरेवसाक्षात्कर्त्तायाजमानकांडेदंदसंपादनात्मनाविधिनात्वयजमानःस्मारकत्वयाज्ञयोज्य
कोभवतीत्यविरोधइतिसमर्थितंयाजमानेसामाख्यानात्कर्माण्यियाजमानानिस्मृतितंत्रेण?
याधिकरणेतत्रयद्याध्वर्यकांडेवत्समुपावसृजतीत्यादिविधिवद्ब्रीहीनवहंतीतिविधिरपिनाम्नोष्य
तत्क्रियांतरेषुविधिंतरानुसारेणयजमानस्यप्रयोजकत्वेप्यवहननेयाजमानविधिस्वारस्य
भंगायोगात्तत्रतस्यसाक्षात्कर्त्रंशमापद्यते। अतोब्रीहीनवहंतीतिविधिनातत्रप्राप्तमध्वर्योःकर्त्रंशं
लभ्यते। एवंचब्रीह्यवहननविधिरप्रत्यक्षश्रुतेयंत्रोच्चारणंद्वारीकृत्यकर्त्तृनियमेपर्यवसानान्नियमविधिरयु
हननविधिरप्रत्यक्षश्रुतेयवहननंनियमंद्वारीकृत्यकर्त्रंशाप्तोपर्यवसानाद्पूर्वविधिरित्यपरिहृतम्॥

सर्वथापि प्रोक्षणविधिरपूर्वविधिरवहननविधिर्नियमविधिरित्युदाहरणमयुक्तमिति भावः। उक्त
न्यायेन परिसंख्योदाहरणमपि कर्तृनियमार्थमेव स्यान्न तु परिसंख्यार्थमिति तदुदाहरणमप्ययु
क्तमित्याह। एवं चाश्वाभिधानीग्रहविधिरपि तत्कर्तृनैयत्यमात्रप्राप्त्यर्थः पर्यवस्येत्। प्रथनविधि
रिव प्राप्तमंत्रानुवादी। मंत्रेप्यन्यासक्तौ विधिरिह सगुणप्राप्ततांगोक्तिरीतिर्न क्षाम्येन्मंत्रमात्रे सति
॥६१॥ विधिविषये स्याद्विशिष्टानुवादः॥२६॥ विध्यंतरावकाशसत्त्वे जघन्यं परिसंख्यार्थत्वं न स्वीकर्तव्य
मिति प्रागुक्तं। प्रोक्षणावहननविध्योश्च कर्तृनियमप्राप्त्यर्थतया चारितार्थ्यमुक्तं तेन न्यायेन परिसंख्यो
दाहरणेपि कर्तृनियमार्थतैव स्यात्। अर्थप्राप्ते ग्रहणे ध्वर्योः पाक्षिकत्वेनानियमविध्यवकाशस
त्त्वात्। तत्र मंत्रग्रहणकर्तृनियमार्थे प्रथनविधाविव लिंगप्राप्तस्य मंत्रस्यानुवादकं स्यात्। उरुप्रथ
उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीति विधिर्न प्रथनस्य पुरोडाशान्यथानुपपत्तिलभ्यत्वात्। नापि त
त्रोरुप्रथस्वेति मंत्रविधिस्तस्य मंत्रलिंगादेव प्रथने प्राप्तिसत्त्वात्। किंत्वन्यलभ्यप्रथनविधा
नाद्वाराध्वर्युकर्तृकत्वनियमार्थस्तत्र मंत्रग्रहणं। लिंगप्राप्तानुवाद इति युक्तं। मंत्राधिकरणे
। ननु प्रथनविधौ लिंगप्राप्तस्य मंत्रस्य विधाने प्रयोजनाभावादस्त्वनुवादः इह तु लिंगात्प्राप्नुवन्मं
त्रो गर्दभरशनायामपि प्रसज्येतेति तद्व्यावर्त्तनेन मंत्रविधेः प्रयोजनवत्त्वादिह मंत्रांशेपि विधिः
स्यात्तल्लभ्यपरिसंख्यायाः समाख्यालभ्यकर्तृनियमाविरोधित्वेन तदर्थत्वे परिसंख्यार्थत्वं ॥६१॥

धि२

धानं विकृ २ ६५

नाभ्युपगंतव्यमिति निर्बंधाभावादिति चेत्॥ सत्यमिदं परिसंख्यालाभार्थमंत्रस्यापि विधानं विकृ
तिषु सगुणप्राप्ततांगपुनःश्रवणान्यथा तत्र विकृतौ शब्दवत्त्वात्। प्रधानस्य गुणानामधिकोत्पत्तिः स
न्निधानादिति दाशमिकाधिकरणे प्रदर्शितन्यायो न सहते। एकादशप्रयाजान्यजति हिरण्यगर्भः समवर्त्तता
ग्र इत्याद्यारमाधारयतीत्याद्यौ यत्र प्राप्ततं प्रयाजादिकमंगमप्राप्तसंख्यामंत्रादिगुणयुक्तं श्रूयते
तत्र गुणमात्रविधाने प्राप्तगुणस्थाने वैकृतगुणनिवेशमात्रं लभ्यते। यथेहाश्वाभिधानीग्रहणमा
त्रविधानेन तत्र कर्तृनियममात्रं प्रयाजादिप्राप्ततांगांतरपरिसंख्यापि लभ्यते। यथेह मंत्रस्यापि
विधाने गर्दभरशनाग्रहणपरिसंख्यापि लभ्यते। अथापि तस्मिन्नधिकरणे विशिष्टविधिगौरवपरि
जिहीर्षया गुणमात्रविधिमंगीकृत्य परिसंख्या निवारिता एवमिहापि विशिष्टाविधिगौरवपरिहाराय क
र्तृनियमार्थमश्वाभिधानीग्रहणमात्रविधानमंगीकर्त्तव्यं। ननु परिसंख्यार्थमंत्रविधानमपीति तेनै
व न्यायेन प्राप्नोति। ननु तर्हि तत्र संख्यादिवदिह मंत्र एव विधीयतां। एवमपि विशिष्टविधिगौरवपरि
हारलाभात्। चोदकप्राप्तप्रयाजादिवदर्थप्राप्तस्य ग्रहणस्यानुवादसंभवादिति चेत्। किं तदाग्रहण
मात्रे मंत्रविधिरश्वाभिधानीग्रहणे वा। आद्ये मंत्रलिंगादेव प्राप्तिसंभवाद्विधिवैयर्थ्यं। अश्वाभि
धानीमात्रे मंत्रविधिरित्युपगमेप्युक्त एव दोषः। विशिष्टानुवादपरिहाराय तत्राप्यश्वविशेषणस्या
विवक्षणीयत्वात्। तस्माद्यस्योभयं हविरार्त्तिमार्छति तरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशाः ऐंद्रवायवा

३ द्वितीये विशिष्टानुवादः स्यान्न तथा च विशेषणांशाविवक्षया पुनरपि तदेव विधिवैयर्थ्यं ३

ग्रंथस्थमहदित्यादिष्विवयाज्यनेदाग्रसंगायविशिष्टानुवादस्यपरिहरणीयत्वादेकादशप्रयाजा
न्यजलीत्यादिष्विवसत्यिसंज्ञनवेविशिष्टविधिगोरवस्यापिपरिहरणीयत्वादिहचार्थप्राप्तग्रहणविधा
नेनकर्तृनियमार्थलयाविधिचारितार्थ्यसंज्ञवाच्चात्रनियमविधिरेवन्याय्यः। ननुपरिसंख्या
विधिरेव। नन्वेकादशप्रयाजान्यजलीत्यादिष्वत्रयाजाद्यनुवादस्यापिविधीयमानगुणाश्रय
समर्थकत्वयोग्यहत्वमामग्रहणन्तिनिमेत्रानुवादस्यनतथास्तूपयोगः परिसंख्यार्थत्वे
नोपयोगसंज्ञनवेग्रथनमंत्रवन्निःफलानुवादत्वकल्पनंयुक्तमितिचेन्मैवं। ग्रहणसामग्र्याज्ञात
इत्यत्रइज्यदेवताविशिष्टयागविधिगोरवपरिहारायतद्गुणार्थत्वेनानुवादस्यावश्या
लयुक्तस्यवाक्यस्यतद्वाक्यविधेयज्ञाज्ञापस्यपश्चात्संज्ञनोत्पन्नेर्थेप्राप्तद्विषयव्यापारोपरमा
नुवादत्वकल्पनायाःसंज्ञतिपन्नत्वेनात्रमंत्रविशिष्टग्रहणविधिगोरवपरिहारायपरिसंख्यापरिहारायच
मंत्रग्रतीकोपादानसामर्थ्यस्यानुवादकत्वकल्पनायामनुपपत्त्यभावात्। तस्माद्विशिष्टविधिगोरवस्य
विशिष्टानुवादस्यचपरिहारायग्रहणविधिरेवतस्याध्वर्युकर्तृकत्वनियमफलत्वेनोपेयइतिजा
वःस्यादेतन्मानूमंत्राभ्यानिधानीविशिष्टग्रहणविधिरभ्यानिधानीग्रहणेदृशेनमंत्रविधिरभ्यानिधा
नुदृशेनमंत्रविधिर्वा। अध्यमात्रोदृशेनमंत्रविधिस्तुस्यात्। तत्रविशिष्टविधिगोरवस्यविशिष्टानु
वादत्वंवाक्यभेदस्यबाधसक्तेः। ग्रहणाग्रहणप्रकाशाकस्यमंत्रस्यसाक्षादध्वर्थिव्यासंज्ञनयात्तदीयग्रहो

नाग्रहस्याद्वारकत्वंपर्यवस्यतीत्यर्थप्राप्तार्थानुवादःपरमभिधानीमादत्तइतिफलंचास्यविधेर्गृहीतग्रहणा
तोमंत्रपरिसंख्यैवग्रहणाग्रहणप्रकाशानद्वारकमंत्राध्वसंबंधस्यमंत्रलिंगतःप्राप्तुंशक्यत्वेनविधिफलत्वा
योगात्दृत्याशंक्याह। उद्देश्योनाध्वर्यएवेत्यपिनफलवत्तिस्यादुद्देश्यत्वेविधेयेनाबाधेकोहिविद्वान्विधिमिहल
मुपेक्षान्यसंक्रांतमिच्छेत्। कर्तृनियत्यमेलत्फलमपिपरिसंख्यावस्याप्यस्तुनामस्यष्टानेषाहिदोषैर्नच
नवतिनिधेर्विध्यनर्हेपियाने।।२७।।-ग्रथमपिपक्षोनसमंजसः समानपदोपात्तधात्वर्थविधानेश्रुतिग्र
माणकेनवतिवाक्यप्रमाणकस्यिन्नपदोपात्तमंत्रविध्यंगीकारस्यान्याय्यत्वात्मंत्रविधिफलात्परिसंख्या
नाद्ग्रहणविधिफलस्यकर्तृनियमस्यावर्हित्वाच्च। ननुचग्रहणविधिलभ्यःकर्तृनियमोपिपरिसंख्या
पर्यवसायीत्येव। तथाहि-ग्रध्वर्युर्दृशनयोर्ग्रहणमग्रहीत्सोनास्यामध्वर्युर्दृशनयोर्बुध्यमाख्यात्वार्थ
प्राप्तेनतुग्रहणश्रुतिर्विहितं। ग्रर्थप्राप्तेषुचनाध्वर्यवादिसमाख्यास्तीतिस्मारयतिःकर्तृनियमाया
नाध्वर्योरुनयत्रापिपाक्षिकप्राप्तिरूपानियमप्राप्तावप्राप्तोग्राप्तिरूपोनियमःक्वचिच्चियमा
एःस्वयमेवलाबस्परिसंख्यात्मनापर्यवस्येन्नदनुनिष्पादितीपदप्राप्तकर्तृतरनिवृत्तिरपिपरिसंख्या
त्मनापर्यवस्येत्। इनयत्रपदप्राप्तानांकर्तृतराणांमेकत्वनिवृत्तिरूपत्वादितिचेत्। ग्रस्तुनामैवंक
र्तृनियमोपिपरिसंख्यापर्यवस्यायी। तथापिसापरिसंख्यानदोषत्रयग्रस्तानापिविध्यनर्हविधिमूलत्वा

ग्रहणशस्त्रानां तोपरिसंख्यालुद्दोषत्रयप्रसक्तेत्यग्रेदर्शयिष्यते। विध्यनर्हविधिमूलेनितुस्यष्टमेवक्रि
यामनंतर्नीयमंत्राश्रयसंबंधस्यविधातुमयोग्यत्वात्। तस्मादुदाहृतविधेःकर्तृनियमफलकल्पमे
वयुक्तं। नतुमंत्रपरिसंख्याफलकल्पमितिभावः॥ नन्विमामग्रहणान्नितिमंत्रस्याध्वर्यवसमाख्या
नेनैवतत्रकाश्यपस्यग्रहणस्याध्वर्युकर्तृकत्वनियमःसिध्यति। अतस्तदर्थमर्थाप्तग्रहणविधेर
नपेक्षितत्वाद्गाकपस्यार्थवत्वायपरिसंख्याविधिरेवांगीकरणीयइतिचेन्नेयं। अध्वर्यूच्चारितमंत्रेणा
न्यस्याप्यनुष्टेयार्थस्मरणसंभवेनतावत्ताग्रहणस्याध्वर्युकर्तृत्वासिद्धेः। अतएवप्रथनमंत्रस्याध्वर्य
वत्वेपिप्रथनस्याध्वर्यवत्वसिध्यर्थंप्रथनेविधिरंगीकृतोमंत्राधिकरणे। अतएवमंत्रकल्पसूत्रादितोव
मेनोपदृष्टवचनस्यानुष्टेयार्थस्मरणोपायत्वेनपदप्राप्तिरपिदर्शिता॥ ननुमानूनंत्रयोःसमा
ख्याप्रथनशस्त्रानाग्रहणयोरध्वर्युकर्तृकत्वसिद्धेः। प्रोक्षणावहननयोस्तुस्याद्वयप्रोक्षाप्रवध्या
समित्सुत्तमपुरुषेणप्रतीयमानस्यमंत्रोच्चारयितृकर्तृकत्वस्यबाधकाभावेनत्यागायोगादितिचे
त्। एवंतर्हिप्रोक्षणावहननविधेःप्रथममुपपादितंयवपत्निसंस्कार्यत्वमेवास्तुमा। नूनियमापूर्व
विधिर्हि। नचतथासतिव्रीहिशास्त्रंव्यर्थंस्यात्प्रोक्षणावहननविधेव्रीहिपदस्यापूर्वीयलक्षणया
यवसाधारणापादनेनैवतत्सफलत्वादितिवाच्यं। तस्याध्वग्राफलपरिमाणपुरोडाशोत्पादनासमर्थो ॥६३॥

व्रीहिज्ञानेप्रतिनिध्यनुपादानार्थतयाचारितार्थ्यसंभवेयवसाधारणापादनफलकत्वस्यान
नुपगंतव्यत्वात्। अपिचव्रीहिशास्त्रेणापिप्रोक्षणावहननयोर्यवसाधारणेकर्तृमात्रकर्मितिनस्यफ
लकल्पनास्वीकारेनयुक्तइत्यत्राहयद्व्रीहिप्रोक्षणादेर्यवमपिविषयंलब्धेतच्चचिंत्यंयु
क्तापूर्वेणेध्यानयनविधिनयादृष्टवत्ताविधीनां। नोचेन्नैमित्तिकेपिप्रतिनिधिवद्दिताग्नेमधर्मादि
दर्शनेछेदसंभावनादपिचबहुदर्पिस्तुल्यपूर्वाधिकारात्॥ ४८॥ व्रीहानप्रोक्षतीव्रीहीनवहंतीति
वत्पूर्वनियमविध्युदाहरणयोर्व्रीह्युद्देशेनविधीयमानंप्रोक्षणमवहननेचयवसाधारणव्रीहिपदस्या
पूर्वीयपरत्वादितिसिद्धांतमर्यादाप्यनुपपन्नाव्रीहिपदस्यमुख्यार्थपरत्वेपरित्यज्यापूर्वीयाकारलक्ष
कत्वेकिमर्थंकल्प्यनीयं। नतावत्तदर्थस्यहितायाश्रुत्यवगतप्रोक्षणावहननसाध्यत्वनिर्वाहार्थंव्रीहान्
प्रोक्षतीव्रीहानवहंतीतिलौकिकप्रोक्षणावहनविषयप्रोक्षेयवाकांक्षावतस्यजलसंयोगतुषविमो क
क्षरूपलौकिकफलविशिष्टतयातत्साध्यत्वोपपत्तेः। नापितस्यप्रोक्षणजन्याद्दष्टसंस्काराव हननविय
मसाध्यत्वनिर्वर्त्यं। तत्साध्यत्वस्याश्रुतत्वात्। क्रियासाध्यत्वरूपमात्रंहितायाश्रुत्यवगतंकर्मत्वंतु
क्रियाजन्यातिशयतन्नियमसाध्यत्वपर्यंतं। ननुतथापिप्रोक्षणजन्यसंस्कारावहननियमयोर्वैफ
ल्यपरिहारायतत्साध्यत्वंव्रीहिशास्त्रसमर्पितस्यैववक्तव्यमितिनदर्थमपूर्वीयाकारलक्षणेतिचेन्न। य
दर्थाव्रीहयास्तस्मिन्नपूर्वएवतयोरप्युपयोगसंभवात्। प्राङ्मुख्योन्नानिक्षुनीतेत्यत्रहिप्राङ्मुख्यनियमो

नोजननस्वरूपानुपयोगीनोजननस्यापूर्वार्थत्वाभावेनतदुत्पादपूर्वीयत्वरूपोपयोगीत्यपिसमर्थयितुमशक्यः सन्नङ्गस्यापूर्वोपयोगीकल्प्यते॥ ॥इहङ्गस्येतद्दर्शपूर्णमासिकेप्रकरणेप्रथमपूर्वेविपरिवर्त्तमानेतयोस्तदुपयोगित्वंकथंनकल्प्येत॥ननुचप्रोक्षणंवहननयोरपूर्वीयव्रीह्यर्थत्वाभावेनद्वाक्ययोर्व्रीहिपदंलोक्षिकापूर्वीयसाधारण्येनव्रीहिमात्रपरंवास्याल्लौकिकव्रीहिपरंवा॥आद्येविधिवैरूप्यापत्तिरपूर्वीयव्रीहिष्वप्रोक्षणवहननयोर्विनियुक्तसंस्कारतयागुणकर्मस्वलौकिकव्रीहिष्वनुत्पन्नाविनियोगरहितेष्वर्थकर्मत्वस्यचप्राप्तेः॥द्वितीयेद्विनीयाश्रुत्यवगतद्रव्यप्राधान्यभंगप्रसक्तिः॥तस्माद्विधिवैरूप्यपरिहारायश्रुतगुणप्रधानभावनिर्वाहायप्रोक्षणवहननयोःसामर्थ्यिकोगुणलक्षणायचव्रीहिपदस्यापूर्वीयव्रीहिपरत्वावश्यंभावेसतितन्त्रलौकिकव्रीहिव्यावर्त्तकस्यापूर्वीयत्वस्यावश्यंविवक्षणीयत्वाद्व्रीहित्वस्यापिविवक्षायांविशिष्टानुवाददोषापत्तेरपूर्वीयत्वस्यचयवसाधारण्यात्प्रोक्षणवहननयोर्यवसाधारण्यमवर्जनीयमितिचेन्नैवं॥व्रीहिपदस्यव्रीहिमात्रपरत्वेपितन्त्रलौकिकव्रीहिव्यावर्त्तकस्यापूर्वीयत्वस्यार्थात्प्राप्तसंनिधेनविशिष्टानुवाददोषाप्रसंगात्॥न चव्रीहिप्रधिरेवाकाङ्क्ष्यप्रकाराकांक्षयावहननवाक्यस्थप्रोक्षणाकांक्षयावाहननवाक्यस्थापिसमिदादिवाक्यवदधीकारवाक्येनैकवाक्यताकल्पनीयातनञ्श्रुत्यैवार्थःसंपद्यते॥अवहन्नेतन्व्रीहीद्वारेणस्वर्गार्थंदर्शपूर्णमासयागापूर्वंप्रतिव्याप्रियेतेति॥नवातत्साधनत्वंतूतव्रीहिद्वारातत्प्रतिव्याप्तंशक्यतेवक्तुं॥तेनाधाघएवयागार्थनिरूप्यव्रीहयस्तेषामेवाहननमितिव्यवस्थासिध्यति॥एतेनगौरित्युक्तएगमपिव्याख्यातं॥एवमर्थाच्छ्रुत्येश्चो

वे

प्रोक्षणवहननयोरपूर्वसाधनव्रीहिविषयत्वेव्रीहिपदस्यश्रुतव्रीहिपरित्यागेनापूर्वसाधनत्वलक्षणाकल्पयितुमुचिता॥अवश्यंचलौकिकसाधारण्येनाकांक्षणशास्त्रसमर्पितएवापूर्वीयपदार्थेसंस्कारकर्मान्वयबोधनेसतितदनंतरंतस्यापूर्वीयत्वावगत्यासमर्थात्तत्संस्कारस्यापूर्वीयविषयत्वपर्यवसाननित्यंन्यायस्तत्रेपयसिध्यानयतित्यत्राङ्गीकरणीयः॥तत्रहिपयःसंस्कारतयाध्यानयनंविधीयतेनयतेर्हिकर्मकत्वेनपयसःकर्मत्वावश्यंभावात्॥पयोध्यानयनेनव्याप्यंप्रधानकर्मेतितदुत्पन्नस्यध्यानयनाधारत्वस्यसप्तम्यानिर्देशः॥नत्वध्यानयनसंस्कृतंपयःसावेध्यदेव्यामित्यत्रतत्रवाक्येप्रधानपरामर्शिनानछ्यैनपरामृश्यदेवतासंयुक्तंक्रियते॥तद्वाक्यसिद्धेनचद्रव्यदेवतासंयोगेनयागोनुमीयते॥तत्रसंस्कारवाक्यप्रवृत्तिवेलायांपयसोनुमानस्यमानयागापूर्वार्थतानवगतेःपयस्त्वेनप्राप्तसमर्पितएवपयसिसंस्कारध्यानयनान्वयबोधः॥तदनंतरंसंस्कृतस्यपयसोदेवतासंयोजनेसतिद्रव्यदेवतासंयोगानुमितयागपूर्वार्थत्वेवगतेः॥संस्कारस्यार्थादपूर्वीयविषयत्वपर्यवसानं॥एवमिहापिप्रोक्षणवहननवाक्यश्रवणदशायांकेवलंव्रीहिषुनप्राप्तसमर्पितेषुव्रीहिषुप्रोक्षणवहननान्वयबोधः॥तदनंतरंतद्वाक्ययोरधिकारवाक्यैकवाक्यतादृष्टायांप्रोक्षणवहननयोरपूर्वार्थत्वेवगतेतयोरर्थादपूर्वीयविषयत्वपर्यवसाननिमित्तयुक्तमेव॥अपिचतयोरपूर्वार्थत्वावगम्यनपेक्षायामप्यपूर्वीयव्रीहिविषयत्वमर्थात्सिध्यति॥यस्यो

नावनुगतावघ्नीनिमित्तीचेदमुष्याघपुनराधेयंतस्मादायप्रतिपत्तिरित्यत्रहविरार्त्यधिकरणन्या
येनश्रुतस्याग्नेयत्वस्याविवक्षयान्यतराग्नेरनुगमनेपिपुनराधानमस्तकौशाष्ठान्वयबोधवे
लायामुन्नयत्वग्रहणेनाग्नेरनुगममात्रस्यनिमित्तत्वावगतावपिनिमित्तेविधीयमानसाधानंसहित
योरेवान्योकल्पादनत्वमंनत्वेकैकस्याग्नेरितिविधेयसामर्थ्याद्यथोन्नयाद्यनुगमस्यनिमित्तत्वलाभः।
एवमिहापिहिताद्याश्रुतिर्निर्दिष्टव्रीहिगुणतयाविधीयमानेप्रोक्षणेमथनंचशूलस्याग्नु
पयोगरहितलौकिकव्रीहिविषयंनवितुंनयोग्यमितिविधेयसामर्थ्याद्विशिष्टान्वयबोधानंत
रमपूर्वीयव्रीहाएवविषयत्वलाभःसंभवतीतिदिमनुपपन्नं।अनश्पंचात्राप्येवमेवोपपा
दनीयं।अन्यथाप्राप्तान्वयबोधवेलायामपूर्वीयत्वविवक्षायांतस्यानुवादित्वाद्विधेयत्वापत्तेर्दुस्तरत्वात्
द्विघनत्वस्यस्वतएवप्राप्तत्वाच्चविधेयत्वापत्तेश्चायोगव्यवच्छेदार्थतायोगव्यवच्छेद्यविधेयत्वापत्तिर्दुस्तरत्वात्
व्रीहिकापूर्वीयत्वविवक्षायांवित्तिष्टानुवाददोषापत्तिंवाकोवारयिता।अपिचपक्वव्रीहिषुम ५५।।
थनादिकमपूर्वीयत्वंचप्रतिपत्तिविधेयत्वेनाप्रतिपन्नंक्रियादिसंस्कारजातंफलचमस्य स्यर
स्युपदेशतावश्यात्।।हविःप्रक्षणेनसोमयागापूर्वसाधनत्वेनत्रापिसत्वात्।ननुनित्यस्यक्रियादि
संस्कारजातस्यौधिकारान्वयेनैमित्तिकत्वादनित्यः।फलचमसोद्धारंनवितुंनार्हतिस्वर्यंविशेषतया
च

तिनान्वेतुंनार्हति।नत्वव्यक्तिविधेयेननित्यंज्योतिष्टोमस्योपकुर्याद्दर्शपूर्णमासाद्योरितियुज्यते।नापिनीत्या
श्रिताविशिष्टेनफलचमसेननैमित्तिकत्वायोगेनेतियुज्यते।तस्मान्नित्यानित्यसंयोगविशेषान्नफलचम
सस्यसोमसामानविधिप्रतिपत्तेरस्यादितएवंयदिफलचमसत्वाकारेणसवाक्यार्थान्वयीस्यात्।सोमं
क्रीणातीत्यादिसंस्कारवाक्येषुसोमपदलक्षितापूर्वसाधनत्वाकारेणसवाक्यार्थान्वयीचेत्प्रसंगेनि
त्यानित्यसंयोगविशेषस्यसर्वत्रापिहिप्रोक्षणत्रयोगेहविःप्रक्षणितेनतदपूर्वसाधनत्वेनफलच
मसःसोमोवास्त्येव।यद्येवमपिफलचमसस्यासाधारणरूपेणनित्यमालोचनंनित्यानित्यसंयोगविशेष
योर्नोक्तेतनद्व्रीहिसोमादिप्रतिनिधीनांवारपूतीकादीनामपितत्तत्संस्कारोपदेशसामानविधेर्न सिध्ये
त्।।ननुव्रीहिसोमादिमुख्याजानेनीवारपूतीकाद्याःस्वयमेवतत्तत्स्थानेनोपादीयंतेयेनतदुपादान
स्यमुख्यान्नूनंनिमित्तंकृत्वेनाप्रतिपन्नानित्यसंस्कारान्वयेनित्यानित्यसंयोगविशेषोनवेत्।किं
तुव्रीह्यादिशेषुनीवारादिषुयेव्रीह्याद्यवयवास्तएवोपादीयंतेतेचव्रीह्याद्यनुप्रविष्टतत्तद्व
यवत्।व्रीह्यादिशास्त्रमुख्यार्थाएवेतिननित्यानित्यसंयोगविशेषप्रसक्तिरितिचेत्।एवंतर्हिमु
ख्यप्रतिनिधुन्नयजानेकदाचिद्विधयाप्रतिनिधुपादानमितिप्रसज्येत।व्रीह्यादिशास्त्रमुख्यार्थत्वा
विशेषात्।ननुमुख्यप्रतिनिधोर्व्रीह्याद्यवयवत्वस्यत्वात्यच्चास्यामस्तिविशेषः।तथाचव्रीह्यादि

गतसमग्रावयवोपादानसंभवेनीवारादिगतविकलावयवोपादानेप्रसज्यतइतिचेत्।।तर्हिव्री
ह्यादिगतसमग्रावयवाजाज्ञानिमित्तमेवनीवारादिगतविकलावयवोपादाननिमित्तकंनित्यानित्यसं
योगविरोधोनस्यात्।किंचसोमाद्यावेपूर्तिकानस्तीष्टएवयादितिविधिनास्यष्टमेवपूतीकानांसोमाद्यावे
निमित्तकत्वमवसीयते।नन्वत्रसोमाद्यावेनिमित्तेपूर्तिकानविधीयंतेकिंतुसोमाद्यावेतत्सदृशानाम
न्येषामेवबह्ववयवविप्लवोपादानेप्राप्तेतेनमंदसदृशाःपूर्तिकानियम्यंतइतिद्वितीयषष्ठ्योरुक्तो
मित्तिचेत्।किंततस्तेनापिनैमित्तिकत्वमेवायातिसप्तम्यनुमितप्राप्तसोमाद्यावस्यनिमित्तत्वंपूतीका
नांतदुत्तसोमाद्यवयवानांसाधनत्वेकिंचिदपिनश्यति।।तस्मात्तत्रैवंनित्यानित्यसंयोगविरोधःपरि
हरणीयः।यद्यपिनीवारपूतीकादिगतव्रीहिसोमाद्यवयवास्तदसाधारणरूपेणश्रुत्याज्ञानिमित्त
कत्वादनित्यस्तथापिव्रीत्तएणादिशास्त्रगतव्रीह्यादिपदतात्पर्यविषयेणसाधारणरूपेणनित्याएवेति।।
प्रयंपरिहारोनैमित्तिकेफलत्वमसाधारणेपिसमानः।।एवमेवहियदाहवनीयेजुहोतीत्यादिष्वपिनित्या
नित्यसंयोगविरोधःपरिहरणीयः।अन्यथातत्राप्याहवनीयस्थेष्टिकसोमिकाद्यपूर्वार्थत्वंनित्यावदाग्ना ।।६६।।
तनारिष्टोमादिवदेवस्यादितिन्नेनादिनिमित्तकहोमानामाहवनीयाधारत्वंनसिध्येत्।ब्रूतहिनित्या
नित्यसंयोगविरोधःयत्रानित्यमेकमेवद्वारंतत्रैवयत्रानित्येजुहोतीति।अत्रहिहोमोनित्याग्नि
न्नाधिकरणकस्तत्संस्कारइतिपूर्वपक्षेनिन्नइत्यस्यसंस्कार्यपरतयानिमित्तपरत्वानाधेनहोमोनित्यः।

स्यात्तद्वारंतुनित्यमनित्यमेवेतिनित्यानित्यसंयोगविरोधः।।तस्मात्तत्रनिधीनांमुख्यसामानविध्येनैमित्तिकानां
नित्यसामानविध्यानावंचव्यवस्थयाश्रुपगच्छद्भिर्नीमांसकैःसंस्कारवाक्यगतव्रीहिसोमादिपदानांपूर्वीय
ह्यज्ञाएंपरित्यज्यमुख्यार्थपरत्वमेवाश्रुपेत्यश्रुतिनिधिगतमुख्यावयवानांव्रीह्यादिगतत्तदवयवानामिवव्री
ह्यादिपदविषयत्वानुमुख्यसामानविध्यंफलचमसस्यसोमपदविषयत्वाज्ञावान्नसोमसामानविध्यनिर्वेवसाध्य
वस्तोपपादनीय।।अतीयतेचतत्तदधिकरणेपर्यवेक्षेनयातमेवाश्रुपेत्यसाध्यवस्तोपपादितेनि।।कथंनिति
चेत्।।उच्यतेनैमित्तिकमनुष्यव्यादृसमानविधानेस्यादितितार्तीयाधिकरणेयदिराजन्यंवैश्यंवायाजयेत्ऋयदि
सोमंविक्रयिष्यन्न्यग्रोधस्त्रुक्निर्याहस्यतासंपिष्टरधर्मुन्मृज्यतमस्मेनद्दंप्रायश्चित्तंसोमंविक्रीणीयात्
स्यात्रराजन्यवैश्यपनिमित्तेनसोमस्थानेविधीयमानःफलचमसाःसंस्कारवाक्येषुसोमेनसमानविधानःस्याद्
ह्यासमानविधानइतिसंप्रत्यापूर्वीयत्वाविशेषात्समानविधानइतिपूर्वपक्षंकृत्वानित्यमनिषवेनज्योति
ष्टोमस्योपक्रम्यनैमित्तिकफलचमसद्वारेत्वमन्वयेनित्यानित्यसंयोगविरोधान्नसमानविधानइतिसिद्धां
तंकृत्वा।अनेनपूर्वीयत्वमर्थाच्चन्यसोमपदविषयइतिपूर्वपक्षबीजमाक्षिप्यसमाधत्तेफलचमसस्यफल
चमसत्वाकारेणसंस्कारवाक्येषुसोमपदविषयत्वेनसंबंधाभावेनदूषणंचास्यदुष्टत्वादुपेक्ष्यंतत्स्यात्तद्धि
षयत्वसंबंधेपिनित्यफलनित्यसंयोगविरोधादुपदेशात्संस्कारान्वयोनयुज्यतइत्यनुपपादितमित्यव
सीयते।अन्यथापूर्वीयत्वाकारेणफलचमसस्यसंस्कारवाक्यानुप्रवेशमाशंक्यतत्रैवप्रतिफलचमसा

करणाधिकरणं समाप्तं

त्वाकारेण नित्यानित्यसंयोगविरोधोद्भावनायोगात्॥ तथा प्रतिनिधिश्च तद्वदिति तदनंतराधिकर
णे व्रीह्यादिप्रतिनिधयो नीवारादयोपि व्रीह्यादिभिर्न समानविधानाः॥ व्रीह्याद्यभावे निमित्ते उपादीय
मानत्वेन नैमित्तिकतया फलचमसतुल्यत्वादिति पूर्वपक्षं तत्त्वामुख्याभावे नीवाराद्यानयागसाधनत्वे
नोपादीयंते तदुक्ता व्रीह्यवयवा एव तु सकलासंभवाद्विकला उपादीयंते॥ नीवारावयवोपादानं त्वनुषंगा
दवर्जनीयतया। व्रीह्यवयवाश्च व्रीहिगता इव नीवारगता अपि व्रीहिशब्दविषयतया संस्कारविध्यन्वि
॥६७॥ ता एव। अतः समानविधाना इति न तद्वत्प्रयोजनैकत्वादिति सूत्रेण सिद्धांतितं। अनेनापि संस्कारवाक्ये
षु व्रीह्यादिशब्दानां मुख्यार्थविवक्षा स्पष्टमेवावसीयते। अपूर्वीयत्वविवक्षायां नीवारादीकस्याप्यपूर्वीयत्वेन
संस्कारविध्यन्वयस्य सूपपादतया तेषां साधनत्वनिराकरणस्यानुपयोगप्रसंगात्। स्यादेतन्नैमित्ति
कप्रतिनिध्योर्नित्यानित्यसंयोगविरोधप्रसंगतदप्रसंगौ न मूलयुक्तित्वेनासामानविध्यसामानविध्य
व्यवस्थापकौ किंतु द्विरुक्तिप्रसंगतदप्रसंगौ तथाहि नित्यं नैमित्तिकं च न युगपद्विधेयं किंतु नित्यं सो
मादिद्रव्यं सामान्येन विधाय सर्वत्र तस्यैव प्राप्तौ राजन्यादिनिमित्ते सति विशेषरूपेण नैमित्तिकं फल ॥६७॥
चमसादि विधेयं। तद्यस्यां वेलायां स्वाभाविकं नित्यांगं विधेयं तस्यामेव संस्कारविषयस्तन्मात्रवि
शेषणत्वेन स्वार्थं विधाय निवृत्तव्यापारानुभूयः शक्नुवंति नैमित्तिकविशेषणत्वेनापि स्वार्थं विधातु
मावृत्तिप्रसंगादित्येवं द्विरुक्तिप्रसंगो नैमित्तिकस्यासामानविध्यव्यवस्थापकः तदप्रसंगः प्रतिनिधेः

विधे

सामानविध्यव्यवस्थापकः। न हि सामान्यविशेषरूपेण भिन्नविधिविधेययोर्नित्यनैमित्तिकयोरिव मुख्यप्रतिनिध्यो
र्व्रीह्यादिपदविषयत्वाविशेषाद्व्रीहिभिर्यजेतेत्याद्येकविधिविधेययोर्विधानाद्योगपद्यमस्ति येन द्विरुक्तिरा
शंक्यतेति। एवं द्विरुक्त्यापादकं विध्ययौगपद्यमेवातुल्यत्वादिति नैमित्तिकाधिकरणसिद्धांतहेतुपरशब्देन वि
वक्षितं। द्विरुक्तिशंकापनायकं विधानैक्यमेव च प्रयोजनैकत्वादिति प्रतिनिध्यधिकरणसिद्धांतहेतुपरशब्दे
न विवक्षितं विधानं हि वाक्यस्य प्रयोजनमिति चेत्। उच्यते एवमप्यपूर्वीयत्वविवक्षाविरोधो नापैत्येव॥ यस्यां
वेलायां व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिशास्त्रं प्रवर्त्तते तस्यामेव वेलायां व्रीह्यादिविशेषणत्वेन संस्कारवाक्यैरवहनना
दीनि समर्प्यमाणानि व्रीहित्वादिनैव तदन्वयं लभेरन्नापूर्वीयत्वेन। तस्य व्रीहिशास्त्रादिप्रवृत्तेः। पूर्वमनव
गमात्॥ ननु तर्हि व्रीहिशास्त्रादिप्रवृत्त्यनंतरमेवावहननादीनां तदन्वयोस्तु। तथा च व्रीहिशास्त्राद्यवगता
पूर्वीयत्वाकारेण तेषां व्रीह्याद्यन्वय उपपद्यते। यवशास्त्रस्याप्यनैमित्तिकत्वेन व्रीहिशास्त्रसमकालप्र
वृत्तिकतया यवानामप्यपूर्वीयत्वेन क्रोडीकाराद्यवसाधारण्यमपि तेषामुपपद्यते। नैमित्तिकशास्त्राणां तु
नित्यशास्त्रप्रवृत्त्यनंतरभावित्वेन संस्काराणां नित्यान्वयवेलायां नैमित्तिकगतापूर्वीयत्वानवगत्या
तत्साधारण्याभावश्चोपपद्यत इति समंजसमिति चेत्। एवं ह्यनैमित्तिकत्वेन स्वशास्त्रवदेव व्रीहि
शास्त्रसमकालं प्रवृत्तियोग्यानामवहननादिशास्त्राणां यवसाधारण्यार्थमेव यवशास्त्रस्यापि प्रवृत्त्यनंत यव
रं प्रवृत्तिरभ्युपगम्यत इत्यायातं तथा नित्यधर्माणां नैमित्तिकसाधारण्यार्थं नैमित्तिकशास्त्रस्यापि प्रवृ

त्यनंतरं संस्कारवाक्यानां प्रवृत्तिरित्यपि कुतो नाभ्युपगम्येत ॥ वस्तुतस्तु व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिशास्त्रैर्मुख्यानां
व्रीह्यादीनामिव नीवारादिगतव्रीह्याद्यवयवानां नापूर्वीयत्वं सिध्यति ॥ व्रीहित्वादिजातिवाचिनां व्रीह्यादिश
ब्दानां तदवच्छिन्नव्रीह्यादिलक्षणस्यैव तदवच्छिन्ननीवारादिगतव्रीह्यादिभावयोग्यावयवलक्षकत्वस्यासं
भवात् । किंतु व्रीहिशास्त्राद्यनुसारेण मुख्येष्वेव व्रीह्यादीष्ववश्यमुपादातव्येषु नित्यमारब्धकाम्यं च कदाचिद्व्री
॥६८॥ ह्याद्यलाभेप्यवश्यमनुष्ठेयमिति प्रधानानुसारेण यत्किंचिद्द्रव्याक्षेपे च प्रसक्ते व्रीहित्वादिजात्यनवच्छिन्नत्वे
पि तदवच्छेद्यत्वयोग्यतया मुख्यसन्निकृष्टानां नीवारादिगतव्रीह्यादिभावयोग्यावयवानां संभवे विप्रत्त
ष्टद्रव्यांतरोपादानायागांत एवोपादेया इत्येवंरूपादाक्षेपात् तेषामपूर्वीयत्वं सिध्यति । सोमाभावे तु भू
योवयवलिप्सयासु सदृशाक्षेपे प्रसक्ते पूतीकोपादानमाक्षेपस्याप्यपवादकेन वचनांतरेण सिध्यति ॥
ततश्च यदि मुख्यशास्त्रप्रवृत्त्यनंतरमेव संस्कारशास्त्राणि प्रवर्त्तेरंस्तदा मुख्याभावे निमित्ते सत्याक्षेपवचनां
तरावगम्यापूर्वीयभावानां प्रतिनिधीनामुपदेशतः । संस्कारान्वयो न सिध्येदिति तत्सिद्ध्यर्थं मुख्यशास्त्रप्र ६८
वृत्त्यनंतरभाविनामाक्षेपवचनांतराणामपि प्रवृत्तिमपेक्ष्यैव संस्कारशास्त्रप्रवृत्तिरेष्टव्या ॥ तथा सति
नैमित्तिकानामपि नित्यसामानविध्यमापतितं निवारयितुं न शक्यते ॥ नन्वेवं सत्यपूर्वीयत्वलक्षणाप
क्षे नैमित्तिकानां नित्यसामानविध्यं स्यादिति दूषणमिव मुख्यार्थविवक्षापक्षे प्रतिनिधीनां मुख्यसामान ॥६८॥
विध्यं न स्यादिति दूषणमापतेत् । व्रीहिसोमादिविधायकशास्त्रस्थितानामिव तत्संस्कारविधाय

कशास्त्रस्थितानामपि व्रीहिसोमादिशब्दानां मुख्यमात्रपरत्वेन प्रतिनिधिसाधारण्याभावादिति चेत् । उच्य
ते ॥ व्रीहिसोमादिसंस्काराणां द्वितीयाश्रुत्यादिभिर्व्रीह्याद्यर्थत्वेनावगम्यमानानां प्रकरणलभ्यं तत्तदधिका
रापूर्वार्थत्वस्य व्रीह्यादिद्वारैव निर्वहणीयत्वादपूर्वसाधनेतरव्रीह्यादीनां च तत्र द्वारत्वायोगात् अपूर्वसा
धनव्रीह्यादिगवेषणायां व्रीहिभिर्यजेत सोमेन यजेतेत्यादिशास्त्रैर्व्रीह्यादय इव न्यायेन वचनांतरेण च
नीवारपूतीकादिगतव्रीहिसोमादिभावयोग्यावयवा अपि तत्साधनत्वेनावगम्यंत इति तेषामपि संस्का
रान्वयितया द्वारत्वनिर्वाहाय संस्कारवाक्यगतव्रीह्यादिशब्दानां व्रीहित्वादिजातिवाचिनां साक्षात्तत्तद
वच्छिन्नव्यक्तिमात्रलक्षणामपहाय साक्षात्परंपरया तदवच्छेद्यत्वयोग्यमात्रे लक्षणा कल्प्यते । नीवा
रादिगतव्रीहिभावादिभावादियोग्यावयवाश्च व्रीह्यादिगतावयवा इव व्रीह्यादिव्यक्तिद्वारा तदवच्छेद्य
त्वयोग्या एवेति प्रतिनिधीनां मुख्यसामानविध्येन काचिदनुपपत्तिः ॥ यद्यपि प्रथमोपस्थितव्रीह्या
दिद्वारैव संस्काराणामधिकारापूर्वार्थत्वं निर्वहति तथापि पश्चादपि न्यायादिनापूर्वसाधनत्वेनावग
म्यमानानां नीवारादिगतव्रीहिभावादियोग्यावयवानामवहननादिनियमे संभवत्यनियमस्यान्याय्य
त्वादवहननादिनियमाकांक्षायां तत्साधारण्यलक्षणया तेषामपि संस्कारान्वयः कल्प्यते । यथा प्रथमप्रवृत्तौ
पदेशलब्धप्रवृत्त्यन्वयनिराकांक्षाणां प्रयाजादीनां सौर्य्यचर्वाद्याकांक्षानुसारात्पाश्चात्येनातिदेशेन तदन्वये यो

पि कल्प्यते॥ नचैवंयवफलत्वसमाद्याङ्गानुसारात्तत्साधारणलक्षणयाव्रीहीसोमादिसंस्कारार्थंतद्
न्वयो[illegible]विधेयविशिष्टः कल्प्यः स्यादिति वाच्यं। व्रीहिसोमादिशब्दानां नीवारपूतीकादिगतव्रीहिसोमाद्यवय
विशिष्टयवफलत्वमसादिलक्षणेहेतोः अग्निहसंबंधस्यानावात्यथाकथंचिदग्निहेनसंबंधेनलक्षा
णाकल्पनादनियंतेसंक्रमिष्यावहननन्दर्यविदलनादिनिस्तुषार्कांक्षापूरणस्येवयुक्तत्वात्। अतएव
तस्मिन्सीसामृतेप्रतिष्ठेव्रीहिणामेधस्यमानइतिपुरोडाशप्रतिष्ठापनमंत्रगतव्रीहिपदस्यव्रीहि
प्रतिनिधितंडुलपुरोडाशेषुलक्षणेहेतोः अग्निहसंबंधस्यसह्यात्तस्यमंत्रस्यत्रवृत्तिर्नह्ययवंयपुरोडाशादु
तितस्मिन्नुनुष्टयार्थंप्रयाशनमनियतेनलौकिकोपायेनसंगृहीतेधान्यमसिधिनुहिदेवानितिमंत्रेण
चसतुषइव्यावितोधान्यशब्दस्यवितुषावस्थायांप्रतिहसंबंधस्यतेनलक्षणयाप्रवृत्तिमंगीकृत्यशाक्या
नामयनेतरसमयपुरोडाशेषुप्रतिहसंबंधान्नावालक्षणेनसंनवतीतिमांसमसीसूदइवोक्तः
प्रयाजारीनामपिप्रतिहदर्शपूर्णमासयसंबंधवत्सौर्यवैष्णवादिष्वेवान्वयः कल्प्यतेनतुतद्दर्शेषु द
विहिमादिष्वपियथाकथंचिदग्निहसादृश्यान्वेषणेनतद्विहिमादीनामपिकर्तव्यतांकांक्षार्थलक्ष्मस्व ॥६२॥
रूपनिष्पादनादिनैवपूर्यते। तस्मादवहननादिकमगतव्रीह्यादिशब्दानांव्रीह्यादिस्वरूपपरत्वपक्षेप्रतिनि
धिनौमित्तिकयोः सामान्यविधासामान्यनिषेधव्यवस्थाकथंचित्सोमांसकरीसोमपद्यते। तेषामपूर्वी

यद्यवलक्षणपक्षेतुकथमपिसानोपपद्यतइतिविशेषोविद्वद्भिःपरिभावनीयः। प्रचिचयर्षीव्रीहिपुनिहितंक्षेत्रो
क्षणावहननमपूर्वीयवलक्षणायावेक्षतिस्मात्तदाएष्टस्तुत्यपूर्वीसाधनेरथंतरेविहितंमीलनादीदृतत्
त्पूर्वसाधनेबृहत्यपिप्रसज्येत। ननुरथंतरेप्रस्तूयमानेसमानयेबृहतीप्रस्तूयमानेसमुद्रंमनसाध्या
यीहितिमीलनादिषुसमुद्ध्यानादिषुरथंतरबृहन्निर्देशेनमीलनादयोरथंतरस्येवधर्माःसमुद्ध्या
नादयोधर्माबृहतएवेतिधर्मव्यवस्थानवति। उक्तंचनयमेसूत्रेनानिर्देशाद्यनतिष्टेरनितिनतथेह
व्रीहीणांयवानांचव्यवस्थयाधर्मविधानमस्तियेनव्रीहिधर्मायवेषुनस्मृरितिचेन्मैवं। निर्देशनेहसम्
पितवापूर्वीयवलक्षणावपंनावेनामीलनसमुद्ध्यानादिधर्मसंकर्यस्यप्रतिहेलुप्तशाक्यात्वात्।
तत्रनिर्देशनेहस्वारस्यनिर्वाहार्थमपूर्वीयवलक्षणंविनापिधर्मविधानोपपादनेतथैवव्रीहिलक्षणादिवि
धानस्याप्युपपादनसंनवेनव्रीहीपदानांमुख्यार्थत्यागायोगात्। नचापूर्वीयवलक्षणायांमतां
तरेनिर्देशंनेहनिर्वाहार्थंरथंतरत्वादिकमपिविवक्षितुंशाक्यंवाक्यभेदाबहुस्वविशिष्टानुवादो
प्रस्यावश्यपरिहरणीयत्वात्। स्यादेतद्यद्गतयेचप्रजापतयेचसायंजुहोतियत्सूर्यायचप्रजापतयेच
प्रातर्जुहोतीतिनिर्देशेनहदेवस्यायंप्रातर्होमयोरग्निसूर्यौव्यवस्थादृष्टानहितत्रहोमयोःसायंप्रात
र्विशिष्टेविवक्षितुंशक्येविशिष्टानुवादेदोषापत्तेः। नचसायंप्रातःशब्दौसंज्ञितयोर्होमयोस्तत्राग्नि

सूर्यविधानंजुहोतीतिनश्रुत्यादिनहोमानुवादमात्रेनोद्देश्यसमर्प्यकं। तथाचसायंप्रातःशब्दौस्वार्थसंबंधिनोरवहोमयोर्जक्तौनवतोनतुहोमांतरयोरितिनाग्निसूर्ययोरव्यवस्थाप्रसंग इतिवाच्यं॥ सायंप्रातःकालयो
रेकस्यैवहोमस्याश्रुत्यमानतयाहोमेनासायंप्रातःकालोपलक्षितस्याग्निहोत्रहोमस्यप्रातःसायं
कालयोरव्यभिचारेणयानपायोहिकालस्यलक्षणंहिकुरोडाशादितिन्यायादापततोग्निसूर्यसंकर्यस्या
निवार्यत्वात्सायंप्रातःकालविशिष्टहोमस्यलक्षणायामपूर्वीयत्रीहियवलक्षणायामिवविशिष्टानुवादत्वो
पपत्तेः। तस्मान्निर्देशानेदमात्रमेवावजेव्यतन्त्रव्यवस्थोपपादनीयाएवमिहापिभविष्यतीतिचेन्नै
वं। नह्यग्निसूर्यवाक्ययोरग्निसूर्यविधानंतत्रप्रजापतेरविधेयत्वात्। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहेतिसायंजुहोतिसूर्योज्योतिर्ज्योतिः। सूर्यःस्वाहेतिप्रातरिति। वचनविनियुक्तमंत्रवर्णप्राप्ताग्नि
सूर्यानुवादेनप्रजापतिमात्रविधानेसंभवतिनयोरप्यत्रेवविधानस्वीकारेगौरवात्। तथाचप्रजापति
कालद्वयेपिसह्येनाग्निसूर्यवत्कालव्यवस्थानपेक्षाग्निर्देशानेदंव्यवस्थायांनेदमुदाहरणं। न
चवाक्यंहोममात्रानुवादेनप्रजापतेरेकस्मैवात्रविधेयत्वेवाक्यद्वयंस्यादिति। अग्निर्वाग्नेप्रजाप ॥७०॥
तिर्विधानेतत्रत्वाग्निसायंपदयोरग्निसायंकालसंबंधेनप्रजापतिस्तुस्वर्थतावतसूर्यवाक्यस्यापि
सूर्यप्रातःकालसंबंधेनतत्स्वर्थतोपपत्तेः एवमपिसूर्यवाक्यमर्थवादरूपमनर्थकंस्यादिति

चेत्। नाग्निसूर्यवाक्यंसायंप्रातर्होमयोर्व्यवस्थायाग्निसूर्यविधानेग्निसूर्यमंत्रौलिंगादेवसायंप्रा
तर्योर्व्यवस्थितेरितिन द्वयवस्थापकवचनयोरनपेक्षत्वेनतयोरुभयोरप्यर्थवादत्वेनेतिमंत्राधिकरणसू
त्रोक्तरीत्यार्थवादतायावस्तुन्येनतदपेक्षयाग्निसूर्यवाक्ययोरन्यतरस्यार्थवादतास्वीकारेवयुक्तत्व
त्वात्। नचवाच्यमग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यःस्वाहेत्येवसायंहोतव्यंसूर्योज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतिप्रातरितिमिश्र
लिंगमंत्रविधिपर्युदस्तयोःशुद्धलिंगमंत्रयोःप्रतिप्रसवार्थतद्विधायकवचनद्वयमिति। अग्निर्वाक्येना
ग्निःसायंहोमेसूर्यवाक्येनसूर्यस्यप्रातर्होमेचव्यवस्थयाविधानेसतिशुद्धलिंगमंत्रद्वयमेवसायंप्रातर्होमयो
र्लिंगाद्व्यवस्थयाज्ञायतेतिनतुमिश्रलिंगमंत्रद्वयंलिंगविशेषादित्यपेक्षितंतद्व्यवस्थार्थत्वेनसंभवतीन
स्यमिश्रलिंगविधिद्वयस्यानपेक्षितेग्निहोत्रप्रकरणेज्ञानावगतंतल्लिंगंत्यक्त्वाशुद्धलिंगमंत्रद्वयस्य
पर्युदासेवाप्राप्तत्वेनतत्प्रतिप्रसवानपेक्षणात्। एवंतर्हिमिश्रलिंगमंत्रविधिद्वयंशुद्धलिंगमंत्रविधिद्व
यंचतत्रोदाहरणंस्यादितिचेन्नैवं॥ तेषांमंत्राणांस्वाहाकारलिंगेनहोमांगतयाबगतानामाज्यभागऋक्सामा
नांयाज्यानुवाक्यानामिवकेवलेकालयोरव्यवस्थापनस्यापेक्षितत्वेनतस्मात्तद्वार्तेवीर्णमासे
तूच्चैतेवृङ्क्तेन्वतीत्यनावास्यायामितिवत्तमिश्रलिंगशुद्धलिंगमंत्रविधीनांतत्तत्कालसंबंधमात्रपरत
योंतएवमंत्रलिंगव्यवस्थासिद्धेः। तस्माद्विशिष्टानुवादापेक्षयाव्यवस्थायानिर्देशानेदमात्रान्निर्देशो नेदा
मप्युदाहरणं॥ ननुनिर्देशानेदमात्राद्व्यवस्थासिध्यतेनवेप्यपूर्वनेदानींद्वयंतत्रधर्माणांव्यवस्थासिध्येत्त

अपूर्वनेदाप्रयोगवदृजुनेपार्थशब्दप्रयोगवत्सपोवाक्षत्रियमार्ष्टिषेणनासावायुः एष्टेव्यवर्त्तनिमादि
श्रुतौएष्टशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनविवक्षितानपांएष्टुत्पत्तिमव्यवहितांवामदेवेवामदेव्युत्पन्नत्वेन
व्यवहितांरथंतरादिषुप्रस्तुतांपितदनंतरंपितावैवामदेव्यंगाएष्टानीतिरथंतरादिष्वेवएष्टशब्दप्रयो
गवच्चनिरूढिवशादितिकल्पनौचित्येनएष्टेःस्तुवतइतिश्रुतेरनुवादत्वात्तणिकल्पकल्पनस्यबृह
द्रथंतरवाक्ययोर्विशिष्टविधायिकल्पनस्यवायुक्तत्वात्॥ अतस्तौएष्टबहुत्वंनास्तीतिसाक्षात्मानव्यवहा
रस्यनिश्चायिनिर्विधानयोग्यंचोदकाप्राप्तंएष्टबहुत्वंनास्तीत्येवमर्थतोपपत्तेः॥ अतएवतत्रज्योति
ष्टोमिकएष्टचतुष्टयस्यचोदकप्राप्तस्यानुवादवैयर्थ्यमपिग्रंथकारैरुक्तंवैयर्थ्यमप्यविगणयंतं
अतिरथंत्तरंपवमानेकुर्यात्तवैबृहन्नध्यतइतरान्विवैकल्पंहोतुः। एष्टंवैराजंब्रह्मसामसमंवामदेव्यं
त्रावकृष्णसामरेवतंछावाकस्यसामनिषादाहिकएष्टविधेयज्ञायकलिंगविरोधिपिसूत्रकारेणदर्शितः॥
ननुएष्टस्तोत्रनेदानावेविकल्पवचनवैयर्थ्यंस्यात्। बृहद्रथंतरवाक्ययोरेकस्मिन्एष्टेबृहद्रथंतरमा
त्रविधायकत्वायांतयोरत्तरानित्यविरुद्धएष्टप्रयोजननिर्वर्त्तनेपरस्परनिरपेक्षयोर्न्यायतएवविकल्प
प्राप्तेःविकल्पवचनंचबृहद्रथंतरंवाएष्टंकार्यमित्येवंरूपमस्तीतिग्रंथकाराव्यवहरंति। अतस्तत्सार्थकता
यबृहद्रथंतरवाक्यद्वयविधेयंएष्टद्वयमंगीकर्त्तव्यमितितरपूर्वनेदावप्यंगानीतिचेत्तैवं। एष्टेःस्तुवत
इतिविहितेषुस्तोत्रेषुरथंतरबृहद्वामदेव्यनौधसकलियानोपवानासामामुपदेशात्। एष्टेःस्तुवतइत्यत्रपे

चस्तोत्रादिविहितानीतिशंकावारणार्थंकस्मिन्नेवयागेकेएतस्तोत्रेबहवृथंतरयोर्विकल्पइतिवचनस्या
पेक्षितत्वात्॥ द्वादशस्तोत्रादिद्वादशशस्त्रादिनस्यनवतिंशत्संस्तोत्रीयाइत्यादिनेगादधिकस्तोत्रसद्भाव
शंकानिराकरणसंभवेप्यधिकसामस्तोमादेर्यश्चेयत्रकचित्कल्पनीयस्यविकल्पस्यबहवृथंतरयोरेवनिय
मनार्थतयावचनस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः। अन्यथाबहवृथंतरवाक्यद्वयविधेयदृष्टद्वयानुपपत्तेरेकस्मिन्नेव ॥१२॥
तस्मात्समुच्चयनिराकरणसंभवेनविकल्पवचनवैयर्थ्यापत्तेरपरिहार्यत्वात्। तस्माद्बहवोएतं
रसाध्यएतस्तोत्रापूर्वंनेतिः। ननुतथापिबहवृथंतरगतस्तोत्रापूर्वंनेतिकस्येवस्तोत्रापूर्वत्वसाधनायो
पदृष्टफलज्ञानायादृष्टार्थाः। तत्रश्यस्तोत्रापूर्वंनेतिदेवधर्माणांव्यवस्थासिध्येदितिचेन्मैवं। धर्माणांबहु
वृथंतरशब्दवाच्यत्वगतसंख्याव्यंजकत्वेनतेषामुक्तरूपवृत्तिर्यंगस्तोत्रानांचगुणानांचपरमार्थ
तोसंबंधःसमानस्यादितिन्यायेनांगीज्ञानायज्ञानायतेषांसाक्षाद्बहवृथंतरांगत्वसंभवेनाकांक्षैकहायनी
न्यायेनसमर्पार्थिकस्तोत्रान्वयकल्पनस्याप्यनपेक्षणात्॥ नचस्तोत्रानामपूर्वार्थत्वंकल्पनमपियुक्तं॥ शस्त्रादिति पाठः
तेषांगीतिकालपरिच्छेदरूपदृष्टत्रयोजनसंभवात्॥ ननुमाभूद्बहूपूर्वंनेतिब्रह्मणांव्यवस्थास्तुतिब्रह्मरत्नो
दाहरणविरुद्धेति। चित्रंह्यादिप्रकारिकाहिबहवृथंतरसाध्यास्तुतिः। रथंतरसाध्यानुधूरत्वादिप्रकारिकासत्वं ॥१२॥
नाम्निचत्रवज्रहस्तत्वादृष्ट्यानिलोश्वरनोनुमइत्याधंगनुरोधादितिचेन्मैवं। स्तुतिप्रकारस्यहसर्वेषिध
र्मविशिष्टबहवृथंतरपदयोरपूर्वसाधनत्वंवक्तव्यंनुपगम्यबहवृथंतरसाध्यंएतस्तोत्रापूर्वंनेतिसाधनत्व

स्यरथंतरेतथंतरसाध्यंतदेवनेतिसाधनत्वस्यबहवृत्तिवाविशिष्टत्वेनधर्मसांकर्यस्यानिवार्यत्वात्॥
नत्वद्ब्रह्मविधोचित्रत्वश्वरत्वादिप्रकारकस्तुतिजन्यापूर्वसाधनत्वविवक्षायांविशिष्टानुवाददोषापत्तेः।
चित्रत्वश्वरत्वादिप्रकारकस्तुत्योःपुनानःसोमधारयेसाध्यंतरासत्तुकएवरथंतरादिशब्दाभावेनतेषु
बहवृथंतरधर्मोत्तिदेशज्ञानरूपदोषप्रसंगाच्च। नचेष्टापत्तिरप्राप्ततेतद्विकारादृग्धाह्यवत्तिष्टेर
न्नितिन्यायेनविकाधिकरणेज्ञाप्यहतांकएवरथंतरेसमुचितबहवृथंतरधर्मप्राप्तेर्वोत्तिकृहतांचि
कल्पितधर्मप्राप्तेश्चम्यवस्थापितत्वात्। ननुतत्रन्यायेनैकएवरथंतराधिकरणेज्ञाप्यकारत्वेनांगि
तोसमुचितधर्मप्राप्तिमुच्चैर्गयेमितिबहवृत्तेर्नस्यनोर्गयेमितिरथंतरधर्मस्यचविरोधात्समुच्च ४
योनसंभवतीतिहिन्नतिसिध्यवार्त्तिककारोविरुद्धोतेधर्मप्राप्तिंसिध्यंतयामास। तथैवब्रह्मतावधि
बहवृथंतरधर्माणांमवस्थानविष्यतिब्रह्मतावपिउच्चैस्त्वद्यावयोर्मेजनासेनवस्यनुत्यादितिं
चेत्॥ नःपूर्वीयलक्षणयाधर्माणांसाधारण्येसत्यतिशत्रोऽशिरहतद्यावयोरिबाधानेसा
मगनतद्यावयोरिवबहतिरथंतरेखोच्चैस्त्वतद्यावयोर्वैकल्पिकलोगीकारेणसमाधातुमुचितं
त्वात्॥ कएवरथंतराधिकरणेतुवार्त्तिकहतांचिरोधोमूलयुक्तिहेतुनोक्तः। किंतुतद्विकारात्तिहेतुरे
व। तस्यचायमर्थः। ज्योतिष्टोमविधावहेवेशस्तोमः। नचब्रह्मतिवदेवबहवृथंतरसामहयस्यविक
ल्पेनप्राप्तौतत्तुल्ययकार्यंविधीयमानतयातुल्ययस्यानापन्नेकएवरथंतरमेकस्मिन्नेवयागेत

नादुनयस्थानापन्नंनत्ववितस्मप्रयोगनेदेनेवप्राप्तेःकिंत्वेकस्मिन्प्रयोगेबहुत्वस्थानापन्नंत्रयोगो
तरेरर्थंतरस्थानापन्नंचत्नवति।अतःप्रयोगनेदेनेवतस्मतदुनयधर्मयाहि ग्राप्तिति।विरोधस्त्व
समुच्चयहेतूनत्वाद्विकयोरुक्तःतस्माद्दृष्टंतरदृष्टस्तोत्रापूर्वनेहास्युपमम्मगोरवपरहत्व ग्रा०
स्तोत्रापूर्वाणमपूर्वीयत्वलक्षणयामप्रवेशात्स्तुतिप्रकारजेदस्योचैरेयेयादिधर्मविरोधस्यच
पूर्वीयहेतुलक्षणेऽपनीतमीलनसमुद्धानादिसंकरनिवारणसमर्थाच्चापूर्वीयत्वलक्षणंपरित्य
ज्यैवधर्मत्ववस्तोपपादनीयानदृष्टिहाप्यपूर्वीयत्वलक्षणपरित्यक्तव्यतिनावः॥एवमपूर्वनियम
विध्युग्रहरणयोरपूर्वीयत्वलक्षणंयावत्साधारण्यात्सुपगमः।प्रतिप्रिन्नःइदानीपरिसंख्योद्दा
रणेत्रेतोप्यात्मावसमर्थनमाक्षिपति॥मंत्रेणाश्वस्यरज्जोर्यहणविधिकलंमंत्रबाधोत्यरज्जौत्रै ग्लौ७
दोषंग्राप्तबाधेप्रसरणमयतेनचिहेत्वाद्युक्तः।आग्नेयीन्यायतस्तामपिपुनरुपयनूकेनमंत्रो
निबार्यस्त्रेतोष्मंवाजकार्यानरमुखपरिसंख्यासुकेनोपपाद्यः॥२९॥स्वार्थत्यागःपरार्थग्रहणं
ग्राप्तबाधइतिपरिसंख्यासुग्रसिद्धंतोषत्रयमग्राप्तबाधपरिसंख्यासुनभवतिकिंतुग्राप्तपरिसं
ख्यास्वितिमीमांसकप्रवादः।यथेमोमृगाएनूरश्वेनामुतस्येत्यस्यानिधानीमादृत्तइतितावद्ग्राप्त ॥७३॥
परिसंख्या।अनयाग्रत्यक्षश्रुत्यामंत्रस्याश्वरशनायांविनियोगेहनेसतितावतामंत्रग्राप्तान
स्यचरितार्थत्वपाश्वगर्दभरशनासाधारणविनियोजकश्रुतिकल्पकस्पलिंगस्याग्रवृत्त्याफल्य

तोमंत्रस्यगर्दभरशनातोव्यावृत्तिलाभात्।तत्रश्वेनविधिनामंत्रस्याश्वरशनायांविनियोगरूपः।
स्वार्थेनित्यकृत्यःसन्निधानात्त्यागप्रवृत्तेः॥नस्यगर्दभरशनातोव्यावृत्तिरूपःपरार्थश्चनग्राह्यः।प्र
र्याग्रत्वेतत्रशब्दव्यापाशनपेक्षणात्।ग्राप्तेश्चकिंचिन्नबाधितव्यंप्रत्यक्षश्रुतेःग्राग्गर्दभरशनानाधा
रणविनियोजकलिंगग्रवृत्तेः।एतादृशेष्वहरहरएषुनिर्देशापरिसंख्याग्रवर्त्तते॥ग्रपंचितंचैतद्वृत्ति
कारैःसामान्यन्यायएणशंकाद्याकरघत्रानुमानिकात्।श्रुत्याग्राप्तिविशेषेणपरिसंख्यानसंग्रयानिर्देशंहि
त्रास्याविधानेसतिजन्मते।रूपग्रकरणद्वाराश्रुतिर्यावत्तुकल्प्यतेनावत्तत्यक्तयाश्रुत्याविधेशीघ्रस्मा
प्यते।ग्रग्राप्तविधिरेवायमतोमंत्रस्यनिर्णीतः।परिसंख्यापक्षेनोक्तानविशेषपुनःश्रुतेः।ग्रश्वश्रुत्येव
शीघ्रत्वमंत्रेग्राप्तविहितेसतिनिराकांक्षतास्तामायेतयाग्रकरणिन्यपि।लिंगग्रकरणद्वाराश्रुतिर्ने
वानुमीयते।तस्यामग्रमितायांचमंत्रग्राप्तिर्नगर्दभे।सेयमानाएकोलोकेयदश्वेनकृतंपुरा।तत्यश्वा
दूरेनःग्राप्नुकेनोपायेनशक्नुयात्॥ग्रयोजनंविधेःकिंस्यादस्येतिचेन्निरूपणे॥नगर्दभानिधानीतःफ
लमस्मात्तिवर्त्तनात्।यद्यश्वरशनाग्राप्तिंकेवलामानुमानिकी॥ग्रत्यक्षश्रुतिवत्कुर्यात्ततःसा
स्यादनर्थिका॥लिंगानुमितयाश्रुत्याग्राप्नुयाद्रशनाद्वयं।सानुमाग्रापदित्येवंग्रत्यक्षात्तरतेश्रुतिर्वि
त्ति॥ग्राप्तपरिसंख्यायांत्रिदोषत्वंनियमश्चवार्त्तिककारैरुक्तोहरहरएष्वेतेहरएष्विति।ग्राप्तिनिय
मःयदश्वविनियुक्तस्यग्रत्यक्षायास्तुनःश्रुतेः।ततश्चपरिसंख्यानंग्रसज्येतत्रिदोषता॥यदिलिंगमिलात्म

सामान्यविनियोगस्तत्॥ नैवास्ति श्रुतिरत्रेति न प्राप्नोति त्रिदोषतेति॥ षोडश्युत्तर इत्येतत्प्राप्तपरिसंख्योदाह
रणं॥ अत्र हि स्वार्थबोधने नापेक्षितं अंगिरसां द्विरात्रस्योत्तरे हनि षोडशीग्रहनियमरूपस्य तदर्थस्योत्तरे
हन् द्विरात्रस्य गृह्यत इति द्विरात्रमात्रस्योत्तरे हनि तन्नियमं बोधयता प्रत्यक्षशास्त्रेण प्राप्तत्वात्॥ तस्य द्वि
रात्रांतरेभ्यो निवृत्तेर्बोधने त्वपेक्षितं सामान्यशास्त्रेण द्विरात्रमात्रे प्राप्तस्य तस्य निवर्तकशास्त्रं विना विशिष्य
क्वचिद्द्विरात्रे संबंधबोधनमात्रेण द्विरात्रांतरेभ्यो निवृत्तलाभात्। अतः षोडश्युत्तर इत्यनेनांगिरसां द्विरा
त्रे षोडशीग्रहनियमरूपः स्वार्थः परित्यक्तव्यः। द्विरात्रांतरेभ्यस्तन्निवृत्तिरूपः परार्थश्च परिग्रहीतव्यः॥
द्विरात्रांतरेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्तश्च षोडशीग्रहनियमो बाधितव्य इति दोषत्रयमनिवार्यं॥ अत एव
परिसंख्यासूत्रे रशनादानमंत्रपरिसंख्यामंगीकृतवता विनाप्यकारेण षोडश्युत्तर इत्यत्र वृत्तिकारांत
राभिमतापरिसंख्यादोषत्रयापत्त्या दशमे प्रतिक्षिप्ता॥ इत्थं सिद्धांतसंप्रतिपन्ना प्राप्ता प्राप्तपरिसंख्ययो
स्त्रैदोष्यतदभावव्यवस्थेहाक्षिप्यते॥ अप्राप्तपरिसंख्योदाहरणे त्रैदोष्यं न प्रसज्यत इति तावदनुपपन्नं
अश्वरशनायां विनियोगेन मंत्रस्य निराकांक्षत्वेपि गर्दभरशनायां मंत्राकांक्षया तत्रापि मंत्रसंबंधस्य
निवर्तकं शास्त्रं विना वारयितुमशक्यत्वात् दृष्टं ह्यग्न आयाहि वीतय इत्यादीनां ज्योतिष्टोमप्रकरणा
म्नातानामाग्नेयीनामृचां स्तोत्रादिषु विनियोगेन निराकांक्षत्वेपि आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति विहि
तस्याग्नीध्रोपस्थानस्याग्नेय्याकांक्षया तत्संबंधः। न च गर्दभरशनाग्रहणानुष्ठानं ध्यानोपदिष्टवचना

॥७४॥

॥७४॥

२ ग्नीध्रमित्यत्राग्नेयीशब्दस्याप्रकृताग्नेयीपरत्वे तस्याः क्रत्वपूर्वसंबंधे तद्वारभूता २

दिनापि संभवन्न मंत्राकांक्षमिति वाच्यं। आग्नीध्रोपस्थानमप्यप्रकरणाम्नातयत्किंचिदाग्नेयीसंबं
धेन संभवन्न प्रकृताग्नेय्याकांक्षमिति वक्तुं शक्यत्वात्। अथोच्येताग्नेय्याग्नीध्रोपस्थानसंबंधे च विधि-
व्यापारः। कल्पनीय इति गौरवं। प्रकृताग्नेयीपरत्वे तु तस्याः क्रत्वपूर्वसंबंधस्य क्लृप्तत्वादाग्नीध्रोपस्था
नसंबंधमात्रे विधिव्यापारः। कल्पनीय इति लाघवमस्ति। अतो लाघवानुसारादाग्नेयीशब्दो निराकां
क्षामपि प्रकृतामेवाग्नेयीं गृह्णातीति कल्प्यत इति। एवं तर्हि गर्दभरशनाग्रहणे तत्तत्पुरुषबुध्याक्षि
प्तध्यानाद्यनियतानेकोपायग्रहणे गौरवाल्लाघवानुसारेण निराकांक्षमपि मंत्ररूपमेकमेवोपायं लिं
गसमर्पितं गर्दभरशनापि गृह्णातीति तुल्यं। अत एव वैकृतः सूर्यादिविधिं प्रकृतिद्रव्यतदवघातादि
जन्योपकाराकांक्षः सन्ननियतयत्किंचित्प्रकृतिद्रव्ययत्किंचित्तुषविमोकसाधनादिजन्योपकाराकां
क्षः सन्ननियतयत्किंचित्प्रकृतिद्रव्ययत्किंचित्तुषविमोकसाधनादिजन्योपकारग्रहणेन निराकांक्षी
कर्तुं शक्योपि नियमे संभवत्यनियमगौरवमयुक्तमिति दार्शपौर्णमासिकमिति कर्तव्यताकलापं दर्श
पूर्णमासापूर्वसंबंधेन निराकांक्षमपि स्वप्रकरणानाम्नानेनाक्लृप्तस्वापूर्वसंबंधमपि गृह्णातीत्यंगात्
क्रियते। तस्मादश्वाभिध्यान्यादानवाक्यं स्वार्थपरत्वे तस्यान्यतः प्राप्तिसंभवं गर्दभरशनातो मंत्रनिवृ
त्तिमेव स्वप्रवृत्तिफलं बालोच्य स्वार्थविधानपरत्वे तत्फलं लंभयितुं न शक्यत एवेत्येतदप्यालोच्य वि
लंबितप्रवृत्तिकेनापि लिंगेन कर्तव्यं सामान्यविनियोगं परीक्ष्य ततो विधिरूपमर्थं परित्यज्य प्राप्त

प्रतीक्ष्य १

निषेधरूपमर्थं गृह्णातीत्येव वक्तव्यं। अतः कथमिहापि त्रैरोष्ये नापद्यते। यद्युच्येतान्यतः सेत्रत्व
स्याग्निकस्याश्वरथनायां मंत्रविनियोगस्यविधिरनर्थकः स्यात् गार्हपत्यरथनातस्तस्य निवृत्तिं ज्ञापयतीति। एवं तर्हि षोडशपुत्तरदृत्यत्रापि तथैवद्विरात्रांतरेस्वः षोडशिग्रहनियमनिवृत्तिज्ञापनेनविष्यती
ति तत्रापि त्रैरोष्यं नापद्यतदृतिस्यात्। तस्माद्वाक्यस्यस्वार्थपरतायामानर्थक्येसति तस्मात्रैरोष्यं
तूलार्थांतरातांत्रवाक्यस्थेवस्वार्थंविहायाग्निमतार्थांतरेषुवृत्तिरेवज्येतिनियममादृत्यैव
षोडशपुत्तरदृत्यत्रैरोष्यमापादनीयं। तथासतितथैवात्रापितदापत्तिंनिवारयितुंनशक्यते। नन्वे
वंसत्यन्यत्रस्यत्राग्निनियमपरिसंख्याद्वारातत्तदर्थंग्राग्निनियमपरिसंख्यानोलाजेग्रहणादि
तामुदाहरणंनिष्प्रयोजनंस्यात्तदुदाहरणेष्वप्यन्यत्रस्थंस्वार्थंविहायाग्निमतार्थांतरेषुशाकृत्र
वृत्तिंप्रसंगादिति वाच्यं॥ येषुवाक्येष्वन्यत्रस्यापिस्वार्थस्यप्रतिपादनएवाग्निमतार्थंग्राह्यादिकं
लक्ष्यते॥ नह्यन्यथातथाभूतवाक्यानामेवतदुदाहरणंस्यात्। तथाभूतानामेवचसांग्रहणादिवाक्या
नांग्राह्यत्वात्। तस्मादग्नावपरिसंख्योदाहरणेत्रैरोष्यंनापद्यतदृतितावदनुपपन्नंतदुदाह
रणेग्नावपरिसंख्यात्वस्यैवानुपपन्नत्वात्॥ तथाग्नौपरिसंख्यायांत्रैरोष्यंनियमितेतद
प्यनुपपन्नंयज्ञक्रांगृह्यतिग्रयोजेग्यस्तद्यजुग्रन्यतिग्रयाजानुयाजेग्यस्तद्यदुपन्यतिग्रयाजानु
याजेग्यस्तदित्यादिशेषप्रवृत्तेनग्रत्यक्षशास्त्रेणसर्वेषांग्रयाजानांओहवोग्रन्तव्यायद्यिग्राग्नत्वा

हायेदृत्यादौपत्नाज्यसमानयनकालविध्यधीजायांत्रैर्हवोग्रन्तव्याःसामुपरितनग्रयाजद्वयज्ञा
चीनग्रयाजन्त्रयपरिसंख्यायांग्रायणीयातिष्ययोरुक्तविशेषेनैष्किंगकलापग्राप्तौशंखंनाग्रायणी
यासंनिष्ठेनेदृंडंनातिष्यासंनिष्ठतदृतिशंखिडंतोपरमविध्यधीनोयोशांखिडोपरितनांगपरिसंख्या
यामन्यस्यामप्येवंविधायामन्यविध्यर्थतन्नग्राग्नपरिसंख्यायांत्रैरोष्यासंस्पर्शादृग्मपूर्वनियमप
रिसंख्याविधीनांसैद्धांतिकन्युदाहरणंनिरवकाशमंजसानीवग्रतिभांति॥ ॥ ॥ इतिश्रीमद्वैतविद्याचार्यश्री
नरहरिसुतछुन्नलालधिकौस्तुनश्रीविश्वनाथिश्रीरंगराजाध्वरिवरसूनोरप्यदीक्षितस्यकृतौविधि
रसायनमुखयोःग्रपूर्वनियमविध्युद्देशेषपूर्वपक्षःसमाप्तः॥ ॥एवमपूर्वविध्यादिलक्षणोदाहरण

-ग्रात्रैरोष्यनिरोधः॥

ग्रन्थमाक्षिप्यग्रदर्शितिष्वपिकेचिद्देशेषाःशास्त्रमर्यादामात्रमाश्रित्यग्रदर्शिताः। ननुन्यायमाश्रित्यन्यायान्ते
षणेतुलेपिशिथिलाइत्याक्षेपोक्षेपव्याजेननदाक्षेपोपजीव्यशास्त्रमर्यादाक्षेपंतेसूत्यापिशास्त्रस्यपर
स्परविरुद्धार्थत्वशंकाब्रह्मस्थालीपुलाकन्यायेनग्रत्यर्थियिष्यामीतिग्रतिज्ञानीतेःतत्राप्याक्षेपवर्गेकश्चिचन
शिथिलाःशास्त्रमर्यादायानेदोषाःस्युरित्याक्षेपोदाहरणंगणेइतिग्रत्यादाग्रपूर्वं। तत्रस्थालीपुलाकन्यथित
नयदिशाकेषुविद्वद्भिर्यःश्रौथिल्यंतद्धिकृतंसकलमिवनवद्यंनदृश्यतेनतत्रं। ३०॥ तत्रलावदपूर्वविधि
लक्षणस्यैवैतलाग्निविध्यग्निमूपंत्रथमाक्षेपमाक्षिपति। पञ्चाद्यर्थोहिनैवग्रत्यक्षेणनिरूपितोयेनग्रत्यक्ष
रेणग्निरंगकांतन्त्रामूलग्रत्यक्षंलक्ष्यतेविरुद्धेतिषुग्राग्नवात्तीतिदेशतः॥ ग्रग्नितोमादिवाक्यानितुपूजज

न नायाश्रयार्थानिलिंगात्तत्प्राप्तिर्नेत्रस्तो नच विहृतिषुमानद्धौ नत्रवर्त्ते॥ ३१॥ अहता वंगस्याग्नेर्वि
हृतिष्ठनिर्देशतः प्राप्तिसंभवात्प्राप्तिश्च निविधयो नतत्प्राप्त्यर्थाः किंतु तदाश्रितश्येनाहत्यादिफलार्थगुणत्रा।
प्त्यर्थाद्गुनिर्देशात्प्राधाये ऽग्न्मतिग्राह्यस्यविस्तारोपदेशाद्ध्रुवत्तिः ग्रहणेसमानविधानेस्यादितिपूर्ववत्ति
रपक्षसूत्रार्थो ऽवरुद्धापितमर्थमुपजीव्यतेषपूर्वविधिलक्षणन्यायप्राप्तिरितियत्तावदुक्तंतदयुक्तं। फला
र्थगुणत्राप्त्यर्थनैवैकताग्निविधीनामेवप्राप्तश्रंगायमानत्वात्॥ तथाहिपशुकामश्चित्रीवीतेत्यादिवाक्ये
ऽग्नेः फलार्थत्वन्नाग्निअतिषेधसूत्रेवाप्तिर्नियमयुध्योक्तं। तथाचफलार्थत्वाग्नेः ग्रहृतिरूपेषुचि
हृतिरूपेषुचक्रतुषुगृह्यमेवनास्तीत्यतिदेशात्तूलांगत्वान्नावेनातिदेशानुमेषाकृतिदेशतोविहृतिषु
ग्निप्राप्तिसंभवएवासिद्धः। नस्माद्गतिदेशतःसंभवत्प्राप्तिकाग्निविधयः फलार्थगुणत्राप्त्यर्थाद्गुनिर्देशा१
नाधाये व्यवस्थापितमयुक्तं। ननुएवंविद्वान्नग्निंचिनुतइतिवाक्येस्यन्तस्याग्नेः पशुकामादिवाक्यैः
फलार्थत्वेष्टग्निरोमादिवाक्यैः फलार्थत्वमपिस्यात्। ऐंद्रवायवंगृह्णातिमैत्रावरुणंगृह्णातीत्यादिवाक्यै।
स्यन्तानामैंद्रवायवादिग्रहणेमैंद्रवायवाग्रान्गृह्णीयाद्यः कामयेतयथापूर्वेप्रजाः कल्पेरन्नितिवा १।७६।।
क्यैनफलार्थत्वेपिवाग्वाएषायदैंद्रवायवोयदैंद्रवायवाग्रायहागृह्णंतेवाचमेवानुप्रयंतीतिवा
क्यैनफलार्थत्वमिवेतिचेन्नाग्निद्रूपस्यानारभ्याधीतस्याग्नेः स्वतः फलार्थत्वासंभवेनाग्निरोमा
दिवाक्यानांतदपेक्षितानाश्रयक्रियासमर्थ्यकल्पयानपेक्षितहृतिरंगतापरत्वायोगात्। ऐंद्रवायवा

दिग्रहणंनुओतिरोमत्रकरणदेवाश्रयोलम्पतइतियुक्तंयागवाएषेत्यादिवाक्यस्यकृत्वंगतापरत्वं।
स्यादेतत्। -अग्नेः अकरणत्वेपिदीक्षणीयादिरोमत्रयोगसंकीर्णस्यवित्रहोमोदवासंत्रदीक्षणी
यावेशेषिकगुणकर्मत्रतिमोचनादिकांगकलापवत्स्वरूपाविंगाद्दाश्रयोलम्पतइत्यग्निरोमादि
वाक्यानामपिकृत्वेनापरत्वंयुक्तमितिचेन्नयुक्तमिति ब्रूमः। कथंलिंगात्प्राप्नुवन्नारभ्याधीतोग्निः
सामर्थ्यन्यायेनविहृतिष्वेवत्राप्नुयान्नत्रस्तौ॥ उत्तरवेद्यवरोधात्। -अतोत्राग्निरोमोक्थ्यातिरात्र
याकानितावदग्नेः अहृत्याश्रयत्वप्राप्त्यर्थायेनवंति -अग्निरोमादिशेषाणांत्रहृतिविहृतिसाधार
णेपिविधेरत्रापत्तपातित्वेनात्रहृतिपरत्वौचित्यात्। एवंचशीघ्रत्रवृत्तयवचनसमर्पितत्र
हृतिरूपाश्रयेणतदाकांक्षांतेदीक्षणीयासंबंधलिंगादिहृत्याश्रयत्वकल्पनानत्रवर्त्ततइतिवि
रात्रादिवाक्यान्यपितत्तदाश्रयत्वप्राप्त्यर्थान्येवपर्यवस्यंति -प्राश्रयप्रापकविधिप्रायपाठादितिकृ
त्वात्रकृत्वर्थतापरत्वकल्पनाशंकावकाशाइतिन्यायः॥ यद्यप्यग्निरोमादिवाक्यानांफलार्थत्वात्प्राश्रय
समर्प्यणार्थत्वेसतिद्विरात्रादिवाक्यानांतदीयकृत्वर्थतापरत्वेपित्रहृतावंगत्वाज्ञानेनतेषामति
देशतःसंभवत्प्राप्तिकाग्निविधित्वान्नावाद्व्याप्तोपोनयेदेवतथापिप्रायपाठानुरोधेनौचित्यम
नुसृत्यतेषामाश्रयविधिपरत्वमुक्तमितिद्रष्टव्यंस्यादेतत्। लिंगादेवाग्नेः अहृत्याश्रयत्वमितिप्राप्तौ
तिपुरुषार्थसमासत्तेः काम्यनित्यस्यबाधकमितिन्यायेनफलार्थतयाबलवत्तस्मात्तरबाधकंस्यात्।।

पुरुषार्थश्रयुक्ताहिसर्वस्यप्रवृत्तिरतःकाम्योग्निःफलस्यप्रत्यासन्नःशीघ्रंप्रयुज्यतेऽनन्तरवेदिस्तुक्रत्वर्थविलंबेन।अतश्चोत्तरप्रवृत्तिविषयःसतस्याबाधकः॥ननुचयमसमोहोहनवदेकप्रकरणगतयोरेवनित्यकाम्ययोःकाम्यबलवत्त्वन्यायःप्रकरणज्ञातानारम्भाधीतयोस्तुतयोर्नित्यमपिप्रकरणज्ञातनबलवत्तरः।अनारम्भाधीतस्यविहितेष्वपिसावकाशत्वेनदुर्बलत्वादितिवाच्यं।सामान्यनरूष्वधिक्षिनात्रविषयेऽचमसःविशिष्यपशुकामविषयेऽग्नीषोमीयविषयेगोदोहनमितिसामान्यविशेषन्यायेनपशुकामादिकृविषयेऽचमसःसावकाशोगोदोहनंनिरवकाशमितिसावकाशनिरवकाशन्यायेनचबलवत्तरोगोदोहनस्यासंवीर्यकाम्यबलवत्त्वन्यायानुग्राहरणतयासामान्यविशेषन्यायाविषयस्याग्न्यादेरेवसकलमीमांसकप्रसिद्धकाम्यबलवत्त्वन्यायोदाहरणमौचित्यात्॥अपिचकाम्येनाग्नितोत्तरवेद्यावाग्नेयेपिनात्यंतबाधःउत्तरवेद्यांहिअग्नीयतेइतिश्रुतिबलादुत्तरवेद्यैकदेशेऽग्नेःनिधानेवेद्यांहवींष्यासादयतीतिश्रुतयोर्वेदिबर्हिषोहविरासादनस्यवसमुच्चयावगमात्।तस्मात्फलार्थत्वेऽग्नेराश्रयांशत्वांशिंगादेवविस्तृतिवत्प्रकृतावेवाग्नेःसंनयनादृत्तिरोमादिवाक्यानिसोमेऽप्यतिदिश्यंतइत्येववाच्यंनितेषुवेहताग्निविधीनामतिदेशतःसंनयनवत्प्राप्तिकविषयाणांश्रुत्यादिफलार्थत्वेनाङ्गत्वादिफलार्थत्वेनप्राप्तस्यवशब्दवाच्यतयायुक्तैवाङ्गकृविताऽव्याप्तिः।ननुतथाप्येतान्यग्नितोमादिवाक्यानिपरिसंख्यार्थानीतियुक्तमनारम्भाधीतेषुकाम्यगुणेषुपर्णमयादिष्विवप्रकृतौवाहिकृत्वादिनिन्यायेनैवतारेणगतेःसमु

चितप्रकृतिविकृतिरूपेषुसर्वेषुसोमेषुप्राप्तिसत्वादितिचेन्मैवंतेषांप्राप्तेरपिक्रत्वंगत्वप्रतिप्रसवार्थत्वस्यैवलाघवेनयुक्तत्वात्।तथाहियएवंविद्वानग्निंचिनुतइत्यनारम्भाधीतवाक्येनाग्नेरप्ययनसंस्कार्यत्वंप्रकृतंचचयनप्रकरणेऽचयननिर्वर्त्यस्थंडिलोपरिदेशस्थापनद्वारकंपर्यवस्यतिस्थंडिलनिर्वर्तकेनचयनेनसंस्कृताग्नेःसंस्कार्यत्वायोगात्।तेनसंस्कार्यत्वंचायतनविशेषनिहितेषुसंभारेषुनिधानरूपेणाधानेनसंस्कार्यत्वंवदग्नेसंहवनीयात्मनोत्पादनत्वमिति-आधानपवमानेष्टिसोमेवलदुत्पत्तेः-अन्यथाचयननिर्वर्तितेस्थंडिलेग्निस्थापनात्प्राचीनेषुअग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषुअग्निमतिक्रतौस्थंडिलनिर्वर्तनेःप्राचीनेषुदीक्षणीयादिषुचाहवनीयानायप्रसंगात्।एवंचाहवनीयस्यसतश्चयनसंस्कारस्यैकैमर्थक्रियाकांक्षायामाहवनीयःसामान्येनक्रत्वर्थतयायदाहवनीयेजुहोतीतिवाक्येनसिद्धेविशिष्यचयस्यक्रत्वपूर्वस्योपयोगीस्थंडिलेनिधीयतेतादर्थ्यमेवतद्द्वारापर्यवस्यतिकिंचसोमप्रयोगसंबंधेनचयनस्यसोमप्रयोगाद्धिरनुष्ठानुमशक्यतयातन्मध्यएवानुष्ठानंस्यात्पाशुकधर्मजातस्याग्नीषोमीयपश्वंगत्वमिवानुष्ठानस्यादृष्टरूपेणस्थानप्रसादेनापिक्रत्वर्थत्वंप्राप्नोति।एवंप्राप्नुवतश्चक्रत्वर्थत्वस्यपशुकामादिवाक्यैश्चयनसंस्कृतस्याग्नेःफलसंयोजनंकुर्वद्विरपवादःप्राप्नोति।वाचनिकफलेनफलाकांक्षाशांत्याकृतूपकारस्यफलस्याकल्पनीयत्वादेवक्रत्वर्थत्वापवादेप्राप्तेस्तन्निप्रसवार्थत्वमग्निहोत्रादिवाक्यानीत्युक्तंप्रतिप्रसवेपिविधिलाघवस्यप्राग्दुपपादितत्वात्।तस्माद्य

थायएवंविद्वान्षोडशिनंगृह्णातीतिज्योतिष्टोमप्रकरणान्नातवाक्योत्पन्नस्यषोडशिनाविकृतवीर्य
कामःस्तुवीतेतिफलविनियोगवचनायोदितप्रकरणस्यज्योतिष्टोमांगत्वंस्यषोडशियागस्यासत्या
प्यग्निष्टोमेराजन्यस्यसुरग्रहीयादप्युक्थ्येग्राह्योतिरात्रेब्राह्मणस्योत्तरेहनिग्रहोरात्रस्यगृह्यतेमध्यमोत्रिरात्र
स्यचतुर्थेहन्यहीनस्यगृह्यतइतिवाक्येः ऋत्वर्थतासिद्धिरेवमग्नेरपि अग्निष्टोमादिवाक्यैः ऋत्वर्थता
सिद्धिरेवमग्नेरपि अग्निष्टोमादिवाक्यैः ऋत्वर्थतासिद्धिःस्यादेवेत्याशंक्याहनित्याक्षाम्यस्यशेषत्वात्प्रकृति
मपिसमापद्यतांलिंगतोग्निःसोंगंसन्नाघवाक्यैः प्रकृतिविकृतिषु स्याद्विरात्रादिगोपि।। ३२।। तद्धाक्षान्ता
द्यावाक्यैस्त्रिरात्रिरपिनिरविलाहर्गणेत्रापितेग्नेर्विधावुर्वंचगत्याप्रकृतमिहविधेर्नातमग्नेःस्तुवेतु
।।३२।। एवमग्निष्टोमादिवाक्यानांऋत्वर्थत्वंविधिरूपतामुपपाद्यतावत्किमित्यविधावव्याप्तिरिष्यते। न
तावदग्निष्टोमेनानुयजंतीतिविधीतस्यप्रकृत्यग्निष्टोमेग्निप्राप्त्यर्थत्वात्।। नचवाच्यमग्निष्टोमशब्दो
विकृत्यग्निष्टोमस्यापिसाधारणः।। अतस्तत्रातिदेशतोग्निप्राप्तिःसंजनयतीतिदीयाग्निविध्यंशेव्याप्ति
रितिप्रकृतिविकृत्यग्निष्टोमांगत्वविधिरेकत्वेनतद्विध्यप्रदत्तावग्नेःप्रकृत्यग्निष्टोमंगत्वासिध्यान्यत्रा
तदतिदेशस्यासंजनत्वात्।। नापितेमुक्थ्येनतमतिरात्रेणेतिविध्योरव्याप्तिःतयोरप्यग्निष्टोमवाक्या
वसत्रहतिविकृतिसाधारणत्वात्। ननुप्रकृतिनूतयोरप्युक्थ्यातिरात्रसंस्थावतोःऋत्वोरग्निष्टोमवि
कारत्वात्तत्रोदकासंजनवत्प्राप्तिकस्याग्नेस्तयोःपुनर्विधानंगुणकामप्राप्त्यर्थमितितद्विध्योरव्याप्तिः।

स्यादेवेतिचेदुच्यते।। नतावदग्निष्टोमविकारौतयोरप्यग्निष्टोमवत्प्रकृतिनूतज्योतिष्टोमात्मकत्वात्।।
ज्योतिष्टोमस्यैवस्ववल्वग्निष्टोमोवक्ष्यषोडशातिरात्रसंज्ञिकाश्चतस्रःसंस्थाः। तत्राग्निष्टोमसंस्थाचसम
वत्प्रकृत्यर्था। उक्थ्याग्निसंस्थास्तुपशुकामउक्थ्यंसुरग्रहीयाषोडशिनावीर्यकामःस्तुवीतातिरात्रेणप्रजा
कामंयाजयेदितिज्योतिष्टोममाश्रित्यफलार्थतयाविहितत्वाद्दोहनवत्सुकृषार्थाइतिविशेषः। अग्नि
ष्टोमादिसंस्थाइतिचाग्निष्टोमादिसंज्ञैकैःस्तोत्रैःक्रतोःसंपन्नयउच्यतेसंपूर्वस्यतिष्ठतेर्धातोःसमाप्तिवा
चित्वात्। ततश्चयथाफलायगोदोहनेग्रहणेवत्तदाश्रयोदर्शपूर्णमासोप्रकृतिनूतोएवंफलार्थमुक्थ्या
दिसंस्थानुष्ठानेपितदाश्रयोज्योतिष्टोमःप्रकृतिनूतएवभवति। प्रकृतौचतत्रनातिदेशाद्दृष्टेःप्राप्तिर्नाप्य
ग्निष्टोमवाक्यरूपादुपदेशात्। तेनाग्निष्टोमसंस्थावत्येवहितस्मिन्नग्निःप्राप्यतेनतुसंस्थांतरवत्सापि।
यथाग्रवतीबर्हिरस्त्वितिवाक्येनाग्रवतीबर्हिःसाम्नोवतस्मिन्प्राप्यतेनतुरथंतरसाम ----
---संस्थस्यातिरात्रसंस्थस्यचेज्योतिष्टोमस्यांगत्वेनात्रापिग्निरुक्थ्यातिरात्रवाक्यान्नविधीयते।।
उक्थ्यातिरात्रशब्दोरुक्थ्यातिरात्रसंस्थाविकृतिसाधारणेप्यग्निष्टोमवाक्योक्त्यायेनविकृतिष्वप्य
ग्नेरप्राप्तस्यविधीनवतइतियोरथ्याग्निशंकानवकाशा। नापिअग्निवाक्येभ्योग्निःद्विरात्रादिषग्नि
ष्टोमोक्थ्यातिरात्रसंस्थानामूर्ध्वंसत्रेनतेषुप्रकृतिविकृतिसाधारणातिष्टोमादिवाक्यैरेवाग्नेरुपदेशो
ऽस्यतदधीनगुणकामप्राप्तेश्चसंबंधनतयातेषांगुणकामप्राप्त्यर्थाग्निविधिरूपत्वस्यवक्ष्यमा
णत्वात्। नचतेषुषोडशीसंस्थांस्याप्यूर्ध्वंसंजनयेनतास्मिन्नहनिषोडशिसंस्थेप्रकृतिनूतज्योतिष्टोमा
नाधिकृत्यसुपपन्नाषोडशीसंस्थेप्रकृतौप्रदेशिकफलसंपादनस्यनिष्फलत्वात् औपदेशिकंगानुष्ठानमेवास्तितदाश्रि

इवाग्नेरौपदेशिकत्वं तेनोनवत्त्वमतइति तदर्थं द्विरात्रादिवाक्यजातेस्यादिति वाच्यं। तेष्वग्निष्टोमादिसं
स्थानामप्यङ्गसहेनाग्निस्तेषामप्यंगंस्यादिति तदंगत्वलाभ्यामित गुणकाम श्रुत्यस्तुपपन्या षोडशा
संस्थेह्यग्नेरौपदेशिकत्वसंपादनस्यनिष्फलत्वात्। औपदेशिकांगानुष्ठानमेवहितदाग्नित गुणकाम श्रु
त्तिप्रयोजकंननुयत्तत्स्यांगस्योपदेशेननश्रुत्तिस्तदुपकारकत्वात्तावोपिगौरवात्। किंतहिद्विरा
त्रादिवाक्यानिकुर्वंतु-अग्निष्टोमादिवाक्यैःसर्वेष्वहर्गणेषुप्राप्तस्याग्नेर्द्विरात्राद्यहर्गणेष्वग्नेरिक्तेभ्यः अग्निक्षेप
रूपांपरिसंख्यांकुर्वंतु। षोडशिग्रहविषयद्विरात्रादिवाक्यानीवाहरंतरेभ्यः। अग्निक्षेपरूपांपरिसं
ख्यां। अतएवषोडशिनोवैरूपत्वं। तत्रहिउक्तविधानादित्यधिकरणे षोडशग्रहस्याग्निष्टोमादिष्वंग
त्वविधानादतिदेशतःसंतत्वप्राप्तिरूपद्विरात्रादीनांतत्तत्राहनिपुनर्विधानंपरिसंख्यार्थमिति
सूक्तमाम्नातंपरिसंख्यानार्थमितिसूत्रेण। ननुषोडशिग्रहणवाक्येष्वग्निष्टोमादिशेषाणांअहन्यहनिमा
त्रपरत्वात्द्विरात्रादिष्वतिदेशतःप्राप्तिर्नकिंमात्रमितित्तत्वप्राप्तपरिसंख्या। इहह्यग्निवाक्येषु
तेषांग्रहणंविकृतिपरत्वात्सुपगमादुपदेशतएवद्विरात्रादिनामहरंतरेष्वपिप्राप्तिरस्तीतिप्राप्त
परिसंख्यायांत्रैरोप्यंस्यादितिचेत्। तर्ह्यत्रद्विरात्रादिवाक्यानिसमानेतरविधीनांस्तुतिंकुर्वंतु॥ एव
मेतेग्निष्टोमादिष्वग्निविधयःप्रशस्तापनेष्वपविधानमात्रेणद्विरात्राद्यहर्गणेष्वप्यग्निर्वक्ष्यतइति
इत्थमेवलोगिरसोद्विरात्रेरोऽश्वमुत्तरइतिवचनमुत्तरेहन्द्विरात्रस्यग्रह्यतइतिद्विरात्रसामान्य

वचनप्राप्तस्यषोडशिनोद्विरात्रांतरेभ्यःपरिसंख्यार्थमितिवृत्तिकारांतरमतेप्राप्तपरिसंख्येनत्रैरोप्यं
स्यादित्यपरितुष्यतान्नाप्यङ्गतातस्यैवैरूपानसंपूर्वेहन्सामनवतीतिसमनंतरविधिस्तावत्कंमुक्त
पूर्वस्याङ्गवैरूपानसांरूप्यस्यैवैरोपिकगुणविधियुक्तः। यदुत्तरस्याप्यङ्गःषोडश्याख्योवैरूपिकोगुणोव
र्ततइत्येवंचित्येनस्तोतीतितस्माद्द्विरात्रादिवाक्येष्वपिनाग्निशंकावकाशइतिचावः। ननुत्रअग्निष्टोमा
दयःषोडशिग्रहाग्निष्टोमादिवाक्येष्विवअनुवादतयैवगृह्यंतांनविहितत्वेपि। ततश्चद्विरात्रादिगतेष्व
ग्निष्टोमोक्थातिरात्रिसंस्थेष्वहस्सुप्रकृतिभूतेस्तोमादिस्वरूपोद्भावनंसंनवत्प्राप्तिकस्याग्नेर्वि
धानंगुणकाम्यप्राप्त्यर्थमेवस्ववेन्नतस्तुस्य ---------- प्रायत्वात्।।
-प्रतिदेशिकपरिसंख्यायाःअप्राप्तविषयत्वेनत्रैरोप्यस्यावेप्यग्निअकरणसन्निहितगुणकामप्राप्त्यर्थ
त्वसंभवेऽसन्निहितद्विरात्रादितद्गतिरिक्तानेकाहर्गणेअकरणंततत्तद्वोद्वाक्यानुसंधानंजन्याग्निया
वर्तनकल्पकल्पनस्यायुक्तत्वात्। तहिषोडशिग्रहविषयद्विरात्रादिवाक्यान्यपिपूर्ववाक्यसन्निहितराज्ञ्या
दिनिमित्तप्रायत्स्यर्थमेवस्युःननुद्विरात्राद्यहरंतरज्योदकपर्यंतोचनाज्ज्यषोडशिग्रहपरिसंख्यार्थानी
तिचेत्तथैवसंतु। अतएवशास्त्रदीपिकायांषोडशिग्रहविषयेद्विरात्रादिवचनमनैमित्तिकत्वार्थमित्यु
क्तं। तस्माद्युक्तमेहद्विरात्रादिवाक्येष्वप्यग्निकथनमित्यांशंकायाह। अग्निष्टोमादयश्चेत्सप्रकृतयइहनस्या
समानंविधानंसंकोचश्चस्मृतीनांक्वचननयविदांनिमित्तोनयुक्तः। तस्माद्व्याप्तिरग्नेर्विधिषुनघटतेव

र्णि तावदेव हनेष्टित्यादेपस्मिन्नत्रवक्तुंनयक्षरणिचयैः शक्यमेतावदेव॥ ३३॥ यद्यत्राग्निष्टोमादिशब्दाः
अङ्गनिमात्रपराःस्युस्तदाग्नहणेसमानविधानंस्यादितिसूत्रोक्तंअङ्गनिविहनिभङ्गेःसामानविधंनास्ति
ध्येत्। एकविधिविधेयत्वंहिसामानविधेः। नच्चत्रोपदेशरूपनयैकरूपेविधित्विविधेयच्चमात्रंतद्धिय
॥८०॥ त्तितावतैवविहनिषुगुणकामप्राप्तिफलस्यलाभात्। नत्वेकविधिविधेयच्चपर्यंतंविवक्षितंताव
त्पर्यंतविवक्षायांफलाभावात्। प्रतिवाहर्गलिष्टग्नित्वत्समानेविधानंस्यादितिदृशमाध्यायसूत्रेणतथै
वताव त्पर्यंतस्यैष्टीकरणच्च। तत्रहिद्वादशाहे-अनीकायोरथंतरंरहस्सामोराधयोर्बृहच्छ्रोदक्काहेऽवाय
वस्तुकामस्यप्राप्तिसंभवेकिमर्थंतयोःपुनर्विधानमितिचेत्। शंकायांसामानविध्यर्थमितितत्राजमुक्तमिति
वदतिदृष्टांतउपन्यस्तःतत्रदृष्टांतेकेचिद्ब्रह्मनिविहत्योर्नविधेयैकरूप्यमस्तितत्रहितौयदिरथंतरसामासाम
इत्यादिविधिर्विहितौचैंदवायवाग्रेग्रथमंहरित्यादिविधिरितितत्रैद्वात्। किंतूपदेशरूपतयाब्रह्मनेवैब्रह्म
नविध्योरेकरूप्यमात्रंतत्रेतदृष्टांतेनापिसामानविधंनमितुमर्हतीतिचेत्। नचत्रैवमग्न्यतिग्राह्य
धिकरणसूत्रसंगतिस्तदीयतंत्रत्वन्तसंगतिस्तुनस्यात्। तत्रहियेब्रह्मनाग्निविधीनांपरिसंख्याशमार्थं
सामानविध्येननिराकृतं। तदस्मात्तिः प्रथमहोत्रध्यानेस्थीकृतं। तत्तुतदासंगच्छतेयदिब्रह्मनिविहनिभङ्गे
रेकविधिविधेयत्वंस्यात्। तत्रिन्नविधिविधेयत्वेहिब्रह्मनविधिनाक्तप्रोपकारस्यागतेर्विहनिविशेषेषुपुनर्वि ॥८०॥
धानंगृहमेधीयाज्येनागविधानवत्परिसंख्यार्थमस्तितिशंकासामानविध्येननिराकर्तुमशक्यत्वात्।

प्रकरण

अतएवास्मात्तिः पूर्वश्लोकेब्रह्मताग्निविधिस्तोक्तिन्नानांद्विरात्रादिषग्निविधीनांपरिसंख्याद्यपक्षोपिदूषि
तः॥ नत्वस्तुवैब्रह्मताग्निविधीनांपरिसंख्याच्चनिराकरणेहेतुर्विशेषनिर्देशकृतंत्रत्वन्तमात्रस्यासंगतिस्तथा
पिसूत्रादिसामंजस्यावैकल्यादग्निष्टोमादिशब्दानांब्रह्मनिमात्रपरत्वान्नुपगमेकोदोषइतिचेत्तेषामविशेष
ब्रह्मत्वस्तुतिरूपाणांनिर्निमित्तःब्रह्मनिषुसंकोचएवदोषः। तेहिन्यायविदोनानुमन्यंते। नहिकोऽग्निग्रहवाक्य
गताग्निष्टोमादिशब्दानांज्योतिष्टोमेमहाप्रकरणेनिमित्तिकामंजुहोतीत्यत्रजुहोतेरितिकर्तव्यताकांक्षा
यांजावांतरेणैमिवनेहानारभ्याधीताग्निष्टोमादिशब्दानांकिंचित्संकोचकमस्तिसंकोचानाभेचयथा
हवनीयेजुहुतीत्यनारभ्याधगतंजुहोतेः प्राप्तंवैकल्यंसकलहोमपरत्वंनिवेहाग्निष्टोमादिशब्दानांब्र
ह्मनिविहनिरूपस्यकलाग्निष्टोमादिपरत्वमेवन्याय्यं॥ तस्मात्ब्रह्मनिविहनिसाधारणेरग्निष्टोमादिवाक्ये
रेवद्विरात्रादिषग्निग्रार्थ्यंब्रह्मनिवेषपितदाश्रितगुणकामजोर्नद्विरात्रादिवाक्यानांपूर्वश्लोकोक्तरीत्या
परिसंख्यार्थत्वंस्तुत्यर्थत्वंचानभ्युपगम्यास्वीकरणीयमितितेष्वपिनास्त्यापत्तिः। अतोविषयसप्तम्यपेक्षैवै
ब्रह्मताग्निविधेयत्वाद्विरात्रादिस्तुतिर्निरालंबनेतिसिद्धांतमेवमाक्षेपेमीमांसान्यायविद्भिरेतावदेवोत्तरं
वक्तुंशक्यं। किंतर्हितिचेत्तत्राहुः॥ अग्निष्टोमादिशब्दाःब्रह्मनिविहनिसंस्थाग्निसंस्तुतानामग्राह्यत्वा
न्नालंसंस्थानंप्रथममथनवेद्यांत्यनामतंसंस्थानंतत्तत्यक्त्वाद्विरात्रब्रह्मनिषुविधेयश्योदकग्राह्यम
ग्निष्टोमेनाक्तत्वादिलक्षणोविधइतिनेष्टंताव्याप्तेनेति॥ ३४॥ पूर्वश्लोकोक्तरीत्यासंकोचेकारणाभा

वादिनेऽग्निष्टोमादिशब्दाः प्रकृतिविकृतिनिमित्तानिनः संतुनाम-अत एव प्रकृतिसामान्यविधात्परिसंख्याच्च
मनुपपन्नमिति तत्रेदमुत्तरं वचनमप्यग्निष्टोमादिवाक्यन्यायेनाश्रयेण युज्यते। तथापि विकृतिरूपान्सा
वनग्निष्टोमादिन्नस्पृशंति किंत्वग्निष्टोमादिसंस्थावतः-क्रतुविशेषानन्विच्छतोयेषु क्रतुषु श्रुत्यप्तात्पर्या
लास्तत्तत्संस्थाः संति तेषुप्राघ्रेयकुंभ्यपाक्रूपेषु प्रथममग्नवलरंतिनावलानेराकांक्षात्।। शिष्टानांविरम्येव्यापा
राज्ञावाच्यतदनंतरंचित्यंबलोपस्थितिकेषुचोदकप्राप्तेषुक्रतुषुनावतरंतिनिष्पूर्णमयादिवाक्यस्थि
तजुह्वादिशब्दैरुचोदकप्राप्तासुवेत्रतजुह्वादिषु। उपांशुपोर्णमास्यायजतीतिवाक्यप्राप्तावेदर्शपूर्णमासा
धिकारवाक्यस्थपूर्णमासपदमिवांतरंगविधिसामर्थ्यलब्धपौर्णमासिकालेउपांशुयाजे।-प्राहवनीयगा
र्हपत्यगतजुहोतेरप्यग्नेयश्चस्वकालत्वादित्यधिकरणेसर्वहोमसाधारणेनांगीकृतंकिंतुयेविकृतिष्ठासाधारणेषूक्तनि दि २
मित्तसाध्यउपदिष्टानक्रतूंदिष्टास्तत्साधारणेनैवांगीकृतंतन्मात्रसाधारणेक्रतुष्टसाधारणेषूक्तनि
मित्तस्यव्यापारअसंकीर्तिः। अत एवातिदेशाप्राप्तेषुहोमेषाहवनीयस्याप्यतिदेशेनैवप्राप्तिस्तदधिकर
णयात्तिकेदर्शितिः। ततश्चाहवनीयेनसहैवास्यातिदेशोनातुप्रकृतौवाधिकृतेत्यर्थेनिष्प्रयोजनत्वेदि
ति। एवंचप्रकृतानामग्निष्टोमादिशब्दानांश्रुत्यप्तात्पर्यातत्तत्संस्थावन्मात्रविषयतयातिष्ठेनाग्नेयकपदेशा ॥८१॥
नः प्रवृत्तिः येषुतुद्विरात्रादिषुश्रुत्यप्तात्पर्यातेसंस्थाविशेषरहितेषुचोदकातद्व्यवहाराहिक्रतुमध्यमदशारा
त्रगततत्संस्थाविशेषलाभः तेषुअग्निष्टोमादिवाक्यरूपोपदेशापत्त्यैक्रत्वतिदेशात्एवाग्नेयाग्निरितिते

षुगुणकामानप्राप्नुयुः-अतस्तेषुसामानविधेनगुणकामप्राप्त्यर्थमग्निपशाविद्विरात्रादिवाक्यानीतिनेष्य
ग्निकथंनयुक्तमितिचेतावदिहयुक्तं। नत्वेवमेवसमाधानमुच्यतांको दोषइतिचेत्तत्राहतत्रैतद्दूषणस्या
नगुणफलविधिष्वत्रचान्यत्राग्निःप्रविंचित्क्रत्वपूर्वान्वयमुपगतवानाश्रयोनानुयाद्यः। किंचाग्निष्टो
मसुख्यक्रतुसमधिगमात्प्राग्नारभ्यवादेश्रुत्याग्निस्तस्मैवयच्चिदपिविशिष्टतावाश्रयत्वेस्तिनेदः॥ ३५ ॥
स्मादिदमुत्तरंयद्यग्न्याग्नेयफलावविधिष्वत्रैवाग्निप्रकरणेन्येषुवाक्रतुप्रकरणेषुकिंचित्क्रत्वपूर्वान्वयि
त्वेनसिद्धोग्निराश्रयत्वेनानुयाद्यःस्यात्।। तथाहियदिप्राग्वाक्यात्प्राप्तगुणफलविधिप्रवृत्तेःकेषुचित्क्रतु
षुप्रकरणेषूपदेशेनकेषुचिदतिदेशेनचतत्तत्क्रत्वपूर्वान्वयग्निःसिद्धःस्यात्तदातिदेशेकरणत्वान्नगुणफ
लविधिस्त्वाश्रयानुवादार्थंक्रत्वग्निसमर्पकःपुरोवादोनस्यात्तदानीमौपदेशिकक्रतुहून्यायेनप्रथमंक्रतु
द्विमवतरत्योपदेशिकाग्नावाश्रयत्वेनान्वितेचरमंमातिदेशिकस्याग्नेरन्वयोनस्यादेवदत्तिः। तस्मादपि न
दाश्रयत्वेनान्वयार्थंनुपदेशः सफलंस्यात्। यदिवातत्रैवप्रकरणेकिंचित्क्रत्वपूर्वान्वयित्वेनसिद्धए
वाग्निरश्रुत्याश्रयनवक्रतुफलविधन्वयीस्यात्तदागोदोहनवदग्न्याग्नेयगुणफलविधिस्तत्रैवक्रतोरव
तिष्ठेतेतिक्रत्वंतरंगाग्नेरपितदाश्रयत्वसिध्यर्थंयन्तांतरंकर्तव्यंस्यात्तन्नत्वेवं। मनारभ्यवादे
रूपेणाग्नेयकरणेऽग्निःश्रेष्ठोमादिवाक्यैःक्रत्वन्वयकरणत्प्राग्वयंवेविधानग्निंचिन्नुतरत्सुत्यनः।
श्रुत्याग्नेःश्रवणात्सादिगुणफलविधिष्वाश्रयत्वेनान्वेतिसोमश्रयोगाक्रहिःकेवलस्याग्नेरनुष्ठानुमप्राप्य

त्वादग्निष्टोमादिवाक्यैस्तस्य क्रतुषु संयोजनाच्च यत्राग्निर्वा तदाश्रिता गुणफलविधय इत्यर्थादेवतेषा
मपूर्वीयाग्निसंबंधः सिध्यति। अर्थात्सिध्येच्चापूर्वीयस्याश्रयत्वं येष्वग्नेरौपदेशिकमपूर्वीयत्वं येषु चाति
देशाधीनं तेषु सर्वेष्वप्यविशेषेण सिध्यति दृष्टस्याग्नेरारोपेण दार्शपूर्णमासिकाप्रणयनाश्रितत्वेना
॥८२॥ वगतस्य गोदोहनस्येष्टं तरातिदिष्टप्रणयनाश्रयणे वैगुण्यवदिह न किंचिद्वैगुण्यमस्ति। एतादृग्वि
षयाभिप्रायेणैवातिदिष्टाश्रयणेनापि गुणकामप्रवृत्तिरंगीकृता। अवैगुण्ये तु भवतु कामस्यापि प्र
वृत्तिरिति तदभिप्रायेणैव भाष्यकारोप्याह तस्मिन्प्रवर्त्तमाने कामोपि प्रवर्त्तत इति। तस्मादतिदिष्टाग्न्याश्र
यणेनापि गुणकाम्यप्राप्तिसंभवान्न तदर्थं द्विरात्रादिवाक्याक्षेपेति भावः। का तर्हि द्विरात्रादिवाक्या
नां गतिः। स्तावकतैवेत्युक्तमिति चेन्नाग्निष्टोमोक्थातिरात्रसरूपतया तद्विधायकतया प्रतीयमा
नानां व्यर्थप्रायस्तुतिपरत्वकल्पनायोगात्। तस्मात्तद्विधित्वनिर्वाहान्यथानुपपत्त्यैवातिदिष्टाश्रयणे
न गुणकामानप्रवर्त्तत इति कल्पयिष्यामः। तथा सति हि गुणकामप्राप्त्यर्थता तेषां भवेदित्यनुशयानं
प्रत्याह॥ वाचस्त्वग्नेर्द्विरात्रप्रभृतिषु परिसंचक्ष्य। तामन्यतोग्निस्तेष्वन्यांगानि यद्वा नियमनमथवा ॥८२॥
तेषु कुर्वंतु तस्य। यद्येताः क्लिष्टगत्या गुणफलभवनप्रापणार्था भवेयुः षोडश्यर्थेष्विव स्यात्तदपि वि
धिफलं तेष्ववश्यं तथापि॥३६॥ यदि द्विरात्रादिवाक्यानां केनचित्प्रकारेण विधायकत्वं वाच्यमिति
निर्बंधस्तदा तान्यहर्गणांतरेभ्योग्नेः परिसंख्यां कुर्वंतु। यदि प्राप्तपरिसंख्यात्रिदोषात्तदपेक्षया व्य

र्थप्रायापि स्तुतिरेव वरमित्युक्तमिति यदि तत्रापरितोषस्तर्हि द्विरात्रादिष्वेव गृहमेधीयाज्यभा
गविधिन्यायेन चोदकप्राप्तांगांतरपरिसंख्यां कुर्वंतु। यदि च द्विरात्रादिष्वतिदेशप्राप्तांगसद्भावे लिं
गानि संतीति तद्विरोधात्तत्राप्यपरितोषस्तर्हि द्विरात्रादिषूत्तरवेद्याः पक्षे प्राप्तावग्नेर्नियमनं कुर्वंतु। तु
द्विरात्रादिचोदकपर्यालोचनालभ्योत्तरवेदिप्राप्त्यपेक्षाग्निप्रकरणाम्नाततदाश्रितगुणकामप्राप्ति
बुद्धिसन्निहितेति तादर्थ्यमेव द्विरात्रादिवाक्यानां कल्पयितुमुचितमिति प्रथमश्लोकव्याख्याने प्रति
त८ पादितमिति चेदिदमपि। तत्र षोडशिद्विरात्रवचनमुदाहृत्य प्रतिपादितमेव सन्निहितफलालाभे प्र
करणांतरस्थचोदकाधीनप्राप्तिसापेक्षो नियमोपि फलं भवितुमर्हतीति॥ इह चान्यतः संभवंती गु
णकामप्राप्तिः फलं न भवतीत्युक्तमेव यद्यपि क्लिष्टगत्या द्विरात्रादिवाक्यानां गुणकामप्राप्त्यर्थत्वं स
मर्थ्यते तथाप्यग्नेर्नियमनमपि फलं संभवन्न निवारयितुं शक्यं न ह्येकस्य वाक्यस्य प्राप्तिनियमप
रिसंख्यास्वेकमेव फलमिति नियमः अनेकरूपसंकरस्य तत्र तत्र वाक्ये बहुशः प्रागुदाहृतत्वात्॥
किंच। द्विरात्रादिवाक्येष्वेव षोडशिग्रहविषयेष्वनेकफलसंकरः सिद्धांतेभिमतो दृश्यते॥ तथाहि। उत्त
रेहन् द्विरात्रस्य गृह्यत इत्यादिवाक्यानि तत्प्राचीनवाक्यसंकीर्त्तितब्राह्मणत्वराजन्यत्वरूपनिमित्ता
भावेपि षोडशिनः प्रापणार्थानीति तावच्छास्त्रदीपिकाकृतोक्तं। तेनैवोत्तरेहन्निति वाक्यं प्रकृत्यतिरात्रे वि
कल्पितस्य षोडशिनस्तथैव द्विरात्रस्योत्तरेहनि प्राप्तौ तन्नियमार्थमिति तंत्ररत्ने प्रतिपादितं। सूत्रकृ

तान्तुषोऽग्निनो वेत्यन्तत्रत्यवाक्यविधानादित्यधिकरणेऽत्तरेहन्नित्यादिवाक्यानि परिसंख्यार्थानीत्युक्तं॥
तत्रहिषोऽग्निग्रहतोज्योतिष्टोमेनयाजयेत्तस्यमध्यमेहन्नित्यादिवाक्यैः कार्त्स्न्येनविहितेसंबंधिद्वाव
गमात्तदनुसारेणाग्निष्टोमोवक्ष्यातिरात्रशब्दानांविग्रहस्याग्निष्टोमादिपरत्वौचित्यात्। अन्यथाग्रहस्य
ग्निष्टोमादिष्वसतस्तस्यातिदेशादिग्रहेतिष्वप्राप्तिसंभवेनमध्यमादिवाक्यवैयर्थ्यप्रसंगादित्यापाद्य
ज्योतिष्टोमग्रहरणगतानोषोऽग्निविषयाग्निष्टोमादिवाक्यानांघादशोपसत्तादिवाक्यवत्तदनन्व
यिपदरहितानांग्रहरणादुत्कर्षयोगात्ग्रहतावपिषोऽग्नीत्याद्यनूद्यग्निष्टोमेतिकिमर्थानितर्हिम
ध्यमादिवाक्यानीत्याक्षेप्तोयामान्नातेपरिसंख्यार्थमितिसूत्रेणातिरात्रोक्थ्याग्निष्टोमसंस्थेषुषडहर्गणा
नांमहरंतरेष्वपिग्रहणराजन्ययोःषोऽग्निनःप्रोक्षतीत्यपरिसंख्यार्थानीत्युक्तं॥किमत्रफलंग्रत्याख्यातव्यं
॥तस्मात्षोऽग्निविषयद्विरात्रादिवाक्येष्वग्निविषयद्विरात्रादिवाक्येष्वप्यनिर्वार्यःफलांतरसंकरः॥
अतःफलांतरेणतेषांविधिच्यनिर्बाहादतिदिष्टाश्रयणेनगुणकामानप्रवर्त्तंतइतिपरिताषानाश्रयाणी
येतिकथमपिद्विरात्रादिवाक्येष्वप्यतिरक्तकांक्षानलक्षणइतिभावः॥एवंद्विरात्रादिवाक्येष्व्याप्ते ॥८३॥
रनवकाग्रात्संग्रहपंचमुपपादितंपशुकामउक्थ्यंगृह्णीयात्षोऽग्निनावीर्यकामस्तुवीतेत्यतिरा
त्रेणयजेतेत्यादिवाक्यानांयाजयेदितिवाक्यानिपश्वादिफलार्थंज्योतिष्टोमाग्निष्टोमोक्थ्यादिसंस्थाःपशुगुणविधायका
नीतिमतमाग्निष्टोमोवक्थातिरात्रवाक्योरप्यव्याप्तेरनवकाग्रात्संग्रहमुपपादितं। येतुमन्यंतेपशुकामादि

वाक्यानिपश्वाद्यर्थमुक्थ्याधिकारवत्तियुक्तप्रकृतसोमयागविधायकानिननुतदाग्निष्टोमोक्थ्यादिसंस्था
मात्रविधायकानि। यत्रहिज्योकृतःक्रतोर्गुणान्वयोलभ्यतेतत्रैवफलायगुणमात्रस्यविधिर्युज्यतेयथा
जोदोहनादेःयत्रतुशास्त्रादेतेनतत्रविधिस्तत्रनसंभवति। गुणाश्रयसंबंधेगुणफलसंबंधेचशास्त्र
व्यापारायोगात्॥किंतुतत्रगुणविशिष्टक्रतोरेवफलायविधानंवाच्यंप्रतएवदक्षायणयज्ञेनस्वर्गका
मोयजेतेत्यादिष्वप्यवत्यादिगुणविशिष्टस्यक्रतोरेवफलायविधानमभ्युपगम्यते। एवंचफलकाम
नानिमित्तकहेतोर्धिकारवत्तियुक्तोक्थ्यादिसंस्थःसोमयागोनित्यवदाम्नानतदनावत्तियुक्तस्याग्नि
ष्टोमसंस्थस्यवसंतेवसंतेज्योतिषायजेतज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेतिविधिद्वयप्राप्तनि
त्यकाम्योन्नयावस्थस्यसोमयागस्यविकारइतितत्रदीक्षणीयादेरंगकलापस्यातिदेशेनैवाग्नि
ष्टिर्नतूपदेशेननित्यवदाम्नातदीक्षणीयाद्युपदेशाभ्यथोपस्थितिकनैमित्तिकोक्थ्यादिर्हविष्याग्नि ग्र५
कादेरवत्तियुक्तप्रयोगांतरान्वयकल्पनेहिकृत्तिप्रसंगादितितन्नताम्रयणेनोक्थ्यातिरात्रेत्रोग्नि
वाक्योरतिदेशतःसंग्रहवत्राग्निकाग्निविधिरूपयोरव्याप्तिर्वक्तुंनशक्यतइत्याह॥उक्थ्यादिसंस्थ
फलानांक्रतुसमाधिगम्यतांकोपितेषांतेनाग्निष्टोमसंस्थक्रतुविकृतिकैर्योक्थ्यादिसंस्थोन
सिध्येत्। किंतुस्यात्सार्वकाम्योक्थ्यादिफलनिदासाधिकारायाग्रहणंतुकेषांचिदुक्थ्यादीनांपुंस्त्वस्याग्रहरणपठना

त्सर्वतस्तत्प्रसक्तौ॥३७॥पशुकामऽक्ष्यंगृह्णीयादित्यादिवाक्येषूक्ष्यादिशब्दवाच्यानुक्ष्यादिस्तोत्रैः
क्रतुसमाप्तिरूपानुक्ष्यादिसंस्थामतिलंघ्योक्ष्यादिपशूत्पन्नस्योक्ष्यादिसंस्थाविशिष्टस्यक्रतोः
पश्वादिफलसंगतिरंगीक्रियतेचेत्पशुकामादिवाक्यानिक्रतुफलविधयोनस्युर्वेयुःसर्वेषांकामि
नांइतिवाक्यांतरेणैवक्रतोःपश्वादिसकलफलान्वयसिद्धेः ततश्चोक्ष्यादिसंस्थेक्रतोफलार्थ
स्यविध्यंतरस्यानावात्तद्विधिविधेयउक्ष्याद्यधिकारविनियुक्तःक्रतुरग्निष्टोमसंस्थस्यक्रतोर्विहृ
तिरित्येवंनसिध्येदेव।किंतर्हिपशुकामादिवाक्यैःसिध्यतीतिचेदुच्यते॥यस्तादिवाक्येनजीवद्दृष्टि
कारतयासर्वकामवाक्येनतत्तत्फलकामाधिकारतयाचावगतेऽग्निष्टोमेनज्योतिष्टोमेनवास्वर्ग
एतेयजेतानामुक्ष्यादीनामविशेषेणसंबंधेऽग्नेपशुकामादिवाक्यैरुक्ष्यस्यपशुफलार्थतयासंब
धःषोडशिनोवीर्यफलार्थइत्यादिरूपाव्यवस्थापरंतैर्वाक्यैःसिध्यति॥यथावज्रादिफलत्रयार्थ
विहितसोमरूपहविषांत्रयाणामपिहोत्रादीनांविधानानामविशेषेणतत्संबंधेऽग्नेर्हविर्नि
र्वृष्टिकामायनिधनंकुर्यादित्यिन्नाद्यकामायेतिस्वर्गकामायेत्यादिवाक्यैर्वज्रादिफलेषु
धनमित्यादिव्यवस्थासिध्यतेवंदर्शायणयन्नसांक्रंडस्थायिनेष्वपिदार्शपूर्णमासिकसार्वकाम्यगा
वप्रलब्धस्वर्गपश्वादिफलविशेषेऽन्नावावृत्तिसहस्रस्थानादिगुणव्यवस्थैवसिध्येन्नतुगुणविप्रति
पत्त्यक्रतोःसार्वकाम्यवाक्योदितफलात्फलांतरेणान्वयः।तस्मादुक्ष्यादिवाक्योदितफलानांन्ना

नुसंगतिस्वीकारेणुक्ष्यादीनामग्निष्टोमविकारत्वमितिहेस्तन्मात्राश्रयेणेषूक्ष्यादिशास्त्राग्निवाक्ययो
रध्याहारोनावकाशइतिनावः॥वस्तुतस्तुतेषांक्रतुसंगतिस्वीकारएवायुक्तसंस्थाविशेषविशिष्टेषुक्रतुषू
क्ष्यादिशब्दप्रयोगस्यविशेष्यंनाभिधागोचरत्वलक्षणशक्तिविशेषएवेतिन्यायेनलाक्षणिकैस्तदुक्ष्यादिफलवा
क्येषुचलक्षणाकल्पनेऽमाणत्वात्।नचतेषांगुणाश्रयसंबंधेगुणफलसंबंधेचव्यापारयोगाल्लक्षणा
कल्पनेति।प्रकरणादेवगुणानामाश्रयसंबंधलाभात्॥तस्मादुक्ष्यादिफलवाक्येषुस्तोत्रविशेषैःक्रतुस
मानाश्रयएवोक्ष्यादिशब्दवाच्याःफलायविधीयंते।यत्तुयातस्तुवीतयाजयेदितिस्तुत्यर्थादृष्टेषुनिर्वपत्या
दिवनुवादमात्रं।तदेतत्सर्वंप्राभाकरदीपिकादिष्वेवस्पष्टं।एवमत्राक्षरसोमन्यतोकोपीस्तुक्यासूचितः॥
संस्थास्तुसमानविधानाःप्रकरणविशेषादितिसंस्थाधिकरणेकिंसर्वसंस्थंज्योतिष्टोमंप्रत्यत्पदाद्गुणाद्य
योधर्मोऽग्निष्टोमेप्रकृतस्तेत्यादिनाष्यवचनंतुज्योतिष्टोमस्यैवाग्निष्टोमसंस्थोक्ष्यादिसंस्थस्यचसामा
नविध्यासामानविध्यविचारेपरंनग्राह्यंकिंतुज्योतिष्टोमेनतदाश्रिताभानुक्ष्यादिसंस्थानांपृथक्फल
वत्त्वेनेतिकर्त्तव्यतापेक्षाणांनासामानविध्यासामानविध्यविचारपरंनेतव्यं।अतएवयत्रयत्रक्रतुगतंसामो
नयतितत्रतत्रक्रियायोसाध्यमानायांयांतिकमुपनिपद्यतेसेसाधनस्यवासाध्यस्यचेतिसंदिह्यमानासा
ध्यस्यनचितुमर्हतिनासौसाध्यस्यास्तीतिसाधनेनसंबंधतइतिन्यायेनाष्यवचनंसंगच्छते।इदंहिक्रतो
रुच्याश्रितगुणानांचफलार्थत्वेनेतिकर्त्तव्यतांकांक्षालक्षणप्रकरणविशेषादिलक्षणायादिषुसामानविध्यनि

तिपूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतयुक्तिप्रदर्शनं परं। अस्य चेदं तात्पर्यं गुणः फलाय चोद्यमानः पूर्वप्राप्तां परप्रयुक्त
क्रियामाश्रित्य पश्चाच्चोद्यते अंशयुक्ता च क्रिया प्रयुज्यते। ततश्च प्राक्तनस्वतः कर्त्तव्यरूपक्रियाविधिसम
य एवांगविधीनां व्यापारो न पश्चात्। गुणफलविधानेपि विरम्य व्यापारायोगादिति। तस्मादयुक्तं वैकृताग्नि
॥८५॥ विधिष्वपूर्वविधिलक्षणस्याव्याप्तिकथनमित्येवं प्रथमाक्षेपः प्रपंचेनाक्षिप्तः। अथाक्षेपांतराण्यपि यथासं
भवमाक्षिप्यंते। यदुक्तं साप्तदृश्यवाक्यवदभ्युदयार्थत्वांगीकारेण स्वर्गकामादिवाक्येष्वपूर्वविधिलक्षणा
व्याप्त्युद्धारे तस्य नियमपरिसंख्याविध्योरतिव्याप्तिः स्यादिति तत्र साप्तदृश्यवाक्यदृष्टांतकथनमयुक्तमि
त्याक्षिपति॥ तासु स्यात्साप्तदृश्यं प्रकरणरहितं यासु न श्रूयते तत्तास्वस्य स्याद्विकल्पो विकृतिषु कथिते चो
दकात्पांचदृश्ये। सत्येवं मित्रविंदादिषु नियमविधिस्तस्य भूयो विधिः स्यात्सार्थक्ये संभवत्यभ्युदयफलकता के
वलं नैव कल्प्या॥ ३८॥ अनारभ्याधीतसाप्तदृश्यवाक्यस्यापि प्रकरणिकसाप्तदृश्यवाक्यवन्मित्रविंदा
दिमात्रशरणत्वे स्यादेवमगत्याभ्युदयार्थत्वकल्पनं। तदेवासिद्धं तस्य प्रकृतिविशेषकरत्वपर्यवसायि
गत्यंतरसंभवात्॥ तथाहि यासु सौर्यादिविकृतिषु साप्तदृश्यं न श्रूयते तास्वनारभ्यवादप्राप्तं साप्तदृश्यं गत्वा
तिदेशप्राप्तेन पांचदृश्येन विकल्पं प्राप्नोतु मित्रविंदादिषु पुनः साप्तदृश्यविधानं विकल्पाद्यवादरूपं साप्तदृश्य ॥८५॥
नियमार्थमस्तु। एवं सर्वस्यापि साप्तदृश्यवाक्यस्य प्रवृत्तिविशेषकरत्वसंभवे किमित्यन्यतः सिध्यत्यर्थे के
वलादृष्टार्थविधित्वमभ्युपगम्यते॥ नन्वनारभ्याधीतसाप्तवाक्यस्य सौर्यादिगामित्वे सौर्यादिष्वतिदेशात्पां

चदृश्यं न प्राप्नुयात्। उपदेशेनातिदेशबाधादिति चेत्सत्यमन्यत्र तथैवाद्रहतु सौर्यादिषु साप्तदृश्यं पांचद
श्यातिदेशबाधनेन स्वयं नियतत्वं प्राप्नोति चोन्मित्रविंदादिषु पुनः साप्तदृश्यविधानं व्यर्थं स्यात्तथैव मित्रविंदा
दिष्वपि साप्तदृश्यनियमलाभोपपत्तेः। अतो नारभ्याधीतं साप्तदृश्यवाक्यं स्वस्य मित्रविंदादिगतौ स्ववैयर्थ्यं
सौर्यादिगतौ पांचदृश्यातिदेशबाधने प्राकरणिकसाप्तदृश्यवाक्यवैयर्थ्यं चालोच्य सौर्यादिकं गत्वा तत्र पांचद
श्यातिदेशं च सोढ्वा तेन सह विकल्पमनुमन्यते॥ यथा न तोपशौ करोतीति पशावाज्यभागप्रतिषेधस्तत्र चो
दकादाज्यभागयोरप्राप्तावप्रसक्तप्रतिषेधतया स्ववैयर्थ्यं चोदकत्तयोः प्राप्तौ सर्वथा तयोः प्रतिषेधे तत्प्रापकस्य
चोदकस्याप्रामाण्यापत्तिं चालोच्याज्यभागातिदेशं सोढ्वा तदनुष्ठानेन सह विकल्पमंगीकरोति। एवं हि तत्र प्रापक
निषेधशास्त्रयोरिवात्रापि प्राकरणिकाप्राकरणिकसाप्तदृश्यवाक्ययोः प्रवृत्तिविशेषकरतया साफल्यं भवति त
स्मात्केवलादृष्टार्थत्वे साप्तदृश्यवाक्योदाहरणमयुक्तमिति भावः॥ यदुक्तमपूर्वविधिलक्षणे सर्वोद्देश्यानुवृत्तिरप्रा
प्तेरात्यंतिकत्वमिति पक्षे त्रेधा तंदुलान्विभजेदिति विधावव्याप्तिस्तत्र दार्शिकहविषां पूर्वदेवताभ्योपनयस्य व
क्ष्यमाणदेवताभ्यो विभागस्य वा विधौ तेषां मध्ये तंदुलदधिश्रृतेषु देवतापनयस्य विभागयोरर्थसिद्धत्वेनो
पांशुयाजाज्यमात्रे विधेश्चारितार्थ्यस्य वक्तव्यत्वादिति तदाक्षिपति॥ नास्त्येवोपांशुयाजो दधिश्रृतसहितः पौर्ण
मास्यां विधानात्तद्दृश्यं दर्शनं तत्पठितमपि सगाम्नातयाज्यानुवाक्यं। सत्वाचिंतैव तस्य क्वचिदधिकरणे दार्शिके
ष्वस्तितोक्तिस्तत्रेधा तंदुलानित्यनुवदनमतस्तत्र नाव्याप्तिरस्ति॥ ३९॥ दधिश्रृतवत्याममावास्यायामुपां

श्रुयाजो नास्त्येव उपांशुपोर्णमास्यांयजन्तिति पौर्णमास्यांतद्विधानात्। न चवाक्येब्रूचब्राह्मणे-अमावास्याव्रतेउपांशुयाजयाज्यानुवाक्यायुगलपाठात्तत्स्यामपिसोस्तीति।अधानस्योपांशुयाजस्यपौर्णमासी कालचेतदंगतयातत्परतंत्रस्यमंत्रस्यान्यत्रपठितस्यापितद्गामित्वात्॥ अयंचार्थःसूत्रकृतैवदर्शमाधा येमावास्यायामप्युपांशुयाजःस्यादुपांशुयाजमंतरायजतीत्यविशेषश्रवणादितिपूर्वपक्षंकृत्वापिवापौर्ण मास्यांस्यात्प्रधानशब्दसंयोगान्मंत्रोक्तयाप्रधानंस्यादितिसिद्धांतसूत्रेणस्थापितः। अपंचितंचैतच्चतु र्थश्लोकव्याख्याने। नाप्येतच्छंक्यंवक्तुं।अमावास्यायामुपांशुयाजमंगीकृत्याप्युपांशुवचनेवचनाद्यथा व्रततीत्याधिकरणेव्रतिरुपवसतीतितस्यन्यायव्युत्पादनार्थंश्रुत्यानोचितानरूपतयानेतव्यत्वात्।अ न्यथापौर्णमास्यांयजन्तीत्याहत्यपौर्णमासीकालत्वविधायकश्रुतिव्याकोपप्रसंगात्॥ उदाहृतऋत्यवलं बनानुपदोदाहृतदाशमिकाधिकरणविरोधप्रसंगाच्च।तस्मात्रेधातंदुलन्विन्नजेदित्ययंवस्तुभागस्य तंदुलानांमध्यमादित्यावेनविनागस्यानुवादइत्येवयुक्तं।आकरग्रंथेषूक्तरीत्यानुवादत्वपरिहारायदा क्षिकिरविःसामान्येलक्षणंमंगीकृत्यपूर्वदेवतापनयस्यवस्तुभागएवदेवतायोविनागस्यवाविधेयत्वा सुपगमेपितस्यतंदुलदधिग्रहणेषधर्यसिद्धयेनोपांशुपायाजान्तस्यस्यानुवादेनचविधेयाजानेनानुवाद त्वापरिहारात्।तस्मात्रेधातंदुलानित्रिविधोसर्वेदध्यानुवृत्तप्राप्त्यनुवादेनाव्याप्तिवर्णनमयुक्तमितिना वः। एवमन्यदेष्टिवाक्येदाक्षिकिहविषांपूर्वदेवता-स्योपनयस्यापेक्षामंगीकृत्यतत्तत्स्यार्थसिद्ध्याद्विधेये

देवंदृष्टंनागधेयंनाप्येस्त्रीनियतिर्विधि
रितिन्त्रि
कांडी २

यर्थमुक्तं।इहानीतरत्पेक्षैवनास्तीतितंतस्यैवयार्थ्यमाहप्रत्येकंद्रव्ययुगेनपटुघटयितुंदेवतांवाक्य मेकंसाकूप्यस्याविकलंगःपशुफलवचसाकेवलंतद्विधाने।तस्मात्तावद्विशिष्टान्वयिनियतिर्विधावार्त्ति वाकोक्तरीत्यावक्तव्येदेवतानामपनयनविधेरकल्पनंकोपयुक्तं॥४०॥ नवेदृहदाक्षिकिहविषांपूर्वदेवता पनयापेक्षायांदृष्टंतेषांदेवतांतरसंयोजनपरंहेदृष्येष्वग्न्यादिदेवताविधानंदेवता नेदःप्रसज्येत।तथाहिमध्यमादिवाक्यानांदेवतांतरसंयोजनपरत्वेदृष्येष्वग्न्यादिदेवताविधानंदेवता स्तुत्यर्थत्वादिगुणविधानंचेतित्रिष्वपिवाक्येषुतावद्देकोवाक्यभेदः। दधिग्रहतवाक्ययोःस्थविष्ठानांद ध्यनिष्ठानांश्रुतंवाधिकरणेविधेयमित्यपरोवाक्यभेदःतयोस्थविष्ठानामणिष्ठानांचचकजावे पिविधेयइतिःप्रत्योवाक्यभेदः।स्यादेतन्नैवंवाक्यभेदःप्रसरतितथाहिदात्रंग्रहात्रंशिपिविष्टशब्दा नांश्रुत्यैवाग्न्यादिपदसामानाधिकरण्यात्तेदृष्यग्नेःपाकितंविशिष्टदेवताकारकमेवविधेयंनतुदे वतास्तद्गुणाश्चप्रत्येकंविधेयाःप्रत्युदयेष्टिव्रकरणेमहाप्रयतीतिवचनमस्ति।तदेतदेवनैवमाह दधिस्थविष्टयोश्रुतायणिष्ठयोश्चसहपाकविषयं।ततश्चस्थविष्टानामणिष्ठानांचतंदुलानामुत्पत्ता दधिग्रहतयोर्नूर्यस्त्वाच्चतंदुलानांचकृतंदधिग्रहतयोरधिकरणंचार्थात्प्राप्तोत्ति।अर्थाच्चैव तत्सर्वमनुघतेतत्तद्गुणविशिष्टमेकमेवदेवताकारकंविधीयतेमध्यमानांतंदुलानामग्निर्दीतादेवतास्त्व विष्टानांदध्नश्चेंद्रःग्रहानांग्रणिष्ठानांश्रुतस्यचविष्णुःशिपिविष्टइति।अतोनैवंवाक्यभेदावकाशइति

चेत्सत्यमिच्छं सहश्रपणे वाक्यांतरमंगीकृत्य कल्पने उक्तप्रकारेण वाक्यभेदो नास्तीति तथापि प्रकारां
तरेण वाक्यभेदः स्यादेव। दधिवाक्ये दध्नि स्थविष्ठेषु शृतवाक्ये शृते क्षोदिष्ठेषु च प्रत्येकं देवतासंयो
जनात्। इयांस्तु भेदः पूर्वस्मिन्पक्षे स्थविष्ठे देवताप्रणीताकार्ये च दधि विधेयमिति क्षोदिष्ठेषु देव
॥८१॥ ताप्रणीताकार्ये शृतं च विधेयमिति च विधेयभेदात् वाक्यभेदः द्वितीयपक्षे स्थविष्ठेषु दध्नि च क्षोदिष्ठे
षु शृते च देवता विधेयेत्युद्देश्यभेदाद्वाक्यभेद इत्युभयत्राप्यविशिष्टो विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः।
अपि चात्र मध्यमादिवाक्येषु दाशिकहविषां देवतांतरसंयोजनविधिरिति पक्षे पशुकामार्थमध्यमा
दिवाक्यसारूप्यभंगः प्रसज्येत। एवं हि काम्येष्टिकांडे श्रूयते। या पशुकामः स्यात्सोमावास्यामिष्ट्वा वत्सान
पाकुर्याद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधंश्च
रुं ये णिष्ठास्तान्विष्णुवेशिपिविष्टाय शृते चरुमिति। तत्र पशुकामोष्टिविधौ मध्यमादिवाक्येषु द्रव्यदेव ॥८१॥
ताविशिष्टकर्मविधिरंगीकृतो नवमे। तथात्रापि तथाभूतकर्मविध्यंगीकारे तत्सारूप्यं समंजसं भवति
न तु देवतामात्रविध्यंगीकारे। तस्मादिहाप्यवाक्यभेदाय पशुकामेष्टिवाक्यसारूप्यसामंजस्याय च तत्त
द्द्रव्यविशेषविशिष्टकर्मविधिरेवांगीकर्त्तुं युक्तः। ननु तत्र प्रकृतः कर्मज्ञानाभावादगत्या विशिष्टविधि
रंगीकृतः। इह प्रकृते दर्शकर्मणि प्रत्यभिज्ञायमाने नैमित्तिकदेवतांतरमात्रविधानेन लाघवे संभव
ति न विशिष्टविधिगौरवमंगीकर्त्तुं युक्तमिति चेन्न। आर्त्तिवाक्यन्यायेन प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानमना

दृत्याप्यवाक्यभेदाय विशिष्टकर्मांतरविधेरेवांगीकर्त्तुमुचितत्वात्। तथा हि दर्शप्रकरण एव श्रुतेयस्योभयं ह
विरार्त्तिमार्च्छेदैंद्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेदिति वाक्ये आर्त्तदोहप्रतिनिधित्वेन पंचशरावद्रव्यमात्रं कर्म
णः साधनं विधीयते न द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मांतरं गौरवादिति षष्ठे पंचशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः
स्यादिति सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धांतितं। प्राप्ते कर्मणि पंचशरावद्रव्यमिंद्रो देवतेति द्वयं विधातुं न शक्य
ते वाक्यभेदप्रसंगात्। न च सान्नाय्यप्रतिनिधौ पंचशरावे सान्नाय्यदेवताया इंद्रस्य स्थानापत्त्या प्राप्तिसंभ
वादिंद्रशब्दोनुवाद इति वाक्यं। सान्नाय्ये महेंद्रस्यापि कदाचित्सद्भावेनेंद्रस्य नित्यप्राप्त्यभावात्। तस्मा
न्नित्यतयेंद्रस्यापि विधेयत्वाद्वाक्यभेदः स्यादित्यवाक्यभेदाय द्रव्यदेवताविशिष्टदोहार्त्तिनिमित्तकर्मांतरवि
धिरेवांगीकर्त्तव्य इति। एवं द्रव्यार्त्त्या प्रकृतस्य सान्नाय्ययागस्य द्रव्यापेक्षायां स्फुटायामपि यदि सत्राय
दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठासेत्सोममपभज्य विश्वजिता यजेतेति वाक्यं संकल्पमध्ये सत्रं त्यक्त्वोत्तिष्ठासोः सोमक्र
यात्पूर्वं पश्चाच्चाविशेषेण प्रायश्चित्तं विधायकमिति साम्युत्थाने विश्वजित्क्रीते विभागसंयोगादित्यधिक
रणे निर्णीतं। सोमविभागवचनस्य सोमक्रियानंतरकालोत्तिष्ठासुयजमानकर्तृकस्वकीयसोमांशविभागा
नुवादकत्ववदैंद्रशब्दस्येंद्रयाजियजनामोद्देष्टव्यदेवतानुवादकत्वमिति पक्षप्राप्तानुवादकत्वाभ्युपगमे
न कथंचिद्वाक्यभेदस्य परिहर्त्तुं शक्यत्वेप्येंद्रपदस्य विधेयसमर्पकत्वे संभवति निरर्थकपाक्षिकानुवाद
त्वं न कल्पनीयमिति न्यायमात्रमवलंब्य वाक्यभेदाय कर्मांतरविधावंगीकृते किमु वक्तव्यमभ्युद

येष्विवाक्येकर्मांतरविधिरंगीकर्त्तव्यइति। नहिनत्रेद्रव्यसंबंधस्यैवात्रयत्किंचिद्द्रव्यदेवतासंबंधस्यप
त्रेपिप्राप्तिरस्तियेनदधिवाक्येऽप्रतवाक्येचप्रतिद्रव्यंदेवतासंबंधलोधनेनश्रुतोवाक्यभेदः कथंचिदपिपरि
हीयेत। नबातत्रद्रव्यमात्रविधिपक्षोऽपिकप्रश्रुतकर्मांतरव्याकांक्षानिमित्तद्रव्यापचारानुकीर्त्तनवद्दिहद्दे
वतामात्रविधिपक्षोऽपिकदेवताकांक्षानिमित्तदेवतापचारानुकीर्त्तनमस्ति। नचत्रेधातंद्वानितिवाक्यस्य
देवतापनयविधिपरत्वेस्पष्टंयेनतद्विधिबलादपनीतपूर्वदेवतानोहविषोदेवताकांक्षास्तात्तिसमर्थ्येत
किंतुतंदुजराष्टस्यदार्ष्टिकहविःसामान्यपक्षकल्पनयातद्विभागप्रतियोगिनीनांशाद्यानुयाज्यानांदेव
तानांकथंचिदुपस्थित्यैकल्पनीयं॥ नचैवंकल्पनायांकिंचित्कल्पकमस्तिमध्यमादिवाक्यानां वा
क्येषुश्रुतहविषांदेवतांतरविधिरवतांकांक्षार्थंपूर्वदेवतापनयमपेक्ष्यमात्रेणस्रेधानाक्यस्यत
द्विधायकत्वकल्पकइतिचेत्। नावाक्यभेदप्रसंगेनतेषांश्रुतहविःसंबंधिदेवतांतरवि
धिपरत्वसिद्धेः। देवतापनयविधिबलादेवतेषांदेवतांतराकांक्षयासेत्स्यतिवाक्यभेदंमध्यमादिवाक्येषु
देवतांतरविधिरस्त्वपगम्यतइत्यप्युच्यते। चैत्यरस्यराश्रयोनात्तिवर्त्तितुंशक्यते॥ ननुमध्यमादिवाक्यानां
श्रुतानांकर्मसंबंधिगुणमात्रविधायकत्वेसंभवतिश्रुतहानमप्रश्रुतकल्पनंविशिष्टविधिगौरवमपूर्व
कर्मांतरकल्पनागौरवंवावश्यंपरिहरणीयं। संभवतिचात्रश्रुतहविःसंबंधिदेवतामात्रविधानं। यदि ॥८८॥
तावदधिभूतवाक्ययोः प्रतिद्रव्यंदेवतासंबंधलोधनेनवाक्यभेदोस्ति-मस्तुसएकोदोषः नह्येकस्माद्दो

षाद्बिभ्यताबहवोदोषाःस्वीकरणीयायद्दिवाक्यभेदोवश्यंपरिहरणीयस्तदामध्यमादिवाक्यानांद्रव्यदेवता।
विशिष्टेकप्रयोगविधायकत्वमस्तुतत्रस्थानेकगुणविशिष्टेककर्मविधाविवावाक्यभेदोनप्रसरति। अश्रु
तहानुप्रश्रुतकल्पनमपूर्वकर्मांतरकल्पनंचनभवतिप्रश्रुतस्यैवदर्शकर्मणोद्रव्यदेवताधिकार
विशिष्टप्रयोगविधानादितिचेत्तर्ह्यग्निवाक्येप्येवमेवकर्मांतरविधिर्नस्यात्। वस्तुतस्तुतत्रैवार्जवेनद्र
व्यमात्रविधिर्द्रव्यदेवताविशिष्टेकप्रयोगविधिरितिवाकल्पनेनप्रश्रुतहानाद्दयः परिहर्त्तुंशक्यंतेतत्रद्रव्य
मात्रविधिपक्षेप्येंद्रपदस्यपक्षप्राप्तानुवादकत्वेनवाक्यभेदपरिहारःसंभवात्। इहदेवतामात्रविधिप
क्षेतत्परिहारःसंभवात्। तत्रैकस्यैवलिंङ्श्रवणेनतावद्विकारविशिष्टेकप्रयोगविधायकत्वंसंभवात्
इहमध्यमादिवाक्यत्रयेलिङ्त्रयश्रवणेनविकारगणोचानेकवाक्यगतत्वेनावद्विकारविशिष्टेकप्र
योगविधायकत्वकल्पनावकाशात्। नचमध्यमादिवाक्येष्वेकैकवाक्योद्दिष्टविकारविशिष्टःप्रयोगा
त्रयंविधीयतइतियुक्तंनवासिद्धांताभिमतमेकस्मिन्नेवप्रकरणेदर्शप्रयोगःप्रकाशोपकरणनिमि
त्तमात्रास्तुपगमात्। परमार्थतस्तूनयश्चाप्यिप्रयोगाविधिपक्षस्तुषः प्रकृतस्यदर्शप्रयोगस्यया व
ज्जीवंवाक्रमेणकालवाक्येनवाविहितस्यविधीयमानपेक्षात्रयोगांतरविधेश्यानभिमतत्वादन्यदेयेष्व
धिकरणेप्रकृतेनप्रयोगेदेवतांविकारोपपादनात्। दर्शस्तुतविशिष्टप्रयोगस्यासन्नयतानुष्ठा
नुमशक्यत्वेनसान्नाय्यसंयोगमसन्नयतःस्यादित्यधिकरणेऽसन्नयतोप्यनुदयेस्थापितव

दर्शेयंतत्र विकारश्च फले

दि८

नासिद्धांतिनाम ध्यमादिवाक्येषुतत्तद्देवतान्वितदधिभूतविशिष्टप्रयोज्यविधेरंगीकर्त्तुमशक्यत्वाच्च।।
दधिभूतयोर्देवतांतरविधानार्थमिनुवाद्यत्वेहि पक्षप्राप्तयोर्यथाप्राप्तिपक्षिकानुवादइत्यसन्नयतोपि
सास्यान्नानुविधेयत्वे। नचवाच्यंविधेयतत्तद्देवतान्विताभोज्यथाप्राप्यनुवादाभ्यांदधिभूताभ्यांवि
शिष्टप्रयोगोविधेयःस्यादिति। विधिविषयविशिष्टांतर्गतस्यविधेयसंदृष्टस्यदध्नःश्रुतस्यसोमा
रोरुंचमंनिवपिच्छुक्रामोब्रीहीणामित्यत्रविधिविशेषणस्यवानुवाद्यत्वायोगात्। तस्मान्मध्यमादि
वाक्येषुप्रकृतेतद्धर्मलिंगेनविधिरेवेष्टव्यः। ननुतर्हिगुणविधिरेवास्तुयस्मादविद्वत्कृतमिसा
द्यधिकारिविशेषणेदकालोपक्रांतप्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानेजाग्रतितत्रगुणमात्रविधानम
त्तिलंक्ष्यगुणविशिष्टधर्मांतरविधिकल्पनायोगात्।। ज्ञातेचैवंप्रत्यभिज्ञाबलाद्गुणविधिता
स्त्वर्थेतदनुरोधेनापतन्नप्येकद्रव्योद्देशेनदेवतागुणविधानप्रयुक्तोवाक्यभेदोनदोषइतिचेद्दे
तत्रापिवाक्येष्वेवमेवगुणमात्रविधिःस्यात्। तत्रापियस्मोनयंहविरित्यधिकारिविशेषणेत
सान्नाय्यहविष्कप्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानात्। यत्तुहविर्नाशिकर्मण एवनाशात्तत्रप्रकृतकर्मप्रत्यभि
ज्ञानमस्तीति।। तत्तुच्छं। उपात्तहविर्नाशेहविरंतरेसाध्येनकर्मानुष्ठानस्यशेषादवघातनाशेप्य
तदर्थत्वादित्यधिकरणेव्यवस्थापितत्वेनयस्यसर्वोलिहवींषिनक्षेयुर्दुह्येयुरपहरेयुर्वाआज्ये
नतादेवताःपरिसंख्यायाजतेतिश्रवणेनचकर्मलोपात्प्रकृतेरकालप्रकृतमंत्रतमित्तिप्राप्ते

किरत्राप्यकालोपक्रांतकर्मानावेनप्रत्यभिज्ञानानावश्यवक्तुशक्यत्वाच्च। तस्मादाग्नेयाकरुमध्य
मादिवाक्येष्वपिकर्मांतरविधिरेववक्तव्यइतिनास्तितत्रदार्शिकहविषांपूर्वदेवतापनयस्योपयोगः
कर्मांतरविधौतंदुलादेनामुद्देश्यत्वेनप्रकृतत्वेहेतुकारणत्वात्।। येमध्यमाइनियच्छद्भ्यस्य
तोपिद्रव्यदेवताविशिष्टकर्मविधौतंदुलानामुद्देश्यत्वापादनासमर्थतयापशुकामेष्टिगतमध्यमादि
वाक्यश्रुतयच्छब्देयावद्विवक्षितार्थतायाएवश्रुतेः। अतएवातंचनाभ्यासलिंगसमर्थनेकर्मांतर
विधिपक्षेप्रकृतद्रव्यग्रहणभावोनुद्देश्येष्वधिकरणएवचर्चितः। एवंहितत्। यदिविलीयादित्ति
मोदेष्यतीतिमहारात्रेहवींषिनिर्वपेत्। फलीकृतेस्तंदुलैकपासीतार्द्रंदधिहविरातंचनार्थंनिदध्या
द्दर्शनयदमुष्यित्तेनानभ्यवरोधादिनान्येषुस्तेनआलएनोजयेदिति। अस्यार्थः यःप्रकृतप्रातंत्रो
यजमानःकिमद्यचतुर्दशमेवामावास्यायांदर्शःआरब्धःकिंचंद्रमाःप्रमुद्देष्यतीतिशंकानयंप्रमु
यात्। समहत्यामेवरात्रौव्रीहीन्निरूप्यावहत्यफलीकृत्यौदीच्यमाएनआसीत्। सायंदोहसंपादितंच
दध्यानीतंचनाय
निदध्यात्। प्रातंतरंतदर्थंननिदध्यात्। एवंहतेयद्यमुद्यः। स्यात्तदामुख्यकालेदर्शआरंभानंतरमा
लंचनार्थंनिहितेनार्द्रेनदध्नासायंदुग्धंपयस्यालंचनंतुवादध्युत्पाद्यमानेघृतंधियागंनिर्वर्तयेत्र
यदिनाभ्युदयस्तदानीमालंचनार्थंनिहितादार्द्रदध्नेनार्द्रेनदर्शंनिर्वर्तेतस्तदर्थंदध्युत्पादनानपेक्षत्वेना

त्तेचनार्थनिर्हृतमर्द्रास्रक्तेनोजनेनप्रतिपादयेदितिनहेतद्दातंचनास्यासंदर्शनंसिद्धांतलिंगत्वे
नगणितंयदिकर्मांतरमुद्दयेद्दिःस्यात्तदापमुकामेष्टिवदधिश्रुतयोरधिकरणत्वेनप्रणीताकार्यवि
धानादुपादेयत्वेनचप्रकृतग्रहणप्रमाणत्वावाद्यौकिकएवद्विपयसिचप्रपाणेहव्यासायंदोहनाका
लक्लृप्तेनापिप्रायश्चित्तनिर्हृतकालापराधदोषेणमुख्यकालेदर्शःकर्त्तव्यःनदर्शांतरमुत्पादनीयं।यदि
॥६०॥ हकालएवप्रकृतंतदेवस्वकर्मदेवताविकारयुक्तंसदमुद्दयेद्दिःस्यात्तदातदर्थंस्तेनदर्शेनमुख्यात
स्थेवानुष्ठितत्वान्मुख्यकालकर्त्तव्यदर्शार्थमवश्यंदर्शांतरमुत्पाद्यमितिप्रकृतंचनं।तत्रमुख्यका
लप्रकृतंसायंदोहार्द्रेनेवातंचनंकार्यमित्येलावान्विशेषोविधीयतइति।नन्वेवंशांतिकर्मणिवेतालो
दयःकर्मांतरविधिपक्षेप्रकृतग्रहणन्यायप्रदर्शनार्थमातंचनास्यासलिंगमुपवर्ण्यतत्राप्येकर्मां ५८
तरविधौलिंगानुपपत्तिरुद्घाटिता-अतःकर्मांतरविध्युपगमोनयुक्तइतिचेदुच्यते।-प्रातंचना
स्यासलिंगंसमर्थ्यमानेनसिद्धांतिनाकर्मांतरविधिपक्षेप्रकृतग्रहणन्यायःसमर्थितइत्येता
वदस्मान्निरिहोपन्यस्तेनहातंचनास्यस्यसिद्धांतलिंगत्वपप्युनुमोदितं।-अकालक्लृप्तदध्नःकर्मा ॥६०॥
नर्हतयाप्यातंचनास्योपपत्तेःप्रायश्चित्तेनाकालक्लृप्तानिप्रधानदेवतापरिग्रहाद्विनापचा
रनिर्हरणवदकालक्लृप्तदध्नाकर्मांगत्वमपितेनप्रकृतमित्यत्रप्रमाणन्यायत्वं।नहिस्तेयप्रायश्चित्ते ६०

नस्तेयदोषनिर्हरणवत्तेयलक्ष्यस्यद्रव्यस्यकर्मार्हत्वमपिक्रियते।एवंकर्मांतरविधिपक्षेप्रकृत
द्रव्यग्रहणंनास्तीतिसिद्धांत्यनिमाननमनुसृत्यैवतापनयविधेरनुपयोगउक्तः।वस्तुतस्तस्मिन्नपिपक्षे ५८२
प्रकृतद्रव्यग्रहणनियमोस्त्येवयतस्तद्धिंगमेवयद्विविधियादित्यादिवाक्येचजागर्त्ति।तथाहि।फा
लीतेस्तदुलेकुपासीतेतिफलीकरणपर्यंतमेवक्लृप्तानदुलभावविनाशकंपेषणमक्लृप्तमुद्द ५८
श्यसदप्रकृतनिर्णयपर्यंतंव्रतीक्षणविधानादिदंज्ञायतेमध्यमादिदंदुलविनागापेक्षायांप्रमुद्द
श्येष्वामेनएवतेदुलाइतिप्रत्यथापेषणंतत्रागेवघटयोगमुपवस्थाप्यव्रतीक्षणमदृष्टार्थंस्यान्नात
॥६१॥ थाप्रातेचनार्थस्यदृष्टस्यामुद्दयानावपक्षइवतदप्रमुद्दयेद्दिःस्यान्मुद्दयपक्षेव्रतिपत्त्यविधानादिदं ५८३
ज्ञायतेमुद्दयेष्वातदेवान्मुद्दयेद्दधति।प्रत्यथामुद्दयानावपक्षेदध्नंतरोत्पादनस्यानपेक्षितत्वा
दातंचनार्थदध्नद्दिस्यव्रतिपत्त्यपेक्षावदमुद्दयपक्षेतदितरद्दिस्यलौकिकदधिसाध्यायाममुद्दयेष्वां
दध्नंतरोत्पादननिर्वर्त्यमुख्यकालदध्नोचानुपयोगात्तत्रतिपत्त्यपेक्षास्तीतितत्रतिपत्तिरप्युपवर्ण्य
तानथाविरुद्धवैशिष्ट्यविशिष्टायशूलेबध्नातिशूलपदव्रतयोगात्तत्रायतेमुद्दयेष्वांवैदिकश्रपीद्वया
रुद्धाशूलशब्दवाच्यःप्रातर्दोहएवपयोनतुलौकिकंपयइति।प्रत्यथाऽऽदित्यव्रतायणीयःपयसि
चरुरित्यत्रैवपयःशब्दएवव्रयुज्येत।ननुपशुकामेष्टेर्लौकिकपयःसाध्यायामपिश्रुतपदंश्रूयते।सत्यंत
त्रश्रुतशब्दैःश्रपणवतोलौकिकपयसोलक्षणार्थइतिसूत्रकृतोक्तंपशुकामेष्वपिकरणेलक्षणाश्रा

श्रुतस्मृतिरिनचेहलक्षणयोंत्रमाणमस्ति। अक्रतस्यश्रुतराष्ट्रमुख्यार्थस्यसंभवात्। ननुकर्मांतरार्थद्रव्याणांकर्मांतरार्थत्वमयुक्तमितिचेत्। किमेकस्मिन्नपिवाक्यशेषेदेवतांतरार्थद्रव्याणांदेवतांतरार्थत्वंयुक्तं। वचनबलाद्युक्तमिति। तूष्णयत्रापित्रुट्यं। एवंकर्मांतरप्रदेशालेचनात्त्यासउपपन्नः अक्रतस्यदध्नःकर्मांतरेविनियुक्तहेनमुख्यकालकर्त्तव्यदर्शेदध्यंतरापेक्षासत्वात्। एवंतर्हिदेवतापनयविधेरनुपयोगःप्रत्युक्तःस्यादृष्टिकिद्रव्याणांकर्मांतरेसमुदयेष्टौविनियोगार्थदार्शिकदेवतापर्यंतेविधेरपेक्षितत्वात्।। अर्थस्तिद्रव्यविधेर्नास्त्युपयोगइतिचेत्। एवंपूर्वश्लोकअपदिशतार्थस्तिद्रव्यहेतुनैवान्नाप्यनुपयोगवर्णनायामंत्रश्लोकेसमर्पितस्यकर्मांतरस्थस्यहेतुनयातद्देयार्थप्रसंगइतिचेत्। उच्यते। पूर्वश्लोकेतंदुलादिद्विद्योपांशुयाजाज्येदेवतापनयस्यार्थस्तिद्रव्याभावात्तत्रतद्विधेरर्थवत्मित्याशंकाऽभावाय्यायोपांशुयाजावसमर्थनेननिराकृता। अत्रतुलस्याश्रुपगम्यापांशुयाजमश्रुद्येष्टेस्ततः। कर्मांतरस्थसमर्थनेनस्थानिक्रियते। कर्मांतरस्थेहितत्रोपांशुयाजाभावेनतद्विषयतयादेवतापनयविधेरर्थवत्तानवर्तीतिज्ञापनः। एवंतर्हश्रुद्येष्टेःकर्मांतरस्थेपितदेवतास्वरूपःअक्रतहविषांविनजनविधिःस्यादेवउपांशुयाजाज्येतस्यार्थवत्त्वात्। कर्मांतरेश्रुद्येष्टावुपांशुयाजाभावेपिन्नहतहविरंतर्गतोपांशुयाजाज्यस्याश्रुद्येष्टिदेवतास्थोविनजनोपपत्तेरितिस्यांचेन्मुख्या ॥६१॥ २१

निराकरोति। तर्हिस्यादेवतास्वरूपःप्रविनजनविधिस्तत्रतदुभिनौस्योनस्यादेवंहिसर्वास्वपिदध्यिश्रुतयोर्देवतास्वन्वयःस्यात्। तस्मिन्वाक्येविधेयंविनजनमिहचेद्वस्यमाणअकारेनस्यादेपांशुयाजेहविषांनदितिन्नूसर्वथाव्यर्थमेव।। ५१।। यदिअक्रतहविषामविशेषेणश्रुद्येष्टिदेवतास्थोविनजनमितिमंत्रतोदध्यिश्रुतयोरपिसर्वदेवतान्वयःस्यात्। उत्तरत्रतयोर्विशिष्यसंकीर्त्तनंस्थविष्ठेरणिश्चैष्यतंदुलैःसहश्रपणनियमार्थंस्यात्। अथवक्ष्यमाणअकारेणविनजनविधिस्त्रेधातंदुलान्विनजेदितिवाकेंगीक्रियते। तथाचदध्यिश्रुतयोर्वक्ष्यमाणदेवताविशेषव्यवस्थानंनजप्तदुतिमंत्रतोपांशुयाजाज्येवक्ष्यमाणदेवतान्वयअकारोनास्तीतिविनजनवाक्यंतद्विषयत्वेनार्थवन्नभवेत्। तंदुलदध्यिश्रुतेषुतुतत्तद्यागैरेवतथातथाविनजनंसिद्धमितिसर्वथाव्यर्थमेवत्रेधातंदुलानितिवाक्यं। अत्रतंदुलशब्दलक्षणाश्रेयोपितद्देयार्थानपायात्तस्ययथाश्रुतानुवादकत्वमेवयुक्तमितितत्रविध्यन्नावात्तद्विध्याक्षिप्तवर्णनमप्यसमंजसमितिन्यायः।। एवमाद्विग्रेषपूर्वविध्यादीनांलक्षणेषूदाहरणेषुलक्षणनिर्व्यवस्थापयितुंनियमपरिसंख्यालक्षणसंग्राह्यसंदेहपदानिनिर्धारयन्तेवलक्षणव्यवस्थापनेत्रतोजानीते। एवंशास्त्रेनणमस्तिविधिविधिजुषांलक्षणनाविशागंदर्शयेयःससर्वोन्नयतिनियमइत्यनुपेत्यव्यवस्थां। अर्थाद्वाशब्दोवास्वविषयगतितादेवकारान्न

॥६२॥

वायः स्यात्तस्यापि बाधास्तत्रवर्त्तिपरिशेषेसेतिरीतिंचकृत्वा॥ ६२॥ आगम्यतादिविधीनाम
दृष्टार्थानामप्राप्तविषयत्वादपूर्वविधित्वमंगीकृत्यतेषुलक्षणव्याप्तिरुक्ता॥ पूर्वाधिकारमंत्रनि
यमविध्यनित्यप्रयुक्तावेननत्समानन्यायतयासर्वेषामपिदृष्टार्थविधीनांनियमविधित्व
मपिसूचितं। तथानिषेधरूपविधिषुपूर्वविधिलक्षणव्याप्तयुक्तावेनदीक्षितोनजुहोतीत्यादिनो
नपूर्वविधित्वंसूचितं। तथानिषेधमात्रस्यपरिसंख्यात्वमुपगम्योप्यसूचितेनात्रनियम
परिसंख्यालक्षणसंग्राह्यसंदेहप्राप्तविदमुच्यते। अप्राप्तविषयःप्राप्तविषयोविधिर्दृष्टा
र्थःसन्सर्वोपिनियमविधिरित्यभ्युपगच्छामः। अप्राप्तविषयोपितस्मिन्नियमादृष्टाभ्युपग
मावश्यंनावात्। तथाहिदृष्टार्थाप्राप्तविधिविषयोद्विविधःविधिंविनास्वतःप्रसिद्धदृष्ट्य
योजनजननसामर्थ्योविधिबलप्रसादनियतलक्षणजननसामर्थ्यश्च। तत्रौदुंबरोयूपोन
वतीत्याद्यःप्रकृतौयूपेपक्षप्राप्तोप्यौदुंबरःखदिरादिनियमविधिनानिवर्त्तितइतिविकृ
तावपिचोदकात्। खदिरादेरेवप्राप्तस्यविधिविषयन्यायेनसोमापोक्षणपक्षे
वप्राप्तेरौदुंबरजातिरष्टास्त्रक्वादिविशिष्टरूपाप्तिजननेस्वतएवप्रसिद्धदृष्टसामर्थ्यवि
शेषः। उत्तराद्याधारणाख्यछेदनमंत्रोल्करपरिध्यादिद्वितीयाविधिबलादेवहिंस्रएष्यगर्भमंत्रा

॥६२॥

स्यौएवक्तिकल्पनयेंद्रप्रकाशनेदृषेत्वेतिमंत्रस्यछिनत्तीत्यध्याहारेणशाखयाछेदनप्रकाशनेउल्करस्य
पृथग्गताकरणेनवाज्जिनपात्रधारणेपरिधेःस्रुविमग्रहणेनपशुनियोजनेचसामर्थ्यप्रसाधनीयं॥
ततश्चतद्द्वैविध्यात्ततद्विषयोविधिरपिद्विविधःएवंद्विविधेष्वप्राप्तप्राप्तिफलकदृष्टार्थविधौनिय
मादृष्टाभ्युपगमआवश्यकःचोदकप्राप्तखदिरादिनापिसंजनयतियूपादिस्वरूपमात्रेऔदुंबरादिनियम
विधानस्यानर्थक्यात्। अतएवाहुः। दृष्टार्थेष्वपिसर्वेष्वनियमादृष्टमिष्यतइतिःअन्यथावह्ननादिनि
यमविधावपिनियमादृष्टकल्पनंनस्यात्। नानोपायसाध्येदृष्टप्रयोजनेविशिष्टस्यकस्यचिन्नियमो
नर्थकस्तस्यक्रत्वपूर्वोपयोगित्वमितितत्रसंक्षारंविनानुपपन्नं। क्रत्वपूर्वस्यप्रधानानुष्ठानानंतर
मविद्यादिस्तेतस्वहितेषुनियमादृष्टकल्पनायांबीजं। तदिहापिलभ्यं। नियमादृष्टाभ्युपगमेचनिय
मविधित्वमेवप्राप्नोति। अतएवस्रुतीविधेःपक्षप्राप्तविषयत्वाभावेपिनियमविधित्वं॥ सर्वत्र द्र
व्यविधयोनियमविधयइतिसकलमीमांसकप्रवाहश्च। अपिचनावमिकेपत्नीसंयाजाधि
करणेपत्नीसंयाजांतान्महानिसंनिधेतइत्यस्यनाष्णादिषुयन्नियमविधित्वमुक्तं। तदप्य
प्राप्तस्थेवपत्नीसंयाजांतत्वस्यदृष्टार्थतामात्रेणनतुतस्यपाक्षिकप्राप्तानुवादसंजनयात्। तथा
हियद्यपिहादृशानामूंसहप्रयोगवचनात्पूर्वपूर्वमहःकस्मिंश्चित्पदार्थेविस्राप्यपरंपरंप्रयु
ज्यमानंतथापिपत्नीसंयाजेष्ववस्थापनपक्षेपिनप्राप्नोति। उपांध्वादिर्द्विरियोजनपर्यंतसोमयागो

ग्रहः प्रकृतेनोच्यते। यथोक्तंतंत्ररत्नेज्योतिष्टोमेग्रहः प्रकृतेनऽपांग्र्यादिहविर्योजनपर्यंतःसोमयागःपरि
छिन्नइहापिद्रष्टव्यइहएवंद्रष्टव्यमितिं।तथाचसहस्रसिध्यर्थंहविर्योजनानंतरमेवावस्थानंप्राप्नोति।
यदिवसंतीवरीपर्यंतानिपूर्वाणितंत्रमध्यकालंहावत्यादीन्युत्तराणितस्यैवाविसर्गार्थंहि
तिसूत्रोक्तरीत्याद्रष्टव्यंहवसंतीवरीपर्यंतानांपूर्वेषामवत्यादीनामुत्तरेषांचांगानांतंत्रत्वेपिनेतरक्र
तुकर्मनेदःप्रयोगेःस्यात्तेषांप्रधानशेष्वादितिसूत्रोक्तन्यायेनप्रधानैरेवयद्वाज्यानिसंयोगानित
त्तत्प्रधानकालेनेदेनानुष्ठेयानीतितत्तत्सुत्याकालिनानोमेष्टिकयाश्रुकर्मणांसंयोगोतत्रतत्राहवनी
येनेदेनानुष्ठानंप्राप्नुयात्तूंतदाकालेनेदेनपाश्रुकैष्टिकप्रयोगसमाप्यनंतरमेवावस्थानंप्राप्नोतिं।सर्वेषा
मपिपत्नीसंयाजानंतरमवस्थानस्यनपात्तिकीप्राप्तिरस्ति।तथाचपत्नीसंयाजोनोग्नीषोमीयःसंतिष्ठ
तइतिवद्प्राप्तविधिरेवायं।तथापिसहस्रनिर्वाहकतयाद्रष्टव्यंतासत्रातावन्मात्रेणनियमवि
धित्वंनाप्यादिसूत्रमितिनियमार्थनीयं।अनियमेप्रोक्तेपत्नीसंयाजांतेसंस्थातव्यमितिनियम्यत ॥९३॥
इतिनाष्यंचहविर्योजनोत्तरंद्रेवप्राप्तापत्नीसंयाजांतनियमस्यात्रावेप्राप्तइत्येवंयोजनीयं॥
यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नियमेनावस्थानेप्राप्तेपत्नीसंयाजांतताविनियम्यतइतितंत्ररत्नमपिहविर्
योजनप्रचारेपश्चादिसमापनकर्मलिंगायस्मिन्कस्मिंश्चित्स्थानेपत्नीसंयाजांतनियमनंविनावस्था
नेप्राप्तइतियोजनीयंननुयथाश्रुतंयाज्यंपत्नीसंयाजांततायाअनियमतःप्राप्तस्यावस्थोक्त्यात्र॥

परिसंख्यालक्षणेक्षेपेतुयथाश्रुतंकृष्याद्यनुरोधान्ननियमोस्मीतिकुपम्यस्तः।तस्माद्द्रष्टव्यः सा
वेविधिर्नियमविधिरितियुक्तमेवचैवंपुत्रेष्टिकार्यंधर्महविधेर्नियमविधेस्वप्रसंगः।प्रदर्शनद्वारंत्वस्य
स्यापिविवक्षितत्वात्॥तथार्थाद्वास्वविषयप्रच्युत्यात्रक्षणिकश्रुताद्वाएवकाराद्वानपदाद्वाऽन्यो
यस्मकस्मिंश्चिन्नावस्थात्रावस्थवायोबाधःससर्वोपिपरिसंख्येतिमर्यादांक्रमहे॥तत्रानिहाये दो
र्हिःप्रतिसमानयतिऽजुह्वाऽऽमोपहरतमित्यत्रार्थादुपरितनप्रयाजद्वयेजौहवाज्यस्याग्नीनाघ्र
याजत्रयेऽऔपहरताज्यस्यचबाधः।हेःप्राहवनीयइत्यत्रयद्वाहवनीयेऽजुह्वतीतिसामान्यशास्त्रआ
त्तिर्विधिरूपस्वरूपविषयप्रच्युतात्प्राप्तनिषेधरूपार्थांतरलक्षकात्तस्मादेवशेष्वाद्ग्निहोत्रादु
त्थेतरस्यास्रुचोहवनीयबाधः।प्रत्रयेवावपंतीतत्रैवकारेणपचमानान्निरिक्तस्तोत्रेष्वावापबा
धः।नतोपहरोतीत्यत्रनञ्ऽपदेनपशावाज्यत्यागबाधः।स्यादेतन्नञ्ऽपदंसर्वोपिनि
षेधःपरिसंख्येत्यंगीकर्तुंयुक्तं॥विधावियंनिषेधेपिअपूर्वविध्यादिरूपेत्रैविध्यसंभवात्शाब्द
तोहिदक्षिणोनजुहोतीत्यादिरपूर्वविधिःनहिंस्यादित्यादिर्नियमविधिर्नानुयाज्ञानित्यादेःपरिसंख्ये
तिवर्तुंमितिचेत्।मैवंपरिसंख्याशास्त्रार्थवर्जनेबुधिजनकल्पनसोपिपरिसंख्याद्यस्याप्रत्यक्ष्य
तयातद्योगेनजुहोतीतिनहिंस्यादित्यादेपिपरिसंख्यात्वस्यानिगार्यत्वात्।तत्रचान्यत्रचप्राप्तइति
लक्षणानुसारेणापितस्यपरिसंख्यात्रप्राप्तिःतद्यावर्तनायतत्रविशेषणांतरविवक्षायाअप्यपरि

विधिरसायनं

व्याप्त

॥६४॥

८४

संख्यालक्षणाक्षेपे दूषितत्वात्॥ अत्र ह्येवमपंतीति परिसंख्यायां तत्र चान्यत्र प्राप्त इति यथा
श्रुतलक्षणस्याप्यभावाच्च। तस्मादर्थाल्लक्षण एवकारप्रतिपाद्यो नञर्थभूतश्च सर्वोपि निषेधः
परिसंख्येति युक्तं॥ उक्तं च न्यायसुधायां। परिसंख्यावर्जनबुद्धिस्तदर्थो निजादिः परिसंख्याशब्दस्त
द्योगाद्ब्राह्मणो नहंतव्यो नैक्षेतोद्यंतमादित्यमित्यादीनामेव श्रुत्या परिसंख्यात्वं निषेधपर्युदासव्य
पदेशविशेषात्तु व्यवहारसिद्धेर्न परिसंख्याव्यपदेशः। सत्यमेव वदितव्यमित्यादीनामेवकार
श्रुत्या नियतत्वमन्यत्र तु फलेनैव नियमपरिसंख्याव्यपदेश इति। एवं दृष्टार्थः सर्वोपि विधि
र्नियमविधिरिति सर्वोपि निषेधः परिसंख्येति चांगीकृत्य पूर्वविध्यादीनां लक्षणानि विभज्य
प्रदर्शयिष्यंत इत्यर्थः तान्येव लक्षणान्याह॥ ॥ ॥

८४

॥६४